

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**С.Бәйішев атындағы
Ақтөбе университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского университета
имени С.Баишева**

2016

№ 3 (53)

С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

ВЕСТНИК
АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. С.БАЙШЕВА
научный журнал

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж
Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

№3 (53)
ноябрь
2016

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца
2000 жылдан бастап шығады Издаётся с 2000 года

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Ахан Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА

Абдикаликов К.А.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ

Агзамова А.Б. (Қазақстан)

Абрахам Алтонаян
(Великобритания)

Асаров А.А. (Қазақстан)

Бияшев Б.Г. (Қазақстан)

Жанпейсова Н.М. (Қазақстан)

Камаруль Хавари (Малайзия)

Корченко А.Г. (Украина)

Ли Дзень Хун (КНР)

Лыгина О.И. (Қазақстан)

Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия)

Султангареева Р.А. (Башкортостан)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Башкортостан)

Хасанов А.Х. (Узбекистан)

Адрес редакции:

г.Ақтөбе

ул.бр.Жубановых д.302 «А»

для писем: 030000 г. Ақтөбе,
а/я 64

e-mail: edu_ausb@mail.ru

тел.:8(7132) 974081,82

Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар
жауап береді.

Опубликованные материалы

авторов не отражают точку
зрения редакции.

Авторы несут ответственность
за выбор и представление
фактов.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ПЕДОГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Алманов Ж.Т.

Әлібекмола кен орнының қоршаған ортаға әсері

5

Бактығалиева А.Т. Насыров С.Н.

Иммунобиологическая реактивность и резистентность организма животных
(обзор литературы)

9

Буктыбаева А.Б.

Экологическое значение оптимальных условий хранения картофеля

17

Демеуов А.Ш.

Қазақ-жонғар қатынасындағы аңрақай шайқасының маңызы туралы

22

Демеуов А.Ш..

Алаш ардақтысы, ғалым Әлихан Бөкейхановтың туғанына 150 жыл

31

Ермекбаева Г.Г.

Етістік категориясын оқыту барысында оқушылардың тілін дамытудың
философиялық, психологиялық-педагогикалық, лингводидактикалық
негіздері

36

Изтлеуова С.Ш.

Студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың мәні

45

Килибаева С.К. Еркінқызы Ш.

Қазақстан республикасындағы білім беру саласында қолданылатын ақпараттық
технологиялардың маңыздылығы

48

Килибаева С.К. Муса А.

ХІХ ғасырдағы қазақ – демократтарының әлеуметті –экономикалық
көзқарастары

56

Косдаулетова А.Н.

Ақын-жыраулар дүниетанымындағы экзистенциалдық сарын

64

Сүлейменова Э.Б.

Последний поход Исатай батыра

69

Шуриева А.Б.

Теоретические исследования проблемы инклюзивного образования:

Редакционная коллегия
оставляет за собой право корректировки
по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники,
информационные издания. Издательское
оформление публикуемых материалов»,
ГОСТ 7.1-2003 СИБИД
«Библиографическая запись.
Библиографическое описание.
Общие требования и правила составления».

казахстанский и зарубежный опыт

76

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

85

Әбдіқалықов Қ.Ә.

Ақпараттарды қорғауда жай алмасу шифрларын қолдану әдістері

Сдано в набор 5.11.2016
Подписано в печать 5.11.2016
Формат 21х29,7. Печ. л. 8,4
Тираж 100 экз.
Отпечатанов РИЦ
АУ им.С.Байшева

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

90

Ағзамова А.Б., Асқар Л.Г.

Қазақстандағы агроөнеркәсіп кешінің даму жолдары

96

Ағзамова А.Б., Лаукенов А. А.

Әлеуметтік инвестициялауды жүзеге асыру негізінде аймақ
экономикасының тұрақты дамуын қалыптастыру

101

Бекбүсинова Г.К., Андақұлова А.А.

Определение теоретических основ кластерного развития в экономике

107

Бекбүсинова Г.К., Айбасова А.М., Жексенбиева Ж.Ж.

Қазақстанның түрлі сферасында сақтандыру нарығын қалыптастыру

115

Бекбүсинова Г.К., Жабасова Н. Ж.

Инновациялық қызметтің механизмін жетілдіру негізінде кәсіпорынның
табыстылығын арттыру жолдары

120

Бекбүсинова Г.К., Нурманова Ж.А.

Өндіріс шығындарын басқару стратегиясын жетілдіру жолдары

127

Бекбүсинова Г.К., Курмангазина А.К.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру резервтері мен жолдары

133

Қайырғалиева М.Ғ., Сәуенова Г.Б.

ҚР кәсіпкерлік қызметтің даму бағыттары мен оны мемлекеттік қолдау мен
реттеудің маңыздылығы

139

Мусиров Г.

Араб халқының ойшылы Ибн Хальдуннің экономикалық көзқарастары

145

Мусиров Г.

Туризм- ішкі экономикалық нарықты дамытушы қоғамдық құбылыс ретінде

151

Шукурова Б.М., Кенжегулова Ж.Л.

Еңбек нарығын реттеу және халықты жұмыспен қамтуды жетілдіру
мәселелері

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 502/504.

*Алманов Ж.Т. а.ш.ғ.к., аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ӘЛІБЕКМОЛА КЕН ОРНЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ

Анотация

Мақалада Республикамыздың басты байлықтары мұнай мен газды өңдеуде, Әлібекмола кен орнының пайдаланып отырған технологиясының қоршаған ортаға тигізер әсері туралы баяндалады.

Кілт сөздер: *Энергия, компонент, геология, кен, нысан.*

Қазақстан өнеркәсібі дамуының басты бағыты—кен байлықтарымызды игеру, оның ішінде мұнай мен газ. Пайдасы мен зияны бірге мұнай газ өндірудің қоршаған ортаға тигізетін әсерлері де аз емес. Қазір күн тәртібінде Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру мәселесі тұр. «Ол үшін Қазақстанның энергия ресурстарын әлемдік рынокқа жеткізіп, мұнай-газ кешендерін осы заманғы инженерлік қамтамасыз етумен қатар, халықаралық стандарттарға сай қоршаған ортаны қорғау қажет»-делінген Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халыққа жолдауында. Демек, мұнайгаз өндірудің табиғи ортаға зияныды әсерлерін азайту, бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Әлібекмола кен орны регионалды тектоникалық сызбада Каспий ойпа-тының шығыс зонасында орналасқан. Басты геокұрылымдық элемент болып Ақтөбе-Астрахань жүйесіне кіреді. Кен орнының докунгур уақытында геологияның даму ерекшелігінің сипаттамасы болып Орал геосинклиналь облысының, содан кейін жоғары палезой Орал қатпарлы жүйенің түзілуінің ұзақ уақытқа созылуы болып табылады. Регионның қалдықты жабуы екі құрылымдық қатардан тұрады: тұз үсті және тұз асты. Әлібекмола кен орынының тұз үсті түсінігі Жаңажол тектоникалық сатысында орналасқан. Мұнда брахиантиклиналдық типтің көтерілуімен карбонатты массивтер қатты дамыған.

Әлібекмола кен орнын игеру 1998 жылдың 19 қазанында берілген жер қойнауын пайдалану және көмірсутекті шикізатты өндіруге ГКИ 993 (мұнай) сериялы лицензияға сай жүргізіледі.

Кен орын 1987 жылы ашылып, 1994 жылы мұнай газ және ілеспе компоненттердің қоры ҚР геология және жер қойнауын қорғау министрлігінің жанындағы пайдалы қазбалар жөніндегі комиссиямен бекітілді (1994 ж.21-қазан №21).

Кен орнының аймағының қоршаған ортасын қорғау «Әлібекмола кен орнын игерудің технологиялық сұлбасының» құрамдас бөлігі болып келесілерге зиянды заттардың әсер етуін төмендету болып табылады:

- Берілген геологиялық ортасында ақаба суы мен өзен, көлдердің қазіргі жағдайы
- Мұнай-газ жануарлар мен өсімдік әлемі мен топырақ жағдайның қазіргі күйі;
- Ауаның қазіргі күйі

Кен орындарын игеру гидросфера, атмосфера және литосфераның айтарлықтай ластануына алып келеді. Құрамында әртүрлі химиялық заттары бар сұйық және қатты қалдықтар жер үсті суларын, жерді, топырақты ластап, олардың санитарлы-гигиеналық жағдайы мен биологиялық өнімділігін төмендетеді. Мұнайгаз өнеркәсібінің барлық технологиялық процестерді белгілі бір жағдайларда қоршаған ортаға экологиялық зиян келтіреді. Мұнай, мұнай көмірсутектері, мұнай және бұрғылау шламдары, ағын сулар әртүрлі химиялық қоспалардан тұрады. Олар ауа, су, топырақ, өсімдік, жануарәлемі және адамға зиянды әсер етуге қабілетті. Мұнайды өндіру кезінде алынған қабат сулары жоғары минералды болып табылады. Ол тұрмыстық пайдалануға жарамсыз. Оны жер бетін төкпей қайтадан қабатқа айдап жіберу керек. Бірақ көптеген жағдайларда ағын суларды қабатқа айдау кезінде, олар ұңғы жабдықтарын коррозияға ұшыратып, олардың герметикалығын бұзады. Осының кесірінен ағын сулар жер бетіне жақын орналасқан қабаттарға өтіп, тұрмыстық қолданыстағы тұщы суларды ластайды. Жердің құнарлы бөлігін тұздандырып, өсімдіктердің жойылуына алып келеді. Сонымен бірге негізгі қоршаған ортаны ластаушыларға мұнай-газды өндіру, тасымалдау, дайындау, өңдеу кезінде бөлінетін күкіртті ангидрит, азот қосылыстары, күкірт сутегі, көмірсутегі қос тотығы газдары жатады. Егер Әлібекмола кен орнында су айдау варианты белгіленсе, онда мұнайдың ілеспе газын утилизациялау проблемасы пайда болады. Жаңажол кен орнын игеру тәжірибесі көрсеткендей, ең тиімді және кардиналды шешімі ретінде газды өңдеу зауытын салу болып табылады..

Ақтөбе табиғат қорғау прокуратурасы Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының тапсырмасы бойынша «ҚазақОйл Ақтөбе» ЖШС қызметін тексерген болатын. Ақтөбе табиғат қорғау прокуратурасының ұсынысымен облыстық мамандандырылған ауданаралық экономикалық сот аталған серіктестікке қарасты кеніштегі 4 ұңғыманы пайдалану қызметін тоқтатты. Бұлармен қатар, Әлібекмола кенішінде 2005 жылдың IV тоқсанында ілеспе мұнай газын жағу кезінде атмосфераға 229 тонна зиянды заттар шығарылғаны белгілі болды. Қоршаған ортаны қорғау министрлігі рұқсат етпесе де, «ҚазақОйл Ақтөбе» ЖШС басшылығы Әлібекмолада газ жағуды жалғастыра берген. Жалпы көлемі 385,18

миллион текше метр ілеспе газ жанғандықтан, 438 212 шартты тонна зиянды қалдық ауаға тараған.

Әлібекмола кен орнында қолданылатын технологиялық құрал жабдықтар: ысыту пештері, резервуарлар, аппараттар, газды турбиналық двигателдер және факельдік жүйелер ауа бассейнін ластаушылардың негізгі көздеріне жатады. Олар атмосфераға көбіне көмірсутегі газдарын, азот оксидін, күкірт газдары қоспаларын шығарады. Атмосфераны зиянды заттардан қорғау үшін мынадай жағдайлар қарастырылуы керек:

1. пештердің, жылу жүйелерінің, газотурбиналық двигател жұмыстарының оптималды жинау режимін бақылау;
2. магистральды құбыр өткізгіштерде конденсат жинағыш орнату және атмосфераны газ, конденсат, мұнай өнімдерінің булануы арқылы ластанудан сақтау
3. істен шыққан мұнай құбырларын, желілерді, коллекторларды дер кезінде жөндеуден өткізу;
4. факельдардан бөлінетін зиянды заттарды 15%-ке дейін азайтатын арнайы қондырғыларды орнату;
5. өндіру, дайындау, тасымалдау техникаларын қоршаған ортаны қорғау шарттарына сәйкес жетілдіріп отыру.

Әлібекмола кен орынындағы жерасты суларының мониторингі-ұңғыманы бұрғылау кезінде жерасты суларының сапасы туралы ақпаратты алу мақсатында жүргізіледі. Суға сынама жасау жалғыз жақында орналасқан Ембі өзенінде 4 айда бір рет жүргізіледі.

№	Көрсеткіштің аталуы, мг/дм ³	Ластаушы заттардың концентрациясы, мг/дм ³		ШРК, мг/дм ³ СанПин № 4630-88 № 3.01.070.98 РК
		Кен орнынан жоғарыда	Кен орнынан төменде	
1	pH	6,7	6,9	6,5-8,5
2	Хлоридтер, Cl ⁻	337	337	350
3	Сульфаттар, SO ₄ ²⁻	380	372	500
4	Азот аммонийы, NH ₄ ⁺	0,1	0,1	2
5	Нитраттар, NO ₃ ⁻	0,5	0,3	45
6	Нитриттер, NO ₂ ⁻	0,330	0,262	3,3
7	Мұнайөнімдері	0,032	0,029	0,3
8	Фенол, C ₆ H ₅ OH	Төменгі шектер анықталған	Төменгі шектер анықталған	0,001

Жерасты судың мониторингі гидробақылаушы ұңғымаларда (техникалық суды беру үшін арналған ұңғыма) орнатылады. Уақыттан бұрын сулануға, қабаттың дегазациясына, өнімді және көршілес

горизонттарға сұйықтың құйылуы, мұнайқаныққан тау жыныстардың бұзылуына әкелу қаупі анықталған.

Топырақ сынамасының химиялық анализінің қортындылары көрсеткендей анықталған компоненттердің құрамы: Zn^{2+} , Cd^{2+} , Cu^{2+} , Ni^{2+} , Pb^{2+} металдары кларк шегінде орналасқан, төрт кварталдың көрсетуі бойынша топырақтағы мұнай өнімдерінің құрамы жоғарламайды.

Топырақтың жоғарғы горизонттарынан төменге дейін бастауыш заттардың құрамының төмендеу тенденциясы бақыланады. Анализдердің қор-тындысының көрсеткіштері бойынша басқа ластаушы заттардың жоғарлауы бақыланбаған

Қорытындылай келе, кез-келген мұнай өндіруші кәсіпорын белгілі бір мөлшерде табиғатқа зиян келтіріп отыр. Оны мұнай компанияларының ешқайсысы айналып өте алмайды. Тек басты мақсат қоршаған ортаға келетін зиян мөлшерін неғұрлым азайту үшін әрекет ету.

Қазіргі уақытта мұнай және газды өндіру тиімділігін жоғарлату мақсатында рационалды игеру жүйелерін қолдану, бұрғылау жұмыстарының технологиясын жетілдіру, олардың техникалық жабдықталуын жақсарту, қабаттар мұнай бергіштігін арттырудың қазіргі жаңа әдістерін кеңінен енгізу және прогрессивтік технологиялық процестерді пайдалану арқылы қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлібекмола кен орнының геологиялық сипаттама мәліметтері, Әлібекмола кен орны 2010ж
2. Әлібекмола, Қожасай кен орындарының геологиялық мәліметтері, ЖШС «КазахОйлАктобе»//Аналитикалық анықтама, Ақтөбе қ. 2010ж.
3. ТОО «Казахойл Актөбе» үшін №55/01-863 контрактісі бойынша өткізілген 3Д сейсдобарлау жұмыстары нәтижелері. Авторлары: А.И.Калихова, Б.Б.Жаскленов және т.б.
4. Әлібекмола газоконденсатты кен орнын игерудің технологиялық сұлбасы. ОАО «Гипровостокнефть Джиембаева К. И, Насибуллин Б.М.
5. Оценка воздействия на окружающую среду (ОВОС) при комплексном обустройстве нефтегазоконденсатного месторождения Әлібекмола при промышленной эксплуатации, АО «Научно-исследовательский и проектный институт». «Каспиймұнайгаз», Атырау, 2005
- Кен орындарда ұңғы өнімін жинау және дайындау. Алматы: ҚазҰТУ, 2005.
7. Проект нормативов обращения с отходами (ПНОО) для объектов ТОО «Казахойл Актөбе» на 2007год, ПТ «Алия и Ко», Актөбе, 2006
8. Паспорт отхода на «Буровой шлам», ПТ «Алия и Ко», Актөбе, 2006

9. Правила хранения, обезвреживания и утилизации техногенных отходов нефтедобывающей отрасли, часть 1, Алматы, 2005

*Алманов Ж.Т. к.с.х.н., ст. препод.
Актюбинский университет им.С Байшева*

ВОЗДЕЙСТВИЯ МЕСТО РОЖДЕНИЯ АЛИБЕКМОЛА НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Аннотация:

В статье говорится о главных богатствах нашей республики и о месторождении Алибекмола, которое вредит нашей среде, используя старые технологии в переработке нефти и газа.

Ключивые слова: *Энергия, компонент, геология, руда, объект.*

*Almanov ZH.T. Candidate of Agricultural Sciences
Aktobe University named after S.Baishev*

EXPOSURE BIRTHPLACE ALIBEKMOLA ENVIRONMENTAL

Annotation

In the article talked about main riches of our republic, about a deposit Alibekmola, that harms to our environment, using old technology in processing of oil and gas.

Key words: *Energy, component, geology, ore, an object.*

УДК 619.9

*Бактыгалиева А.Т. ст. препод.
Актюбинский университет им.С Байшева
Насыров С.Н.
Ветеринарный врач бактериолог
Республиканская ветеринарная лаборатория*

ИММУНОБИОЛОГИЧЕСКАЯ РЕАКТИВНОСТЬ И РЕЗИСТЕНТНОСТЬ ОРГАНИЗМА ЖИВОТНЫХ (Обзор литературы)

Аннотация

В статье описывается иммунологическая реактивность и резистентность организма животных

Ключевые слова: *иммунология, резистентность организма, животные.*

В современных промышленных условиях содержание сельскохозяйственных животных большое влияние на их организм оказывают, кроме зоогигиенических параметров, полноценное питание. Характер питания влияет как на не специфическую резистентность, так и на иммунобиологическую реактивность организма. Умеренное проявление недостаточного питания не вызывает глубоких изменений иммунологической реактивности. При хроническом белково – энергетическом дефиците отмечается снижение активности фагоцитоза, пропердиновой и комплементарной систем, уменьшается образование интерферона и лизоцима, наблюдается угнетение продукции иммуноглобулинов, снижение абсолютного количества Т – и В – лимфоцитов и относительное увеличение числа «нолевых» клеток, не обладающих поверхностными характеристиками Т- и В- лимфоцитов.

Установлено, что при дефиците в рационе белков, особенно при их несбалансированности по незаменимым аминокислотам, у животных наблюдается угнетение образования иммуноглобулинов, при этом нарушается формирование полисомного аппарата клеток [1]. При не полноценном белковом питании снижается иммунобиологическая реактивность организма и напряженность вакцинального иммунитета [2]. Так, при дефиците в рационе переваримого протеина у свиней возникает гипопроteinемия, характеризующаяся гипоальбуминемией с угнетением гемопоэза и синтеза нуклеиновых кислот. Исключение из рациона корма, содержащего в достаточном количестве незаменимые аминокислоты, приводит к развитию низкой иммунологической реактивности на вводимый антиген. У свиней, вакцинированных на этом фоне высокоактивными антигенами против чумы, рожи и паратифа, иммунитет формируется в более поздние сроки и недостаточной напряженности. Показано, что у свиней при необеспеченности их на протяжении 2 – 3-х месяцев оптимальным количеством протеина в клетках лимфоидной ткани замедляется расщепление и усвоение антигена, задерживаются пролиферативные процессы [3].

При введении лизина в дефицитный по незаменимым аминокислотам рацион возрастает содержание гамма – глобулинов в крови животных благодаря чему повышаются иммунологические свойства организма [4].

В экспериментах на откормочных свиньях, которых кормили по оптимальным и ограниченным нормам, показано положительное влияние полноценного кормления на иммунобиологическую реактивность их организма [5]. В опытах на ремонтных свинках установлено усиление у них интенсивности обменных процессов и повышение резистентности организма при полноценном питании, в частности при

сбалансированности рационов по протеину, аминокислотам, витаминам. При этом у животных наблюдалась тенденция к повышению в крови эритроцитов, лейкоцитов, бактерицидной активности сыворотки крови и фагоцитарной активности лейкоцитов [6].

Снижение количества протеина на 15 -20% в рационе коров с надоем 4000 кг молока приводило к уменьшению бактерицидной и лизоцимной активности сыворотки крови, фагоцитарной активности лейкоцитов, интенсивности накопления нормальных агглютининов [7]. При дефиците протеина в рационе стельных коров отмечалась тенденция к снижению содержания в их крови и в крови полученных от них телят общего белка, гемоглобина, альбуминов и клеточных факторов защиты организма [8, 9]. Балансирование рационов телок и нетелей введение в них достаточного количества протеина способствовали, активизации механизмов иммунобиологической реактивности [10].

Положительное влияние на иммунологическую реактивность организма телят синтетических лизина и метионина. У животных, получавших корма, сбалансированные по лимитирующим аминокислотам, отмечалось более выраженная фагоцитарная активность лейкоцитов, высокое содержание эритроцитов, лейкоцитов и гемоглобина [7]. У них также повышалась интенсивность роста и развития. Аналогичны результаты получены и в опытах на откормочных свиньях [11], при этом установлено влияние влажности корма на фагоцитарную активность лейкоцитов. Так, у свиней, получавших корм влажностью 81-89%, фагоцитарная активность крови была ниже, чем у животных, которым давали корм с влажностью 65 – 73 %.

Согласно данным Hill, дефицит кормового белка обуславливал снижение иммунного ответа в организме животных. При недостатке в рационе отдельных аминокислот эти взаимоотношения усложняются [12].

Белковое питание оказывают значительное влияние на изменение функции Т- и В – лимфоцитов [13].

Важное значение имеет изучение иммунологических реакции естественной защиты организма животных в период беременности. При этом внимание должно быть направлено, во – первых, на исследование значительных изменений уровня белкового метаболизма у животных и развития на этом фоне иммунных реакций и, во – вторых, на выяснение влияния материнского организма на развитие и становление этих реакций у полученного приплода. Анализ изменений гематологических показателей и клеточных реакций у свиноматок при разном уровне протеинового питания позволил выявить у них снижение содержания гемоглобина, общего количества лимфоцитов и моноцитов, нейтрофилов, фагоцитарной активности лейкоцитов при дефиците протеина в рационе во время супоросности [14].

Кроме того, установлено, что у новорожденных животных снижается иммунная функция селезенки и тимуса при дефиците белка в рационе свиноматок. При недостатке в рационе супоросных свиноматок отдельных аминокислот у поросят наблюдается атрофия тимуса и селезенки [15].

У свиноматок, которым за 5 -10 суток до опороса вводили в рацион витамин С, снижалось количество мертворожденных поросят, повышалась интенсивность роста и устойчивость молодняка к заболеваниям [16].

Немаловажное значение имеет витамин А. Установлено, что при его дефиците в рационе у поросят снижаются бактерицидная активность крови и содержание в ней гамма – глобулинов [17].

Обогащение рациона телят каротином микробиологического синтеза способствует накоплению иммуноглобулинов в сыворотке крови, интенсивному проявлению лизоцимных свойств бактерицидной активности крови, повышению защитных функций организма и активности фагоцитоза лейкоцитов [18].

Использование витамина А и метионина в период откорма телят положительно влияет на состояние иммунной резистентности их организма: достоверно повышаются бактерицидная активность крови и содержание в ней гамма – глобулинов, несколько возрастает лизоцимная активность [19].

Добавление каротина и тривитамина в рацион супоросных свиноматок активизирует их иммунную систему [20].

Изучение нарушений обмена веществ у молодняка крупного рогатого скота при интенсивном откорме с использованием свекловичного жома показало снижение клеточных и гуморальных факторов защиты организма, изменение ряда биохимических и морфологических показателей крови. При подкожном введении телятам витамина Д₂ у них активизируются обменные процессы, возрастает содержание крови эритроцитов, гемоглобина, общего белка, заметно увеличивается бактерицидная, фагоцитарная активность крови и на 15% повышается титр нормальных агглютининов [21].

В многочисленных экспериментах доказана положительная роль витаминно – минеральных добавок и минеральных подкормок на естественную резистентность сельскохозяйственных животных.

Установлено, что у молодняка свиней, которым скармливали комплекс витаминов, титр лизоцима крови был в 1,4 раза выше, чем в контроле [22].

Введение в рацион 4 – 5 месячных телят тривитамина и тетравита активизирует у них процессы иммунологической защиты за счет существенного продолжительного усиления ее гуморальных и клеточных механизмов [23]. При этом повышается бактерицидная (на 23,3 -27,4%) и

фагоцитарная активность (на 23,8 – 27,6 %) крови, возрастает емкость нейтрофилов (на 79,1 -83,5%) и количество лизоцима (на 38 -40%).

Попов и др. отмечают активизацию белкового минерального обмена у лошадей, повышение уровня гуморальных факторов естественной резистентности при введении в рацион белково – минеральной добавки [24].

Ряд авторов наблюдали положительное влияние добавок в рацион витаминов С, В12 и микроэлементов на механизмы иммунобиологической реактивности в организме сельскохозяйственной птицы [25].

Стимулирующий эффект на организм животных оказывают элементарная сера и сульфат натрия. У телят при включении в рацион этих минеральных добавок повышалась фагоцитарная и лизоцимная активность крови, в результате чего возрастала их устойчивость к желудочно – кишечным и респираторным заболеваниям, а сохранность увеличивалась на 30% [21, 26].

У свиноматок при добавлении в корм сульфата натрия отмечалось увеличение в крови содержания гамма – глобулинов, повысилось и количество поросят в гнезде [27, 28]. По видимому, сера сульфата натрия, введенного в рацион животных, используется в их организме для синтеза гамма – глобулинов, в частности иммуноглобулинов. Об этом свидетельствуют результаты опытов, в которых введенная в организм кормом радиоактивная ^{35}S включалась в гамма – глобулины плазмы крови и растворимых белков [29,30].

Обогащение рационов взрослых животных микроэлементами положительно влияет на жизнеспособность полученного от них приплода. Так, скармливание коровам во второй половине стельности силоса, в который при его закладке были введены микроэлементы (Со, Си, Л4), способствовала повышению естественной резистентности рожденных телят за счет активации как клеточных так и гуморальных факторов защиты [31,32].

Установлено роль липидного питания в повышении резистентности животных к заболеваниям. Показано, что стерин и фосфолипиды положительно влияют на гуморальные факторы иммунитета, увеличивая содержание в крови гамма – глобулинов, бактерицидную и лизоцимную активность сыворотки крови, при этом на 17,7% ускоряют рост животных [33,34].

Литература

1. Сохин А.А., Чернушенко Е.Ф. Прикладная иммунология. Киев, 1984. С.20-23

2. Коваленко Я.Р. иммунологические основы специфической профилактики инфекционных болезней животных // С. – х. биология. 1978. №4. С. 493 -506.
3. Татаринцев Н.Т. Формирование поствакцинального иммунитета против рожи свиней при различном уровне протеинового кормления. Автореф. Канд. Дис. М., 1967. С.35-39
4. MullerZ., KozerV., BauerB. e. a. Vplivdoplonkulysinukcerealnikrmedavcedezbilkovinnuchkrmiv. Biol. Chemiz. vyzivyzvirat, 1966: 347-402.
5. Рыбалко В.П., Сагло А.Ф. Влияние генотипа и кормления на интерьер молодняка свиней // Вестник с.-х. науки. 1983. №9. С. 82 -86.
6. Гильман З.Д., Сидоров В.Т., Смунов В.И. Показатели резистентности ремонтных свинок при промышленных способах выращивания// Вестн АН БССР (Сер. с.-г. наук), 1983. №2. С. 99-103.
- 7.Плященко С.И., Сидоров В.Т. Резистентность организма животных при различных типах кормления и условиях содержания // Ветеринария. 1978. №2. С. 22-25.
8. Янович Г. Зависимость резистентности от кормления и содержания животных // Ветеринария. №8. 1980. С.25-26.
9. Чернуха В.К., Кокович Н.Я., Юрченко Л.И и др. Некоторые показатели обмена веществ и естественной резистентности телят в период выращивания в промышленных комплексах и пути повышения устойчивости к заболеваниям. В кн.: Повышение продуктивности и борьба с болезнями крупного рогатого скота в условиях промышленного животноводства. Львов, 1982. С. 5-6
10. Мутовин В.И., Пяткин Е.М., Харламов Н.П. и др. Влияние различных рационов кормления и типов содержания на естественную резистентность телок и коров. Тр. ВНИИВС, М., 1976, т. 52. С. 70-78.
11. Волошанская С.Я. Влияние вскармливания лизина на иммунобиологическую реактивность свиней. Тез. Докл. Научно – практ. Конф. Молодых ученых. Львов. 1985. С.15-16.
12. HillC. H. Interaction of dietary amino acids with the immune response. Fed. Proc. 1982, 41, 1: 2818-2820.
13. Carlomagno M.A., Alito A.E., Almiron D.L. e.a. T- and B-lymphocyte function in response to a protein – free diet. Infec. Immun. 1982, 38, 1: 195-200.
14. Van der Meer B. Augmentation of chinees hamster lymphocyte stimulation by cysteine/ J. Immunol Meth, 1984, 68, 1-2: 55-60.
15. Platt B. S. Heard C.R. C. Stewart J. C. Experimental proteincalorie deficiency. In: MammalianProteinMetabolism, Acad. Prees, N.Y., 1964, 2.
16. Сидоров В.Т. Повышение естественной резистентности и предупреждение стрессового состояния у телят и поросят с помощью

фармакологических веществ. Зоотехн. Наука Белоруссии. 1985, 26. С. 143-146.

17. Jen I. Vitamin C. Supplmtntation of swine diets. ZeedManag., 1984, 35, 2, 26-28.

18. Концевенко В.В., Коган Э.С. Резистентность поросят при нарушении минерального питания. // Ветеринария, 1985, №5, -С.59-60.

19. Высокос Н.П., Гуцалюк Н.А., Бубличенко А.Г. Действие микробиологического каротина на естественную резистентность // Ветеринария. №9. С.62-63.

20. Попов В.Н. Некоторые показатели резистентности телок черно – пестрой породы при использовании балансирующих витаминно – минеральных добавок. В кн.: Пути совершенствования селекционно – племенной работы в животноводстве. М., 1983, С.31-35

21. Гроза А.Е. Действие витаминов на иммунную систему свиноматок. // Животноводство. 1985. №5. С. 49-50.

22. Сидоров В.Т., Плященко С.И., Либо С.И. и др. Резистентность организма молодняка крупного рогатого скота при интенсивном откорме на свекловичном жоме. Сб. тр. Белорусского НИИ животноводства, 1982. 22. С. 100-105.

23. Рось И.Ф. Применение витаминов при выращивании молодняка свиней. В сб.: Витаминное питание с.-х. животных. М., 1983. С. 106-114.

24. Родионов В.И., Битюков В.А., Буланкин А.Л. Влияние витаминных препаратов на естественную резистентность // Ветеринария. 1983. №9. С. 61-62.

25. Папов В.П., Зиновьева Л.В. Естественная резистентность лошадей при использовании биологических активных соединений. В кн.: Особенности селекционной – племенной работы в животноводстве. М., 1984. С. 86-89.

26. Бузлама В.С., Агеева Т.И., Рецкий М.И. и др. Повышение резистентности организма цыплят // Ветеринария. 1978. №6. С. 79-81.

27. Burns R.B. Antibody production suppressed in the domestic fowl (Callus domesticus) by zinc deficiency. AviaPathol., 1983, 12, 1: 141-146.

28. Плященко С.И., Сидоров В.Т. Влияние кормовых факторов на формирование естественной резистентности организма животных. Докл. ВАСХНИЛ, 1982, 11; С. 37-39.

29. Буря В.В. Влияние сульфата натрия на продуктивность свиноматок. Тез. Докл. Научно – практ. Конференции молодых ученых. Львов, 1985. С.12.

30. Буря В.В., Слабицкий Я.И. Содержание белка и соотношение белковых фракций в сыворотке крови свиноматок при вскармливании им лизина и сульфата натрия. Научн. – техн. Бюл. Укр. НИИ физиологии и биохимии с.- х. животных. Львов, 1985, 7(2): -С. 8-12.

31. Яблонский Ю.В. Показатели белкового обмена и продуктивность яйценосных кур в зависимости от количества и качества протеина в рационе. Автореф. Канд. Дис. Львов, 1983. С.22-29.
32. Лагодюк П.З., Ратыч И.Б., Скварук В.И. и др. Использование и превращение серосодержащих соединений организмом кур. Прикладная биохимия и микробиология, 1984. 20,2: С. 260-266.
33. Медвецкий Н., Каврус М. Резистентность телят при вскармливании коровам силоса с микроэлементами. В сб.: Минеральные подкормки в рационах с.-х. животных. Горки, 1982, 97. С. 45-50.
34. Ракова Т.Н. Новое в повышении резистентности животных к заболеваниям. В кн.: актуальные вопросы эпизоотологии. Казань, 1983. С.131.

*Бактығалиева А.Т. аға оқытушы
С.Баишев атындағы Ақтөбе университеті
Насыров С.Н. Мал дәрігер бактериолог
Республикалық ветеринарлық зертхана*

ЖАНУАРЛАР АҒЗАСЫНДАҒЫ ИММУНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТАБИҒИ РЕЗИСТЕНТІЛІГІ

Андатпа

Мақалада жануарлардың ағзасындағы иммунологиясы, табиғи резистенттілігі жазылған.

Кілт сөздер: *имунология, табиғи реситенттілік, жануар.*

*Bactigalieva A.T., senior lecturer
Aktobe University named after S.Baishev
Nasirov S.N.
Veterinari bacteriologist
Republican laboratory*

IMMUNE BIOLOGY RESPONSIVENESS

Annoation

Immune biology responsiveness and resisdance of animalbodyave given in the avticle.

Key words: immunology, animals, resistance.

УДК 581.5

*Буктыбаева А.Б. к.с.х.н.,ст.препод.
Актюбинский университет им.С Байшева*

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОПТИМАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ ХРАНЕНИЯ КАРТОФЕЛЯ

Аннотация

В статье приведены результаты по изучению значения оптимальных условий хранения картофеля в условиях Актюбинской области.

Ключевые слова: хранение, продовольствие, сборы, потери, клубни, площади, экология.

Картофель в Казахстан был завезен из России. Картофель – культура универсального использования, с полным основанием оправдывающая название «второй хлеб». В клубнях картофеля содержится: воды 75-80%, крахмала 14-24 %, белковых веществ около 2%, клетчатки 1%, жира 0,15%. В настоящее время эта культура широко распространена в мире, в Казахстане картофель является экономически важной продовольственной культурой. Общая посевная площадь под ним в Актюбинской области.

, в среднем, за последние годы колебалась в пределах 300 тыс. га при урожайности 9,8 т/га. Потребность картофеля с учетом семенного фонда составляет более 2301,0 тыс. тонн.

Проблема продовольствия и здорового питания – важнейшая и актуальная государственная задача, поскольку связана с социальной стабильностью общества и здоровьем населения. Успешное решение ее зависит от создания устойчивой базы для производства сельскохозяйственной продукции и доступности продуктов питания для всех слоев населения [1]. Картофель является наиболее распространенным продуктом питания, одним из важнейших видов продовольствия, доступным основной массе населения. В ведущих странах мира наблюдается рост потребления картофеля в переработанном виде. Например, в США перерабатывается 54% валового сбора картофеля, в Англии – более 20% производимого картофеля, причем 30% из этого объема перерабатывается на хрустящий картофель, 13,5% – на гранулы и хлопья, 56,4% – на замороженные продукты. В Германии перерабатывается более 38% производимого картофеля.

Картофель отличается высокой пищевой ценностью, имеет хорошие вкусовые качества, обладает диетическим и лечебным свойствами, что дает возможность использовать его для производства комбинированных продуктов.[2]. Преимущество таких продуктов – взаимообогащение входящих в их состав ингредиентов. При этом

производятся продукты лечебно-профилактического и детского питания. В последние годы во всем мире получило широкое признание новое направление в пищевой промышленности - производство продуктов функционального питания, где картофель используется наряду с другими продуктами естественного происхождения. При этом постоянное употребление их оказывает регулирующее действие на организм в целом и его отдельные системы и органы [3].

На фоне несбалансированного питания и неблагоприятных экологических воздействий использование для переработки такого сырья, как картофель будет расширяться. Картофелепродукты приобретают все большую популярность и в странах СНГ, в том числе и в Казахстане. До недавнего времени здесь перерабатывалось до 1% производимого картофеля. В настоящее время переработка картофеля, как отрасль только формируется и этому вопросу в республике уделяется большое значение. Но картофель- это не только продукты питания, это сырье для производства крахмала и спирта. Чтобы выйти на мировой рынок и выпускать конкурентоспособную продукцию необходимо качественное сырье.

Сокращение потерь при хранении сельскохозяйственной продукции - один из крупных резервов увеличения потребления картофеля на душу населения. Качество картофеля определяется рядом причин: особенностями сорта, технологией их выращивания, условиями вегетационного периода, уборки и условий хранения. Одна из причин высоких потерь при хранении картофеля – низкое качество закладываемого на хранение материала. Поэтому для выращивания картофеля, предназначенных для хранения и переработки, необходим высокий уровень агротехнических мероприятий на почвах, не зараженных грибными и бактериальными болезнями, с достаточным внесением удобрений при соблюдении оптимального соотношения между азотом, фосфором и калием [4].

Второе условие повышения эффективности хранения сельскохозяйственной продукции – это проведение уборки, транспортировки и закладки урожая, которая обеспечит минимальную травмируемость, т.к. повреждения поверхности клубней открывают доступ вредным микроорганизмам и их внутренним тканям, вызывая заболевания.

Обеспечение и поддержание условий для их нормального физиологического состояния, для снижения активности метаболических процессов и сохранения иммунных свойств в период хранения, что достигается поддержанием оптимального режима хранения. Это третье требование высокой сохраняемости картофеля.

Картофель может находиться на хранении в течении 2-11 месяцев. В этот период в клубнях картофеля происходят различные биохимические

процессы, клубни дышат, выделяя тепло и углекислый газ. В насыпе развиваются микроорганизмы, вызывая бактериальные и грибные заболевания клубней. Сохранить качество при минимальных потерях в виде отходов и естественной убыли от дыхания и испарения – главная задача. Так как картофель имеет высокое содержание воды, он очень чувствителен к механическим повреждениям, это сказывается на появлении внутренних повреждений, излишней потере массы, на повышении заболеваний. Чувствительность клубней к механическим повреждениям зависит от сорта, степени вызревания клубней, размера и формы клубней, содержания углеводов, погодных условий в период роста и уборки.

Хранение картофеля начинается с подготовки картофеля к закладке. Отбираются здоровые, вызревшие, типичные для данного сорта клубни. В идеале для длительного хранения с минимально допустимыми потерями клубни картофеля должны быть здоровыми, не иметь механических повреждений мякоти и кожуры. Соответствие указанным требованиям во многом зависит от технологии выращивания картофеля, в том числе от защиты растений от болезней, удаления ботвы за 10-12 дней до уборки, что способствует вызреванию клубней, формированию прочной кожуры и является одним из основных приемов подготовки клубней к закладке на хранение.

Озеленение клубней является эффективным приемом для семенного картофеля. Для чего семенной картофель рассыпают тонким слоем под навесом на 8-9 дней. Озелененные клубни устойчивы к заболеваниям, у них быстрее происходит суберинизация механических повреждений, укрепляется кожура всего клубня, при этом уменьшается испарение воды.

Способность клубней к заживлению повреждений – один из важных проявлений защитных свойств. При поражении свежесобранных клубней через 7-10 дней под поврежденным местом образуется многослойная раневая перидерма. Обязательным условием также является свободный доступ кислорода к тканям клубней. В неблагоприятных условиях раневая перидерма образуется неравномерно, где наряду с 6-7 слоями клеток образуются 1-2- слойные участки, способствующие проникновению болезнетворных микроорганизмов через ткани клубня.

Послеуборочный период хранения картофеля делят на следующие периоды: лечебный, период охлаждения, основной период, весенний период. Мероприятия по заживлению клубней проводятся в лечебный период. После завершения лечебного периода наступает период охлаждения. Если клубни здоровые и механически повреждены незначительно, то температуру снижают постепенно – на 0,5°C ежедневно, в течение 20-30 дней.

Семенной картофель хранят при температуре 2 - 4°C, продовольственный – 5-6°C, идущий на переработку – 8-9°C. Основной период хранения приходится на зимнее время и начало весны. Зимой клубни находятся в состоянии глубокого покоя, а к весне – в состоянии вынужденного покоя, когда они готовы прорасти. В этот момент важно задержать прорастание, для чего необходимо в течение всего периода поддерживать оптимальные условия хранения. Продолжительность периода покоя клубней – одна из важнейших характеристик сорта, поскольку это во многом определяет лежкость, потери при хранении, семенные качества посадочного материала и в конечном итоге урожайность [5].

Для семенного картофеля самым ответственным является - весенний период, поскольку малейшее несоблюдение технологии хранения приводит к быстрому прорастанию клубней, снижению их семенных качеств. Весной для накопления холода температуру в насыпи снижают вентиляцией в ночные и утренние часы. Для регулирования температурного режима и управления системой вентиляции применяются автоматические устройства ШАУ-АВ, ОРТХ-М, Среда-1. Они позволяют стабильно поддерживать оптимальную температуру и благодаря этому уменьшить потери картофеля.

Картофель хранят в стационарных хранилищах, в буртах и траншеях. По способам хранения хранилища подразделяются на закомные, тарные (контейнерные), навалы. По поддержанию режима – хранилища с естественной, и активной вентиляцией, с естественным или искусственным охлаждением и с регулируемой газовой средой. Страны СНГ в большинстве своем имеют хранилища закомного и навалного типа, в меньшем числе контейнерные. Существенный недостаток их в том, что весь картофель размещается в одном помещении и в них трудно поддерживать оптимальный режим, особенно в весенний период.

Из этих трех способов хранения наиболее дешевый и удобный с точки зрения загрузки и выгрузки картофеля - навалый с подпольными распределительными каналами. Закомный способ целесообразно применять в семеноводческих хозяйствах, выращивающих много сортов и репродукций. Существенный недостаток этого способа хранения – неудобство механизированной загрузки и выгрузки картофеля. Контейнерный способ более дорогой, требует дополнительных специализированных погрузочно-разгрузочных средств, уменьшает коэффициент полезного использования вместимости хранилища.

За рубежом широкое распространение получили хранилища с полностью изолированными секциями, вместимостью от 200 до 500 т. В последние годы в России и других странах СНГ были возведены новые секционные хранилища по проектам Нидерландов и Германии или реконструированы старые секционные хранилища. Секционные

хранилища в полной мере отвечают требованиям длительного хранения, поскольку в каждой секции можно надежно поддерживать свой микроклимат как автоматически, так и вручную. Российский рынок предлагает специализированное вентиляционное и холодильное оборудование для хранилищ, которое входит в основу современных автоматизированных систем хранения, позволяющих значительно повысить качество хранимой продукции с минимальными потерями.

В Казахстане и других странах СНГ необходимые оптимальные условия для хранения картофеля поддерживаются активным вентилированием или искусственным охлаждением. Активное вентилирование, имея ряд положительных сторон, сохраняет зависимость от состояния метеоусловий региона. При теплой и длительной осени и ранней весне хранение при активной вентиляции может привести к быстрому распространению явных и скрытых болезней картофеля и раннему прорастанию.

Хранение в условиях искусственного охлаждения исключает зависимость от температуры наружного воздуха, при этом задерживаются физиологические процессы в клубнях, ослабляется развитие и распространение вредных микроорганизмов. Однако длительное воздействие холода вызывает адаптацию патогенных микроорганизмов к пониженным температурам, снижение биохимической устойчивости клубней, ослабление иммунитета, возникают физиологические расстройства, усиливается потемнение мякоти, подавляется образование ростков.

В мировой практике широко используется хранение картофеля в регулируемой газовой среде (РГС). При этом в герметичном объеме охлажденного хранилища создается и поддерживается газовая среда с определенными параметрами и оптимальной температурой для каждого вида продукции.

Список использованных источников

1. Старовойтов В. И. (под общей редакцией). Виды картофелепродуктов. // Переработка картофеля – стратегический путь развития картофелеводства России. М.: 2006, -С. 21-23.
2. Анисимов Б. В. Пищевая ценность картофеля и его роль в здоровом питании человека.// Картофель и овощи. № 4. 2006. С.9-10.
3. Сизенко Е. И. Лисицын А.Б. Проблемы детского питания // Хранение и переработка сельскохозяйственного сырья.-2007.-№ 5.-с.8-12.
4. Иванова Е.И., Коринец В.В., Жилкин А.А. Элементы технологии, производства, хранения, транспортировки и переработки овощебахчевой продукции. Астрахань, 2004.-с.160.

5. Бобров Л.Г. Хранение картофеля и овощей в условиях Казахстана. Алматы.-Кайнар, 1982.-с.17, 148.

*Буктыбаева А.Б. а.ш.ғ.к., аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

КАРТОПТИҢ ОПТИМАЛДЫҚ САҚТАУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МАНЫЗЫ

Түйін

Ауылшаруашылығында инвестициялық жаңалықты еңгізу үшін шығынды есептеу қажет

Кілт сөздер: Шығын, есеп, жоспарлау, анализ, қаржы салу, жаңалықты еңгізу.

*Buhtybaeva A.B. Candidate of Agricultural Sciences
Aktobe University named after S.Baishev*

ENVIVONMENTAL SIGNITICONCE OF PROPER POTATO STORAGE

Summary

This artieles is show value of expenses to investment in innovative texnology to agriculture Necessavy accounting of exnenses in investment to innovanive texnology agriculture

Keywords : Expenses ,account, planning, analysis ,investment ,innovative.

УДК 94(574)

*Демеуов А.Ш. - п.ғ.к., аға оқытушысы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ АҢРАҚАЙ ШАЙҚАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ ТУРАЛЫ.

Аннотация

Мақалада қазақ-жоңғар арасындағы шиеленіскен жауластықтың себептері келтірілген. Шапқыншылық кезіндегі қазақ руларының,

батырларының ауызбіршілігі, жауға тойтарыс берудегі күш біріктіруі сөз болады. Аңрақай шайқасының жоңғар шапқыншылығына нүкте қойып, ресейге бодандыққа бармағандағы қазақ елінің даму болашағына болжам жасалған.

Кілт сөздер: *Қазақ-жоңғар қатынасы. Аңрақай шайқасы. Жоңғар шапқыншылығы болмағандағы қазақ елінің болашағы туралы болжам.*

Қазақ-жоңғар соғысының ішінерә үзілістермен бір ғасырдан артық мерзімге созылып, халқымыздың басындағы үлкен нәубет болғаны тарихтан мәлім. Соншалықты ұзақ жауластықтың себебін іздеушілердің ішінде, жоңғарлардың моңғолтілді халықтардың бір тармағы болғандықтан, қазақтардан «тарихи дәстүрдің сақталуын», яғни, қазақ хандығына үміткер тек Жошы ұрпақтары болуы керек дегенді талап етуінентуындаған деушілеркездеседі.

Бірақ, оған қарсы уәж айтушылардың да дәлелдері дау туғызбайды. Шыңғысхан кезіндегі моңғолдар деп аталған халық пен түріктердің этникалық құрамы, осы кезге дейін әлі талас тудыратын сұрақ болып қалып отыр. Соңғы кезде кәсіби тарихшылар мен зерттеушілердің басым бөлігі кешенді дереккөздерді – жазба құжаттарды, монеталарды, атауларды, тайпалық таңбаларды, т.б. – талдай отырып, Шыңғысхан әскерінің негізін түркітілділер құрағаны туралы тұжырымға келген. Тағы бір дәлел - Моңғолиядағы тас ескерткіштердің көпшілігінің мазмұны түркітілді екендігі - осы пікірді толықтыра түседі. Бұл сол заманның моңғолдары түрік болған-ау деген ойға да жетелейді. Ал «Әлемді дүр Сілкіндірушінің» (Шыңғысханның) өзінің не моңғол, не түрік екендігі туралы сұраққа дәлелді жауапты әзірге ешкім бермеген.

Сондықтан жоңғар шапқыншылығының негізгісебепін басқа бағыттан іздеген дұрыс. Жоңғар хандығы шағын аймақта орналасқандықтан, олардың миллиондай өз халқын және жарты миллиондай бодандықта ұстаған халықты асырау үшін көршілеріне шапқыншылық жасаудан басқа амалы да қалмаған еді. Олар өмір сүру кеңістігін кеңейту, мал шаруашылығына қажетті жайылымдарды жаулап алу, барымта арқылы жағдайларын жақсарту, өздеріне төлем берушілер санын арттыру, сауда керуендерінің жолдарын бақылауда ұстап, құлдыққа адам алумен шұғылданып, адам саудасымен де айналысқаны белгілі. Міне осыданан жоңғарларда ерекше жедел жұмылып қимылдау, әскери өмір сүру салты жеткілікті дәрежеде қалыптасты. Айта кету керек,

сол кездерде көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың көбі дерлік шапқыншылықпен айналысқан.

Иә, ойраттардың тәртіпті болғаны сөзсіз, дегенмен, қазақтар халық саны жағынан басым және көп әскери қол жинау мүмкіндігі бола тұрып, «неге жоңғар басқыншылығының алдын алып тоқтатпады?», - деген сұрақтың да негізсіз емес екендігі түсінікті. Себебі қарапайым халықтың санасында, тіпті кәсіби тарихшыларда да жоңғарлар ежелден бергі қазақтардың бітіспейтін қас жауы деген пікір қалыптасқан.

Бірақ бұл жалған пікір. Мемлекетаралық қарым-қатынас тек соғыстан, жауласудан тұрған жоқ. Бейбіт жылдар басым болып, арада өзара сауда-саттық өркендеген, қарапайым азаматтар мен атақтылар арасында некелік одақтар да болып тұрған. Мысалы Әбілхайыр, Нұралы, Абылай хандардың бірнеше әйелдері қалмақ ұлтынан болған.

Тіпті осы кездегі көпшілік қазақтардың өздерінің ата-бабасын мұқият жіктесек жоңғарға кездесуіміз ғажап емес. Лев Николаевич Гумилевтің қазақ халқының тарихындағы ең мықты тұлға деген сипаттауына ие болған соңғы құдыретті ханымыз Кенесарының анасының өзі әйгілі қалмақ хунтайшысы Галдан-Цэрэннің немересінің қызы болғаны белгілі. Осылай көршілес ержүрек қарсыластардың қандарынан өмірге лайықты ұрпақкеліп отырған. Сондықтан болар, XIX ғасырға дейін қазақтарда «Қатын алсаң, қалмақтан ал» деген сөз болған.

Қазақ-жоңғар қатынасын екшегенде сыртқы факторларды да ескерген жөн. Сол кездерде Қытай өзіне бағытталған қалмақ найзасын басқа халықтарға бұруға тырысты. Екінші көршілес империя да осындай саясатты ұстанып, қазақтармен басқа халықтар арасына ірткі салғаны туралы сол кездің құжаттарынан жеткілікті дәлелдер келтіруге болады.

Қазақ хандығы не себептен қалмақ шапқыншылығының алдын алмаған деген сұраққа келсек, оған ХУІІ ғасырдағы келесі факторлар себеп болған: мемлекет аумағының орасан үлкендігі, осы ұлан-ғайыр кеңістіктегі халық санының аздығы, қазақ билігіндегі кейбір Шыңғысхан ұрпақтарының, билерінің, батырларының жоңғарлармен және еділ қалмақтарымен туыстық байланыста болғандығы.

Сөйтсе де ХУІІІ ғасырдағы шапқыншылық қаупі қорқынышты шекке жетті. 20-шы жылдардағы ойраттардың ұйымдастырған жойқын қырғындары қазақтарды «Ақтабан шұбырынды» деп аталған үлкен нәубетке әкелді.

Шапқыншылықтың үдей түсуіне жоғарыда аталған факторлардан басқа, 1722 жылы Қытай мен Жоңғар хандығы арасындағы татулық

келісімі де себеп болды. Бастан-аяқ қаруланған үлкен әскери топтар текке жатпай өзін-өзі ақтауы қажет еді, сондықтан олар қалың күшпен қазақ жағына бет алды.

Елімізде соңғы кезде батырлар туралы зерттеулер жүргізу қолға алынууда. Егер ертеректе тек 10-15 қазақ қолбасшылары туралы ғана айтсақ, кәзір жүргізілген зерттеулер арқасында жүздеген тіпті мыңдаған батырлардың өмірбаяндары белгілі болды.

Соншама батырлардың болуына таңғалудың қажеті жоқ, себебі ХУІІІ ғасыр қазақ халқы үшін рыцарьлар заманы болды. Өмірдің өзі жауынгер болуды талап етті, қылышы, найзасы, басқа жарағы жоқ азамат жиындарда дауысқа ие бола алмады. Қаруы жоқ ересектер келекеге айналып, құрылтайларда оларға қаруы бар жастардың отырған орындарын ұсынбауы дәрекілік болып есептелмеген.

Батырлықты уақыттың өзі талап етті. Егер қиянаттыққа қарсы тұра алмайтын болсаң, көзіңше мал-мүлкінді, әйелінді, бала-шағанды тартып алып, өзінді құлдыққа жегетін жағдайға жеткен. Сондықтан да кәзіргі кезкелген қазақтың шежіресінен жауға шапқан батырды, не атақты жауынгерді кездестірмеу сирек жағдай.

Дала өмір салтының өзі жауынгерлік дағдыларға бейімдеген. Қазақ баласының өмірі үнемі қозғалыста, ат үстінде, жұтқаны таза ауа, жегені табиғи ас, ішкені таза су мен емдік қасиеті мол қымыз болды. Өзінің малы мен жерін әркез қарақшылардан, дала қасқырларынан және тынымсыз көршілерінен қорғаумен болған. Сондықтан қазақ жастарының ойындары мен жарыс-тартыстары да болашақ өмір қиындықтарына дайындау бағытында құрылған. Осылардың барлығы жоңғар шапқыншылығы кезінде пайдаға асты.

Жоғарыда атап өткеніміздей, екі көшпелі мемлекеттердің ежелгі қарым-қатынасы бейбіт және жауластық жылдармен алмасып отырды. Қазақтардың жоңғарларға қарсы отан қорғау соғысы 1723 жылы басталды.

Зерттеушілер қиын-қыстау кезінде қазақ қолбасшыларының пікірталаста, алауыздықта болып, бір шешімге келе алмай әрқайсысының жағдайды өз жағына тартып отырғанын келтіреді. Қазақтар сөзге тоқтаған халық. Оларды бірлікке шақыру үшін терең мағыналы, ұран болатындай сөз табу керек еді. Мысалы, Ресей зерттеушісі Гавердовский өзінің түбегейлі еңбегінде Бөгенбай батырдың 1710 жылы өз жауынгерлерін «Қыпшақ даласының ұлдары қашан жаудан тайсалған?»,- деген қысқа қайырумен-ақ ерлікке жігерлендіргені келтірілген.

Ұлан ғайыр кеңістікте көшіп-қонып мал шаруашылығын күнкөріс еткен қазақтардың өмірі оқшаулану жағдайына итермеледі. Сондықтан да біздің ата-бабаларымыз тіпті қандас және жақын туыстардың өздерінің бір-бірінен жүздеген шақырым оқшау тұрып шаруашылық жүргізу тәртібін қабылдаған.

Бірақ көктемде жайлауға, күзде қыстауға көшу кезінде, тойларда, өлім-жітім рәсімдерінде, астарда үнемі кездесіп отырған. Бір руға басқа ру пікірінің күші жүрмеген.

Бірақ әркелкі рулардан құралған қазақ қауымында төрелерге, Шыңғысхан ұрпақтарына бағыну үрдісі болған. Қазақ басшылығын тағайындауға сырт күштердің араласып, жоғарғы билеушілердің абыройын түсіру мақсатында ашықтан-ашық әлсіздерді тықпалағанша, бізде хандар абыройлы да, өз қызметтеріне сайда болды. Оларға тақ тікелей мұра ретінде берілмей, дауыс беру арқылы сайланып, қазақ даласындағы төрелердің арасынан намыс-жігері, басқа да адами сапалары ескеріліп таңдалып отырған.

Билікке ат үстінде нық отырып, әскери қол басқару қабілеті бар, сөзге жүйрік, саясаткер, домбыра шерте алатын, қара күші менжігіттік қайраты мол үміткер келіп отырған. Абылайдың өзі жасынан-ақ жекпе-жекке қатысқан, 12 әйел алып 70 бала сүйген, домбырада ойнап 20 күй шығарған.

Қазақтарды бірігуге итермелеген екінші фактор сырттан төнген қауіп болды. Соның бірі 1723 жылғы шапқыншылық.

Өз-өзіне келіп қазақтар ойраттарға екі үлкен тойтарыс – 1728 жылы Булантыда және 1730 жылы Аңрақай түбінде – берді. Міне осы екі жеңіс Жоңғар мемлекетінің қабырғасын күйретіп, басқыншылығын түбегейлі тоқтатты. Аңрақай шайқасында қазақ халқының бірлігі танылды. Жалпыхалықтық сипат алған соғысқа Каспий мен Еділден, Ташкент пен Омбы облысының солтүстігіндегі Тары қаласына дейінгі аралықтағы барлық қазақ руларының әскери жасақтары қатысты. Әр ру осы соғысқа қатысуды өзінің ұлттық намысы деп білді.

Мысалы қазақ әскерінің жасақтары қатарында Омбы облысынынан Байболат-батыр болса, Кіші және Орта жүз зерттеуші ресей зерттеушілері Левшин мен Андреев «Описание киргиз-кайсаков Средней Орды» атты кітапта Шанышқылы руының белгілі батыры Бердіқожаның Оңтүстік Қазақстаннан келіп соғысқа белсенді араласқанын баяндайды.

Кезінде кәзіргі Орынбор аумағында тыныш мамражай күйде өмір сүріп жатқан Әбілхайырға, мыңдаған шақырым жерден келіп киелі

Түркістан қаласын жоңғарлардан азат етіп, оларды шегіндіріп қуып тастауға кім зорлады? Иә, қазақтарда кей жағдайда ауызбіршілік бола қойған жоқ, бірақ «Менің жерім», «Менің елім», «Менің ұлы далам» деген ұлттық сана-сезім әркез басым болды.

Аңрақай шайқасы өткен жер «Қалмақ қырылған» деген атауға ие болған. Осы жеңілістен кейін, 1741-42 жылдағы Ертіс қорғаныс шебіндегі ресей басшыларының ықпалымен жасалған ұмтылысын ескермегенде, қазақ даласына ірі шапқыншылықтар тоқтады.

Жоңғар хандығында 1745 жылдан ішкі талас-тартыстар басталып, ыдырау үрдісінің басталғаны байқалды. Абылай хан осы кезде тартысқа түскендердің бірде бір жағын қолдаса, енді бірде олардың қарсыластарын жақтап ұтымды саясат жүргізді. Жоңғарлардың әлсірегені тек бізге ғана тиімді болды. Ал шығыс пен батысымыздағы қуатты державалар керісінше қазақ-жоңғар соғысының тұрақты жалғасқанына мүдделі болды. Оларға Қазақ не Жоңғар хандығының өркендегені емес, керісінше бір-бірін титықтырғаны тиімді болды. Империяларға болашақта өзіне неғұрлым аз шығынмен бағындырып алу үшін даланың әлсіз болғаны қажет еді. Түптің түбінде көздеген мақсаттарына жетті де.

Адамзат тарихында ешкім ешқашан өз еркімен мемлекеттілігінен бас тартпаған. Тәуелсіздік тек күшпен жойылуы мүмкін. Ал қазақ мемлекетін бодандыққа түсіруге Ресей империясы тарапынан тек құжатқа қол қою ғана жеткілікті болды.

Ұзақ уақыт бой ресми түрдебасқаша түсіндіріліп келгенімен, жоңғарлармен болған соғысты қазақтардың өздері жеңді. Кеңес тарихнамасында тек ресей құрамына кіру ғана «қазақ халқын жоңғарлардың түгелдей қырып-жоюынан аман алып қалды» деген пікір жасалды. Бұл түбегейлі теріс тұжырым! Керісінше, қазақтар мен жоңғарларды, қазақтар мен еділ қалмақтарын, қазақтар мен башқұрттарды, егер олардың қайсыбірі бағынбаушылық танытса, бір-біріне барынша айдап салып отыру саясатын пайдалану туралы тікелей нұсқаулар келтірілген тарихи құжаттар сақталған.

Қытайлар да тек ХУІІІ ғасырдың 50-ші жылдарында ғана, енді ойраттардың өз саясатына тигізетін пайдаларының болмайтынын түсініп, оларды жою туралы шешім қабылдаған.

1781 жылғы Абылай ханның өліміне дейін қазақ даласының өмірі сүру деңгейі жаман болмаған. Ауыз халық шығармаларын жинаған Машһур Жүсіп Көпеевтің суреттеуінше Абылай заманындағы

қазақтардың екеуінің бірі екі, не оданда көп әйел ұстап, олардың тұрмыс жағдайларын қажетті деңгейде жасап отыра алатын жағдайда болған.

Бұл пікірді 1803 жылы Кіші жүз территориясында болған, қазақ тілінде еркін сөйлеген орыс тарихшысы Гавердовский де құптаған. Оның айтуынша ХУІІІ ғасырдың орта кезінде қазақ даласында 100 жылқысы және 1000 қойы бар отбасы кедейлер қатарына жатқызылған.

Бірақ өкінішке орай, хандық биліктің жойылып, қазақ мемлекеттілігінің 170 жылға болмасқа кететінін кім білген? Оған себеп болған 1822,1824 жылдары Ресей патшасының Жарлығымен енгізілген «Устав о сибирских киргизах», «Устав об оренбургских киргизах» атты құжаттар.

Мемлекеттілігіміз жоғалмаған болса қазақ даласы мүмкін ірі империялардың қазақ даласына келуіне түбегейлірек дайындалар ма еді? Сол кездің өзінде бізде бірталай пушкалар мен атқыш қарулар болған. Сапасы нашар болғанмен порохты да жасай алатын деңгейде едік.

Жоңғар шапқыншылығы болмағанда ХІХ ғасырдағы Қазақ хандығының қандай болатындығын Бөкей ордасының мысалынан болжауға болады. Жәңгір хан 50 000 гектар жерге желек отырғызып, өзіндік «Жасыл белдеу» жасады. Ол қазақ даласында бірінші болып Қару-жарақ палатасын ашты, әржерде мектептер салды, өз қарамағындағыларды сауда-саттыққа үйретті. Бөкей ордасына сауда жасау мақсатымен келген орыс купестеріне жүріс-тұрысына кедергі болмайтынына Жәңгір хан өз жекелігіндегі меншікпен кепілдік берді. Ол нарықтық қатынас енгізді, жастарға рухани және адамгершілік тәрбие беруге белсенді көңіл бөліп, оларды Қазан, Мәскеу, Петербургтің озық оқу орындарына жіберіп отырды. Халық үшін отшашулар ұйымдастырылып, даламызға зоопарк әкелді, қазақтар алғаш рет бильярд ойнады. Жәңгір хан шамасы келгенше өз отанын алға жетелеп, модернизациялауға тырысты.

Жоңғар шапқыншылығы болмай, көрші империялар бөгет жасамағанда бүкіл Қазақ хандығында осы игі шаралар іске асуы мүмкін еді.

Бірақ қазақ тарихы басқаша өрбіді.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың сөзімен айтсақ: **«Бізін тарихымыз ерекше және біз ешкімнің алдында ұятты болып сезінуге тиісті емеспіз».** Қазақтарға шынында да ешкімнен ұялудың жөні жоқ. Өз жеріміз жеткілікті болғандықтан ешкімнің жерін жаулап алған жоқпыз. Ешкімге геноцид ұйымдастырған жоқпыз, депортация кезінде ешкімді

кеудесінен итермей соңғы нанымызды бөлістік. ХУІІІ-ХІХ ғасырлардағы сырттан аяусыз ұйымдастырылған ұлттар қасіреттерінде де біздің кінәміз жоқ.

Өз шежіреміздіеске алғанда біз оны мақтануға, өзімізді дәріптеуге емес, **тарихи санамызды ұмытпай сақтау үшін**айтамыз. Кәзір өзінің отбасылық шежіресін зерттеген адам тұқымында бий, немесе батыр, т.б. тектінің болғанын табады. Қазақтарда бірталай ұрпақ бойында бас көтертпеген түнерген қараңғылықта өмір сүру заманы да, құлдық та болмаған.

Француз философы Монтескье айтқанындай: әр заманда қуатты мемлекет құрған түрік ұрпақтарына жетіспегені жалғыз-ақ нәрсе – ол өз ішінен шыққан ұрпақ іс-әрекеттерін мадақтап дәріптейтін кәсіби тарихшылар.

Өкінішке орай, соңғы екіжүз жылдай мерзім ішінде халқымыздың бойындағы ежелгі асыл қасиеттер бұзылуда. Орыс және батысевропалық зерттеушілер ертедегі қазақтардың сөзіне тұратындығын, алып-сатуға келген келімсектердің өздерінің пайдасына жаратқаны туралы естеліктерінде көп деректер келтірген. Қазақтардың «Менің мойнымда аманат бар» деп, дүниеден озған адамдардың несиелерін олардың балаларына қайтарғандығы туралы да мысалдар жеткілікті.

Ал кәзір ше? Біздің барлығымыз өз ісімізге жауап бере алатын деңгейдемізбе?

Қазақ даласында ертеде өз-өзіне қол жұмсау дерегі болмаған. Өзіне қол жұмсаушылар жалпы қауымнан оқшау, жоқтаусыз, еске алу дәстүрлерінсіз жеке молада жататынын білген. Біз аса қонақжай болып, табалдырығымызды аттаған кезкелген шетелдікті құдайы қонақ деп қарсы алдық. Бізде қарттарды силау, отбасын құрметтеп, әр әйелден туған көп балалы отбасы болу дәстүрі болды.

Әрине әлем өзгеруде, сондықтан ешкім патриархалдық заманға қайта оралуды қаламайды. Дегенмен, неге бізге өзіміздің дәстүрлі қасиеттерімізді күшейтуді қолға алмасқа? Олар - батырлық рух, жастарды тәрбиелеуді күшейту, ішкі дүниенің тазалығы, дін мен дәстүрлерді сақтау, үлкен ұрпақты силап, оларға құрмет көрсетіп айтқан ақылын алу, қиыншылыққа түскендерге асар жасап, көпшілік болып көмек көрсету, қан араласуын болдырмау. Қазақтар ешқашан өз қарттары мен балаларын тәңір тәлкегіне түсірген емес, жұбайы өлген жесірді аш-жалаңаштықта қалдырмай, күйеуінің руластары әйелдің өзі мен балаларына көмектесіп жетістіріп отырған.

Бізге осы кезде мақтанатындай негіз жеткілікті: толеранттылығымыз, қонақжайлығымыз, осы заманғы экономикадағы, мәдениеттегі, спорттағы жетістіктеріміз, Астана, т.б. Бірақ, **қазақтарғатөл тарихымызды да оқып білуіміз өтемаңызды.** Бұл әрі қарай дамып, әлемдегі дамыған 30 елдің қатарынан көрініп, одан да әрірекке қойылған стратегиялық мақсаттарға жету үшін қажет.

Пайдаланылған басылым:

1.Зиябек Кабульдинов: Под Анракаем казахи сломали хребет Джунгарскому ханству.

*Демеуов А.Ш. п.ғ.к., аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

**АНЫРАКАЙСКАЯ БИТВА И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В КАЗАХСКО-
ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЯХ**

Резюме

В данной статье описаны причины столь длительных нашествий джунгарпротив казахских поселений.В нужный момент казахские батыры, различные роды проявили единодушие и объединились против врагов под Анракаем, что поволито окончательно сломать хребет Джунгарскому ханству.Пример Бокейской орды дает повод строить благоприятный прогноз развитию казахского государства, если оно жило бы в мирных условиях, без столь длительных джунгарских нашествий.

Ключевые слова: *казахско-джунгарские отношения, битва под Анракаем, прогнозы развития казахского государства при благоприятных условиях, т.е. без джунгарских нашествий.*

*A.Demeuov - Candidate of pedagogical sciences, senior teacherof the
department of pedagogy, psychology and subject technologies
Aktobe University named after S.Baishev*

**ANYRAKAY BATTLE AND ITS IMPORTANCE IN THE KAZAKH-
JUNGAR RELATIONS**

Summary

This article describes the reasons for such a long invasions Dzhungars against Kazakh settlements. At the right moment, Kazakh batyrs, different

tribes showed the agreement of opinion and united against the enemies under Anrakay that allowed finally broke the back of Dzhungar Khanate. Bokey hordes example gives reason to build a favorable forecast for the development of the Kazakh State it would live in peace, without such long Dzhungar invasions.

Keywords: *Kazakh – Dzhungar relations, battle of Anrakay, forecasts of the development of the Kazakh State under favorable conditions, without Dzhungar invasions.*

УДК 821.512.122

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866-1937)

А.Ш.Демеуов п.ғ.к., аға оқытушы.

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

АЛАШ АРДАҚТЫСЫ, ҒАЛЫМ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ТУҒАНЫНА 150 ЖЫЛ.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан Семей облысы Қарқаралы уезінде 1866 жылдың 5 наурызында дүниеге келген. Оның ата тегі Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тарайтын төре тұқымы. Арғы атасы атақты Сұлтан Барақ болса, Қазақтың соңғы хандарының бірі Бөкей осы Сұлтан Барақтың баласы. Әрі қарай жіктеуді жалғастырсақ Бөкейден Батыр, одан Мырзатай, одан Әлиханның әкесі Нұрмұхамед дүниеге келген..

Әлиханды әкесі тоғыз жасында Қарқаралыға апарып, жергілікті молданың қолына оқуға береді. Бірақ зерделі бала молдадан оқығандардан гөрі осындағы мектепте оқып жүргендердің сауаттылығын аңғарып, қаладағы үш кластық бастауыш мектепке өз еркімен ауысып алады.

Оны бітіргеннен кейін 1879-1886 жылдары Қарқаралы қаласындағы қазақ балаларына арналған мектепте оқиды.

1886-1890 жылдар аралығында Омбыдағы техникалық училищеде оқып, оны "техник" мамандығы бойынша бітіріп шыққан.

1894 жылы ол Дала генерал губернатор кеңсесінің ұсыныс хаты мен қазақ қауымдастығының 200 сом стипендиясын алып, 1894 жылы Ресей империясы-ның елордасы Санкт-Петербургтағы Орманшаруашылығы институтының экономика факультетіне түседі. Ол мұнда жүріп күнделікті сабақтарына қоса студенттердің саяси, әдеби, экономикалық және тағы басқа үйірмелердің жұмысына қызу араласып, студенттік толқуларға қатысады. XX ғасырдың босағасын аттағалы тұрған Ресейдің қандай жолмен дамуы тиімді болатындығы туралы студенттік қызу пікірталастарға қатысып, қайшылықты пікірлер қақтығысына куә болады және өз ойын да шыңдай түсті.

Оны екі ғасырға жуық Ресей империясының қол астында отырған туған халқының ауыр тағдыры қатты толғандыра бастайды. Қараңғылық пен надандықтың шырмауында отырған халқына білім мен мәдениет керек екенін ұғады, елдің тұрмысын, мәдениетін, білімін көтеруді өзінің алдына мақсат етіп қояды.

Оқуын бітіріп, Омбыға оралғанда Ә. Бөкейхан Ресей империясының қазақ даласына жүргізген отаршылдық саясатына деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, марксизмнің экономикалық қағидаларымен қаруланған, саяси астыртын күрестің түрлері мен әдістерін үйреніп білген, күрес тартыстан біршама тәжірибесі бар саяси күрескер болатын. Ол Омбыға келісімен қаланың саяси әлеуметтік, қоғамдық жұмысына белсене араласады.

«Народная свобода» (*Халық бостандығы*) партиясының қатарына өтіп, өзі қазақ зиялылары мен саяси белсенділері арасында осы партияның тобын ұйымдастырады. Әлиханның саяси көзқарасының пісіп, жетілуіне, кейін белгілі саяси, қоғам, мемлекет қайраткері әрі қазақ ұлт азаттық қозғалысының ұйымдастырушысы және көсемі ретінде танылуына, саяси күрескер ретінде шыңдалуына Омбыдағы күндері ерекше ықпал етеді.

1905 жылдан бастап Ресей конституциялық-демократиялық партиясының (кадеттер) мүшесі, оның қазақ бөлімшесін құру мақсатында Оралда, Семейде жиындар өткізген. Қарқаралыда патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы өткен қозғалысқа қатысып, 14 500 адам қол қойған Қарқаралы петициясын ұйымдастырушылардың белсенділерінің бірі болған.

1905 жылы Әлихан Бөкейхан Семей облысы қазақтарының атынан 1-ші Мемлекеттік думаға депутат болып сайланды. Бірақ ол 1-ші Мемлекеттік дума жұмысына қатыса алмады. Өйткені дума жұмысын бастаған кезде Ә.Н. Бөкейхан соттың тергеуінсіз, Дала өлкесі генерал-губернаторының негізсіз жарлығымен, 3 ай Павлодар абақтысында отырды.

Абақтыдан шығып Санкт-Петербургға жеткенде, Дума патшаның үкімімен таратылып, оның біраз мүшелері наразылық актісін қабылдау үшін Финляндияның Выборг қаласына жүріп кеткен еді. Ә.Н. Бөкейхан да солардың артынан аттанып Выборг үндеуіне қол қойды. Сол үшін жазаға тартылып, Санкт-Петербург сот палатасының төтенше мәжілісінің шешімімен 3 айға Семей түрмесіне жабылды.

1906 жылы Омбыдан шығатын кадеттік «Голос степи», «Омич» және «Иртыш» газеттерінде, 1908 жылы Санкт-Петербургта жарық көрген меньшевиктік «Товарищ», кадеттік «Речь», «Слово» газеттерінде редакторлық қызмет атқарды. 1909-17 ж.ж. «Дон егіншілік банкі» бөлімшесінде жұмыс істеді.

Әлихан Бөкейхан 1911-14 «Қазақ» газетін ұйымдастыруда және оның жалпы ұлттық деңгейге көтерілуіне зор еңбек сіңірді.

20 ғасырдың басында қазақ даласында екі ағымның болғаны белгілі. Бірі Бұқар мен Түркістан өлкесіне бет бұрған дәстүршіл, панисламшыл ағым, екіншісі негізінен Батыс өркениетін үлгі тұтқан жаңашыл, пантүркішіл ағым. Осы екінші ағымның басында Әлихан бастаған орыс мектептерінен тәлім тәрбие алған озық ойлы қазақ зиялылары тұрады. Бұл топ саяси ұстамдылық танытып, Ресей империясына қарсы ашық күреске шығудың әлі ерте екенін анық түсінеді. Сондықтан олар, ең алдымен, халықтың сана сезімін оятатын жағдай жасау керек деп білді.

Бар күш қуаттарын осы мақсатқа жұмылдырады. Бірақ олардың ойдағыдай жұмыс істеуіне жандармерия басқармасының жансыздары мүмкіндік бермейді. Солардың көрсетуімен қуғынға түседі, түрмеге қамалады. Бұдан студент кезінде-ақ сенімсіздердің қара тізіміне ілігіп, бақылауда жүрген Әлихан да тыс қалған жоқ, алдымен, Семей түрмесіне қамалып, кейін Самара қаласына жер аударылып, онда тек ғылыми-шығармашылық қызметпен айналысуға ғана мәжбүр болды.

1916 жылы жер аудару мерзімі бітіп, Самарадан Орынборға келген Әлихан бірден қаланың қоғамдық, саяси өміріне араласып кетеді. Қаланың қазақ тұрғындары атынан қалалық думаға сайланады.

Бүкіл мағыналы өмірін халқының азаттық алып, еркін ел болуына арнаған аяулы азаматтың соңғы демі біткенше сол мақсат жолында жасаған қызметі сан қилы. Ол Ресей жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің делегаты, Ресейдің I Мемлекеттік думасының және

мұсылман халықтары съезінің депутаты, IV Мемлекеттік Думаның мұсылмандар фракциясының Бюро мүшесі болды.

Ол 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен үлкен үміт күтеді. Бірақ ол үміті ақталмайды. Уақытша үкімет, оның ішінде өзі мүшесі болып жүрген кадет партиясының көсемдері қазаққа автономия беруге қарсы болады. Оның үстіне олармен жер мәселесі жөнінде де ымыраға келе алмайды да, ол бұл партиядан шығып, қазақтан сайланған тоғыз өкілді бастап барып, Томск қаласында Сібір автономистерінің құрылтайына қатысады. Осында болашақ Сібір республикасының құрамында Қазақ автономиясы құрылмақ болады.

Құрылтайдан оралысымен Әлихан қазақ тарихындағы тұңғыш саяси ұйым Алаш партиясын ұйымдастыруға кіріседі. Артынша, 1917 ж. желтоқсанында бүкіл қазақтардың құрылтайында Алаш автономиясы жарияланып, Ә. Бөкейхан сол алғашқы Қазақ республикасының тұңғыш төрағасы (президенті) болып сайланады.

Әлихан Бөкейхан — ғұлама ғалым ормантанушы, экономист, мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қоюшы, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі публицист ретінде қазақ халқының саяси әлеуметтік, мәдени рухани тарихында өшпестей із қалдырған ұлы тұлға. XIX ғасырдың соңында Омбы орман шаруашылығы училищесінде оқытушылық қызмет атқарып, ғылыми жұмыстармен айналысады. 1896 ж. көрнекті ғалымдардың кепілдемесімен Орыс географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімшесінің толық мүшесі болып сайланды. Әлихан «Ресей. Жалпы географиялық сипаттама» атты көп томдық еңбектің қазақ даласына арналған 18 томына автор ретінде қатынасқан. 1911-14 жж. Әлихан Бөкейхан «Жаңа энциклопедиялық сөздіктің» 4-21 томдарына автор ретінде қатысты.

Ә.Бөкейханұлының әдебиеттану тұрғысынан жазылған еңбектері ғалым Д.Қамзабекұлы тарапынан жан-жақты қарастырылады. Бұл зерттеуде Ә.Бөкейханұлының алғашқы еңбектерінің бірі ретінде «Женщина в киргизской бытине Кобланды» атты мақаласы сарапталған. «Туркестанские ведомости» газетінің бірнеше санында жарияланған. Ә.Бөкейхановтың әйгілі «Қобыланды» жырындағы әйел бейнесі» деп аталған мақаласы белгілі ғалым С.Қасқабасов тарапынан жан-жақты талданып, сол кездегі қазақ фольклористикасы үшін аса маңызды бірнеше мәселе көтерілгенін жеріне жеткізе айтылып: «Бұлар эпостың тарихилығы, «Қобыланды» жырының шығу мезгілі, қазақ фольклорының түрлері, жыршы және оның шеберлігі, қоғамдық ой-санасының жырда көрініс табуы, «Қобыланды» жырындағы әйелдер бейнесі, олардың атқарып отырған идеялық қызметі. Осындай ғылыми мәнді проблемаларды автор сол кездегі әлеуметтік, моральдық мәселелермен ұштастыра қарастырған», - делінген.

Ә.Бөкейхан XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ эпосы мен фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалымдарымыздың бірі болды. Ол қарастырған негізгі аспектілер: эпостың тарихилығы, қазақ фольклорының түрлері, шығу мезгілі, жыршы мен оның шеберлігі, қоғамдық ой-сананың жырда көрініс табуы, бейнелер, олардың атқарған идеялық қызметі, үлгінің көркемдік ерекшеліктері т.с.с.- әлі де қазақ фольклортану ғылымында өз маңызын жойған жоқ, және сол дәуірдің жетістігі болып саналатыны сөзсіз.

1919 жылы большевиктер өкіметінің бұрынғы алашордашыларға жасаған кешірімі-нен кейін Ә. Бөкейхан қалған өмірін ғылыми зерттеушілікке арнайды. Бірақ, ұлттық намыстан жұрдай, жалған интернационалист, жадағай белсенділердің көрсетуімен ол 1926 жылы екі рет тұтқындалып, түрме азабын тартты. Әлихан Бөкейхан Мәскеугежер аударылады. Оның зор беделінен қорыққан большевиктер өкіметі Әлиханды Қазақстанға жолатпады. Онда он жыл үй қамауында отырған Әлиханды 1937 жылы тамызында қайыра тұтқындап, бір айдан кейін жалған жаламен Мәскеуде ату жазасына кеседі.

Тек 1989 жылы мамырдың 14 күнгі КСРО Жоғарғы сотының қаулысы бойынша әрекетінде қылмыс құрамы жоқ болғандықтан, ақталды.

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ұлт-азаттық және Алаш қозғалысының жетекшісі, Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы Әлихан Бөкейханұлының ардақты есімін есте сақтау шаралары іске асырылуда. 1992 жылы Қарағанды облысындағы Ақтоғай ауданының ол туған ауылына аудандық кеңесінің шешімімен Ә.Н.Бөкейханов есімі берілді 1994 және 2009 жылдары «Алаш туралы сөз», «Алашорда» деректі фильмдері түсірілді.

Пайдаланған дереккөздер

- 1.«Алаш» қозғалысы. Алматы, 2008. [ISBN 9965-32-715-7](#)
- 2.Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматы кітап баспасы”, 2009 [ISBN 978-601-01-0268-2](#)
3. Қазақстанның қазіргі заман тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 2-басылымы, өңделген. Жалпы редакциясын басқарған тарих ғылымының докторы, профессор Б. Ғ. Аяған. Алматы: Атамұра, 2009. [ISBN 9965-34-933-9](#)

*А.Ш.Демеуов, к.п.н., ст.преподаватель
Актюбинского университета им.С.Баишева.*

**150 ЛЕТ УЧЕНОМУ, РУКОВОДИТЕЛЮ ПРАВИТЕЛЬСТВА,
ВИДНОМУ ДЕЯТЕЛЮ АЛАШОРДИНСКОЙ АВТОНОМИИ
АЛИХАНК БОКЕЙХАНОВУ**

Резюме

В статье повествуется биографии и творчестве видного общественного деятеля, руководителя национально-освободительного и алашординского движения, председателя Алашординского автономного правительства, публициста, ученого, переводчика Алихана Бокейханова имя будущего своего родного народа.

Ключевые слова: *Алихан Бокейханов, деятели алашорды.*

*A.Demeuov
Candidate of pedagogical sciences, senior teacher
Aktobe University named after S.Baishev*

**150 YEARS, SCIENTISTS, GOVERNMENT LEADERS AND
PROMINENT FIGURES ALASHORDINSKOY AUTONOMY
ALIHANK BOKEIKHANOV**

Summary

The article tells the story about the biography and works of prominent public figure, the head of the national liberation movement , the chairman of the Alashorda autonomous government, essayist , scientist, translator AlikhanBokeikhanov for future of its own people .

Key words: Alikhan Bokeikhanov, figures of Alashorda.

УДК 37.01

*Ермекбаева Г.Ғ. магистр, аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

**ЕГІСТІК КАТЕГОРИЯСЫН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ,**

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ, ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілі сабағында етістікті оқыту жұмыстарын тиімді де нәтижелі жүргізу үшін пән мұғалімінің лингвистика саласынан терең білімі ғана емес, философия, психология, педагогика саласынан да терең білімі болуы керектігі айтылған.

Кілт сөздер: *тіл дамыту, оқу-танымдық әрекет, етістікті оқыту.*

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді оқытуды жаңаша жүргізіп, оны жүйелі түрде қалыптастыру – заман талабы.

Оқушылардың етістікті оқыту барысында тілін дамыту әдістемесінің теориялық негізіне біз сөйлеудің тууын зерттеген логикалық және психологиялық мәліметтерді, философиялық, дидактикалық, педагогикалық мәліметтерін де аламыз.

Оқыту мен тәрбие (педагогика) ұзақ уақыттар бойы философияның құрамдас бөлігі болып келгендігі белгілі, шын мәнінде педагогикалық ой-пікірдің қай саласы да (дидактика, лингвистика, психология, тәрбие теориясы) философиядан тысқары кете алмайды. Лингвистер тіл заңдылықтарын зерттейді, қарайды, ал психологтар оны адам қызметінің, яғни, қарым-қатынасының құралы ретінде қарастырады. Психологтар үшін тіл психологиялық процесс, ол – психология пәні. Тіл олар үшін ойдың жарыққа шығу құралы. Ал әдіскер-педагог үшін ол - оқыту пәні. Ол оқу-тәрбие ісіне тікелей қатынасты, бұл жерде тіл дамыту амалдарын жүргізу мұғалім мен тілі дамып жатқан оқушы іс-әрекеті бірлікте қарастырылады.

Әдіскер-педагогтер, психологтар, физиологтар бірігіп барып етістікті оқыту барысында тіл дамыту жұмыстарын қалай оқыту керек, оңтайлы әдістемесі қайсысы деген өзекті мәселелер айналасында ізденуі ғана оң нәтиже бермек.

Қандай педагогикалық теорияларды қарап отырсақ та, олардың жүйесін жасауға авторлар тек практикалық тәжірибелерді жинақтау, талдау, қорыту жолымен ғана келмегенін байқаймыз. Көбінесе белгілі бір методологиялық көзқарастар тұрғысынан келгендігін байқаймыз. Осындай ізді басшылыққа ала отырып, қазақ тілі сабағында етістікті оқыту барысында оқушылардың тілін дамыту әдістемесінің өзіндік болмысын философиялық тұрғыдан тануға алдыңғы орынды береміз.

Осы тұрғыдан байқайтынымыз, ұлы философтардың барлығы дерлік жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу мәселесіне қатысты, адам өміріндегі бұл үрдістің аса маңыздылығы, алатын орны туралы келелі пікірлерін ашық білдіріп отырған. Тіпті, бертін келе педагогика философияның құрамынан дербестеніп шыққанның өзінде де Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, Гельвеций, Герbart т.б. сияқты ұлы ағартушылар өздерінің

классикалық еңбектерін философиялық тұрғыда жазған. Мұның өзі оқыту мен тәрбиелеудің түп тамырын философиядан танып, тауып алуға болатынын ғана емес, солай болу қажет екенін де дәлелдейді.

Философия – болмысты білуге деген құштарлық, шындық шынайылығын пайымдауға қабілеттілік, дұрыс пікір сүйемеліндегі ой-толғам (Платон) [1, 109].

Осымен де байланысты, қазақ тілі сабағында етістікті оқыту барысында оқушылардың тілін дамыту әдістемесінің болмысын философиялық тұрғыдан зерделеуді, осыны өзіне негіз етуді мақсат тұтады.

Білімнің әдіснамалық (методологиялық) және теориялық функцияларын тепе-теңдікте қарастыруға болмайтыны белгілі. Өйткені әдіснамадан келіп зерттеу жолы, яғни зерттеу әдістемесі анықталады. Осы ретте проф. Н. Құрманованың «Сөз тіркесін оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауын дамыту әдістемесінің негіздері» атты монографиясында философияның «жалпы», «ерекше», «жеке» категорияларына сүйене отырып, оқушыларға сөз тіркесін оқытуда олардың теориялық ойлауын дамытуға арналған әдістер жүйесінің болмысын танудағы тұжырымдамасына сүйенуге болатындығын көздейміз [2, 14-15].

Егер біз *жалпы* деп қазақ тілі сабағы барысында оқушылардың етістікті меңгеру жүйесінің методологиялық негіздерін танитын болсақ, ал *ерекше* деп, әдістеменің теориялық бастауларын танимыз, *жеке* ретінде оқушыларға қазақ тілі пәні материалдарын оқыта отырып, олардың тілін дамытуға арналған әдістер жүйесінің болмысы танылуы керек деп ойлаймыз. Қазақ тілінде етістікті оқыту барысында оқушылардың тілін дамыту әдістемесі ғылыми тұрғыдан танылған кезде ғана өзінің ерекшелігі бар тұтастығын көрсете алатын сияқты. Ал ол ерекшелікті біз арнайы ғылыми тұрғыдан зерттелген әдістеменің аналитикалық және синтетикалық ұғыммен байланыстылығын көре аламыз. Қазақ тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту жұмыстарының әдістемесі туралы жинақталған білімнің өзіндік логикалық жүйесі, аналитикалық және синтетикалық болып екіге бөлінеді. Мұндағы аналитикалық дегеніміз – қазақ тілі сабағы барысында оқушыларға етістікті оқыту барысында тіл дамыту жұмыстарының әдістемесінің негізін қалайтын білім. Ал синтетикалық дегеніміз – эмпирикалық (практикалық) фактілерге сүйене отырып, ақиқаттың белгілі бір деңгейін тану. Осы етістікті оқыту барысында тіл дамыту жұмысы әдістемесінің практикалық бөлігі философиядағы синтетикалықты білдіреді деп білеміз.

Философиялық негіздер танымның абстрактылықтан нақтылыққа қарай жүруін белгілейді. Осылайша, біздің жағдайымызда етістікті оқыту барысында оқушылардың тілін дамыту жұмыстарын таным объектісі

ретінде жүйе қылып, жан-жақты және тұтастық күйде меңгеру процесінің ерекшелігін танудың бағыт-бағдарын белгілейді.

Ақиқатқа жетудің, объективті шындықты танудың диалектикалық жолы: жоғарыда атап өткендей, нақты пайымдаудан абстрактілі ойлауға, одан әрі тәжірибеге көшу болып табылады. Таным барысында ойлаудың түрлі тәсілдері пайдаланылады. Олар: анализ бен синтез, дедукция мен индукция, лингвистикалық эксперимент, логикалық операциялар оқушылардың дағдыларын қалыптастыруды қажет етеді.

Ғалымның айтуынша, осылар арқылы оқушыға тек қазақ тілінің заңдылықтарын ғана емес, дүниені шынайы болмыс ретінде қабылдау, тану машық-дағдылары дамытылады екен [2, 16].

Оқушылардың етістікті оқыту барысында тілін дамыту жұмысының болмысы туралы білім мазмұнының генезисімен, дамуымен байланысты бола отырып, философиялық негіздер оқушылардың танымдық қызметінің танымдық қызығушылықтан шығармашылық әрекетке дейін өтуіне, оқушылардың тілін дамыту кезеңінде ойлау сауаттылығының болмысының қалыптасуына бағыт береді.

Тілдік құбылыстарды жете түсіндіру жолында қазақ тілін оқыту әдістемесі психология ғылымының табыстарына сүйенеді. Сөйлеу процесінің қалай іске асатындығы, сөйлемнің түрлері, оның адам психикасымен байланысы психологияда қарастырылады. Сөйлегенді тыңдау, түсіну, қабылдау процестерін психологияның қатынасынсыз шешу мүмкін емес.

Тілдің шығуын, қалыптасуын, сөйлеу тілінің өзіндік ерекшеліктері психологияда зерттелетінін жоғарыда атап өткен болатынбыз.

Етістікті меңгерту барысында оқушылардың тілін дамыту әдістемесінің психологиялық негіздерін анықтауда ойлауды мүмкін ететін жоғары психикалық процестердің табиғаты қарастырылады.

Психология – бүгінгі таңда жан-жақты дамыған ғылым саласы. Қазақ тілі сабағында етістікті меңгеру барысында тіл дамыту жұмыстарының әдістемесінің психологиялық негіздеріне оқушыны – білім алу процесіндегі негізгі психикалық процестерді басынан кешуші субъект деп тануымыз алдыңғы орында тұруы керек.

Тіл дамыту мен ойды дамыту – тұтас жүйе. Екеуі қосылып, оқушыға өмірді, әлемді, дүниені танытады, тіпті бұл екеуі оқушының өзіндік ішкі «менін» танытады. Атақты ғалым Виготский сөз екі түрлі қызмет атқарады дейді. Бір заттың атын білдіреді: кітап, дәптер, екінші қызметі сол дәптер мен кітаптың маңызы, мәнін түсіндіреді. Сөздің мәнін түсіну тілді, ойлауды дамытады [3, 119].

Тіл мен ойлаудың өзара байланысы туралы мәселе жалпы тіл білімінің ғана емес, сонымен бірге философия мен логиканы және психологияның да күрделі мәселелерінің бірі. Бұл туралы К. Аханов өз еңбегінде: «Мәселенің күрделілігі ойлаудың табиғаты мен тілдің табиғатының өте-

мөте күрделі болуымен байланысты. Дыбыстық тіл де, абстрактілі ойлау да – адамға тән құбылыстар. Біріншіден, тіл де, ойлау да – адам миының туындысы, соның жемісі, екіншіден тіл де, ойлау да - әлеуметтік құбылыс, өйткені адамның өзі қоғамдық құбылыс болып саналады. Тіл де, ойлау да әлеуметтік және индивидуалды-биологиялық жақтар ұштасып, бір-бірімен бірлікте болады. Осы бірліктен тіл мен ойлаудың жалпы ерекшелігі көрінеді» - деп тұжырымдайды [4, 44].

Ал орыс тіліндегі «Общее языкознание» оқулығында ғалымдар: «Ой тіл арқылы айтылған мазмұнның негізін құрайды. Ой арқылы, адам миының сәулелендіруші әрекеті арқылы тілдік единицалар объективті дүниенің заттары мен құбылыстары байланысқа түседі, мұнсыз адамдардың бір-бірімен тіл арқылы қатынас жасауы мүмкін болмаған болар еді. Белгілі бір тілдің дыбыстық комплекстері ойлауда сәулеленетін объективті дүниенің элементтерінің сигналдары ретінде қызмет етеді де, бұл дыбыстық комплекстерде адам танымының нәтижелері орнығып бекітіледі, ал осы нәтижелердің өзі ары қарай танып білуге негіз болады. Сондықтан да тіл ойлаудың қаруы, инструменті ретінде, ал тіл мен ойлаудың байланысы бірлік ретінде сипатталады» - деп тілдің бір бөлек қызметін, ойлаудың қаруы екендігін терең түсіндіріп береді [5, 372].

Сөйлеу тілін көптеген ғалымдар зерттеген. Осы ретте Н. Құрманова өзінің «Сын есімді оқыту барысында тіл дамыту әдістемесі» еңбегінде сөйлеудің адамға ғана тән керемет құбылыс екендігін айта келіп, адамның санаулы ғана тілдік дыбыстардан (фонемалардан) сансыз сөздер құрап, сөздерден сансыз сөйлемдер, текстер (мәтіндер) құрап өз ойын сыртқа ауызша және жазбаша түрде шығара алуы, шын мәнінде таңғалатын құбылыс екендігін айрықша атап өткен [6, 44].

Тіл дамытуда грамматикалық тақырыптарды оқытумен байланыстыру жолдарын қарастырып отырған, мұғалімдер мен методистер үшін ойлау мен тілдің байланысын білу өте құнды.

Сөйлеу әрекеті психикалық күрделі әрекет ретінде тілде 4 жағдайда көрінеді: оқу, тыңдау, сөйлеу, жазу. Оқу, тыңдау репродуктивті деп аталса, сөйлеу, жазу продуктивті деп аталады.

Сөйлеу әрекеті адамның іс-әрекетінің бірі ретінде түрткі, себеп (мотив) арқылы жүзеге асады. Бұл жөнінде адам әрекеті теориясының негізін қалаған А.Н.Леонтьев «себепсіз әрекет болмайды» деп тұжырым жасайды [7, 12]. Сөйлеу әрекетінің әрбір түрі адамның жалпы психикалық қызметіне тікелей байланысты. Мәселен, адам оқығанын, тыңдағанын түсініп, жаза біліп, сөйлеу үшін соған итермелейтін түрткі мотивация керек. Сүлейменова Ж.Н. өзінің «Оқу орыс тілінде жүретін мектептерде қазақ тілінен етістікті оқыту» атты кандидаттық диссертациясында ассоциация теориясы бойынша, адамның сөздерді кезек-кезек қабылдамайтындығын, алдында тұрақты жадыда сақталған материалмен ұштастыру, салыстыру арқылы қабылдайтындығын атап өтеді [8, 20].

Жоғарыда атап өткен сөйлеу әрекетінің репродуктивті, продуктивті түрінің жүзеге асуы кезінде оқушы оқу материалының мазмұнын алдымен шатастырып, содан соң практикада қолдануға дағдылану арқылы меңгеретін болады. Баланың материалды түсінуі ең алдымен бұрын алған білімімен ұштастыру арқылы шатастыру кезеңі мен кейін бірте-бірте айыратын дәрежеге көтерілу кезеңінен тұрады. Осы екі процестің бірінен соң бірі ауысып отыруы арқылы мида, жоғарыда айтқандай, шартты байланыс пайда болады. Ал адамның дүниені танып білуі осы уақытша шартты байланысқа тікелей қатысты. Физиологтардың айтуы бойынша, бұл уақытша шартты байланыстар адам миына мазмұны ұқсас, бір типтегі нерв импульстері тез арада түскенде тез қалыптасады. Демек, лексикалық, грамматикалық материалды игеруде әр сабақта берілетін білімнің мазмұны бір-бірімен байланыса, жүйелі орналастырылуы керек.

Белгілі психолог Қ.Жарықбаев: «Грамматиканы меңгеру – біздің ауызша және жазбаша сөйлеуімізді дамытудың бірден-бір құралы. Оның заңдарын білу арқылы ғана бала өзінің ауызша және жазбаша сөйлеуін белгілі мақсатқа сай ұйымдастырып, жоспарлап, жүйелі етіп құра алатын қабілетке ие болады» - дейді [9, 186]. Тілдің грамматикалық құрылысын игеру, оны практикалық тілде қолдана білу оқытудың синтаксистік принципіне негізделуі қажет. Сөйлеу әрекетінің қай түрі болмасын дағды дәрежесіне көтерілуі қажеттілігін психологтар да, әдіскерлер де атап көрсетеді. Осы тұрғыда дағды дегеніміз – психологиялық жағынан белгілі бір мақсатты іс-әрекетті саналы түрде қайталау негізінде автоматтандыру дәрежесіне жеткізу. Дағды жаттығу негізінде қалыптасады. Баланың материалды қабылдауы, ұғынуы, түсінуі – берілген білімнің жас ерекшелігі мен ойлау қабілетінің деңгейіне сәйкестілігімен байланысты. Білімді бекіту, дағдыларды қалыптастыру жаттығу мазмұнының сапасына да байланысты. Дағдыны дұрыс қалыптастыруда жаттығу жұмыстарын тексеріп отырудың да маңызы зор екендігін әдіскер ғалымдар еңбектерінен көруге болады. Бұл, біріншіден, оқушылардың материалды игеруде жіберілген қателерін жөндеуге көмектессе, екіншіден, қаншалықты дәрежеде түсінгендерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар психологияда оқу процесінде дағдыны қалыптастыруды қиындататын бірнеше кедергілер айтылған. Олар: объективтік және субъективтік. Объективтік түріне оқу құрал-жабдықтарының сапасыздығы, ал субъективтік түріне оқушының өзіне-өзі сенбеушілігі, көңіл-күйінің нашарлығы жатқызылған.

Етістік – сөз таптарының ішіндегі күрделі категориялардың бірі болумен қатар, сөйлеуге қажеттілігі жағынан алдыңғы қатарлы ауқымды сөз табы. Сондықтан бұл сөз табын дұрыс қолдану дағдысын қалыптастыру мұғалімнен үлкен табандылықты қажет етеді.

Жоғарыда аталған мәселелерге талдау жасай отырып, оқу процесінде сабақтың нәтижелі болуы үшін пән мұғалімі психология жетістіктеріне сүйенетінін жоққа шығара алмаймыз.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі – педагогика ғылымының бір саласы. Қазақ тілін оқытудың әдіс-тәсілдерін анықтау, берілетін білім көлемі мен мазмұнын белгілеу оқытудың педагогикалық негізіне сүйенгенде ғана дұрыс іске асады.

Мұғалім мен оқушы арасындағы өзара түсіністік, сыйластық қатынас жеке тұлғаның рухани дамуына ықпал ететін жағымды эмоцияның орнауына жол ашады. Ал сабақ барысында жағымды эмоция құру шығармашылық жұмыстың нәтижесінде жүзеге асады.

Осы тұста белгілі педагог М.Жұмабаевтың еңбектерінен оқушылардың тілін дамытуға арналған шығармашылық жұмыстардың бай үлгісін көруге болады. Мәселен:

- әңгімелерді сахнаға айналдыру;
- бір әңгімеге ұқсас екінші әңгімені ойдан шығарып айту;
- даяр әңгімені өз жанынан толықтыра білу;
- бастан кешкен оқиғалар бойынша ойдан әңгіме шығару;
- басталған әңгімені толықтырып жаза білу.

Мұнда білім берудің дамумен байланыстылығы айқын көрінеді.

Оқушының оқу-танымдық қызметтегі ролі оның жалпы дамуымен байланысты болады. Оқушылардың жеке даму барысы заман дамуымен астарласып жататындығы белгілі. Ана тілі әдістемесінің іргетасын қалаушы А. Байтұрсынов: «...әдіссіз тек мәніс білім - өлі білім, тіршілік тірлік – шарасы. Тіршілік шарасына үйретілген білім тірі болуы керек. Ондай білімді адам мәніс білімі мен әдіс білімін қатар үйренгенде білмек. Әдіс – кезекшіліктен шығатын нәрсе, әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай», - деген [10].

Демек, тіл дамыту жұмыстарының нәтижелі болуы үшін оқыту әдістерін қолайлы етіп таңдай білуге тікелей байланысты.

Қазіргі оқыту – жаңа технологияларды қолдану заманы. Дидактикада «оқыту мазмұны» мәселесі - заман дамуына байланысты өзгертіліп, толықтырылып, дамытылып отыратын проблема.

Қазақ тілінің әдістемесі – лингводидактиканың бір саласы ретінде педагогика ғылымының жалпыдидактикалық принциптеріне сүйенеді. Қазақ тілін оқытудың принциптерін дидактикада шартты түрде екі топқа бөліп қарастыруға болады:

- 1) жалпыдидактикалық принциптер;
- 2) қазақ тілі ерекшеліктеріне байланысты тіл әдістемесіне тән жеке принциптер [8, 29].

Қазақ тілі материалдарының қандайы болса да, бағдарлама бойынша белгілі бір пән ретінде танылса, қазақ тілін оқыту әдістемесі – оның оқыту әдістері мен тәсілдерін зерттейді. Осы ерекшеліктеріне қарағанда, қазақ

тілі мен оның әдістемесі – бірін-бірі айқындап, толықтырып отыратын пәндер.

Әдістеме қазақ тілінен берілетін білімді мектеп оқушысына лайықтап, қарапайым береді. Ал, ғылыми грамматикада, яғни тіл білімінде: «Морфология сөз формаларын зерттейді. Сөз өзге сөздермен қарым-қатынасқа түсіп жұмсалады да, қызметі түрленіп, оған орай форма жағынан да сан алуан өзгерістерге ұшырап отырады. Бірақ сол өзгерістердің бәрі қалай болса, солай жүйесіз туа салмайды, тілдегі қалыптасқан белгілі жүйе бойынша жасалады. Морфология сөздердің түрлену, өзгеру жүйесін анықтап, олардың грамматикалық формаларын саралайды. Әр сөздің өзіне тән грамматикалық құрылысы болады» деген сияқты ғылыми тұжырымдар жасалады [11, 7].

Ал 7-класстың қазақ тілін оқыту әдістемесінде мұндай ғылыми қағидалар оқушының ой-өрісіне лайықталып беріледі, бірақ ғылыми негізі сақталады. Мысалы: жоғарыдағы морфологиялық тілдік фактілерді былай беруге болады: сөздердің түбір және қосымша сияқты әр түрлі бөлшектерден құралатыны бастауыш кластардан белгілі. Сол әрбір бөлшектің өз мағынасы, өз тұлғасы, өз қызметі бар. Бірақ ол ерекшеліктердің бәрі сөздің құрамында тұрғанда ғана анықталады. Сөз құрастырып тұрған бөлшектердің бірлігі немесе жиыны сөздің құрамы делінеді. Морфология – сөздің құрамын зерттейтін ғылым деп осылайша жеңіл тілмен жеткізуге болады.

Сайып келгенде, лингвистика мен әдістеменің өзара тығыз байланысы мақаланың негізгі объектісі десек те болады. Өйткені етістіктің ғылыми тұрғыда зерттелуін – тіл білімінің нысаны десек, ал жаңаша тұрғыда оқытылуы – қазақ тілі әдістемесінің еншісінде дей аламыз.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі сабағында етістік категориясын меңгеру барысында оқушылардың тілін дамытудың философиялық, педагогикалық-психологиялық ерекшеліктерін, жас ерекшелігі физиологиясын және лингводидактикалық негіздерін ескерген жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қадырқұлова Г. Қазақтың дәстүрлі және жаңашылдық дүниетанымдылығы // Ұлағат. Ғылыми-психикалық және педагогикалық басылым. 2006. №2, 109 б. 63
2. Құрманова Н. Сөз тіркесін оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауын дамыту әдістемесінің негіздері: Монография Алматы, 2001, 300 бет. 64
3. Жанәбілова А. Тіл дамыту жұмыстары // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2004. №11, 118-122 б. 66

4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: Оқулық, 3-бас. Алматы: Санат, 1993, 496 бет. 67
5. Общее языкознание, Москва: Наука, 1970, 404 с. 68
6. Құрманова Н. Сын есімді оқыту барысында оқушылардың тілін дамыту әдістемесі. Ақтөбе, 1999, 120 б. 70
7. Леонтьев А.Н. Основы теории речевой деятельности. Москва: Наука, 1974, 333 с. 72
8. Сүлейменова Ж.Н. Оқу орыс тілінде жүретін мектептерде қазақ тілінен етістікті оқыту. пед. ғыл. канд. дисс... Алматы, 1993, 191 б. 1
9. Психология: пед.уч-щелерге арналған оқулық / Жарықбаев Қ. 2-ші бас., өңделіп, толықт. Алматы: Мектеп, 1982, 280 б. 73
10. А.Байтұрсынұлы. Тіл тағлымы. Алматы: Ана тілі, 1992, 444 б. 8
11. Қазақ тілінің грамматикасы. II том. Алматы: Ғылым, 1967, 28 б. 56

*Ермекбаева Г.Г. магистр, старший преподаватель
Университет имени С.Баишева*

ФИЛОСОФСКИЕ, ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ, ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ КАТЕГОРИИ ГЛАГОЛА

Аннотация.

Для эффективного изучения и результативного проведения учебной работы по глагола на уроках казахского языка учитель должен иметь глубокие знания не только в области лингвистики, но и в области философии, психологии, педагогики.

Ключевые слова: языковое развитие, учебно-познавательная деятельность, изучения глаголов.

*Yermekbayeva G.G. master of Kazakh language and literature, teacher
Aktobe University named after S.Baishev*

LINGVO-DIDACTICS AND PSYCHO-PEDAGOGICAL BASICS OF IMPROVING THE LANGUAGE OF PUPILS LEARNING THE TYPES OF VERBS

Anatation

For effective learning and resultative holding of teaching process of verbs on Kazakh language lessons. The teacher must have a deep knowledge not only in the sphere of linguistics, but also in the sphere of philosophy, pschycology, pedagogics.

Key words: improving language, cognitive activity, learning verbs.

УДК 37

*Изтлеуова С.Ш., магистр,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетіні*

СТУДЕНТТЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘНІ

Аннотация

Бұл мақалада функционалдық сауаттылық ұғымының мәні мен педагогикалық процесте студенттердің игеруі тиіс құзыреттіліктері анықталып, функционалдық сауаттылығын қалыптастыру жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: функционалдық сауаттылық, құзыреттілік, түйінді құзыреттіліктер

Жалпы функционалдық сауаттылық дегеніміз адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы және өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына қарай ілесіп отыруы. Сонымен, функционалдық сауаттылық адамның мамандығына, жасына қарамастан үнемі білімін жетілдіріп отыруы. Мұндағы басшылыққа алынатын функционалдық сапалар: белсенділік, шығармашылық тұрғыда ойлау, шешім қабылдай алу, өз кәсібін дұрыс тандай алуға қабілеттілік, т.б. яғни, білім беру орындарында Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру.

«Функционалдық сауаттылық» ұғымы өткен ғасырдың 60-жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен қолданысқа енді.

И.Я.Мещеряков функционалдық сауаттылыққа дағды менбілімді қамтамасыз ететін жеке тұлғаны дамытуға, жаңа білім алу мен мәдениет жетістіктерін игеруге бағытталған білім нәтижесі, жаңа техниканы қолдануды игеру, кәсіби міндеттерді жетік меңгеру, жанұялық өмірдегі сәтті үйлесімділік құра білу, өмірлік түрлі жағдаяттарды шеше алу деп анықтама береді[1].

Функционалдық сауаттылықтың ерекшеліктері:

- оқу мен жазудағыларын қалыптастыру үшін базалық деңгей болып табылады;
- тұрмыстық проблемаларды шешуге бағытталады;
- адамды нақты жағдайлардағы тәртібіне байланысты сипаттайды;
- стандартты мәселелерді шешумен байланысты;
- ең алдымен ересек адамдарды бағалау үшін пайдаланылады.

ЖОО студенттерінің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін оқытушы білім алушының бойына алған білімін тәжірибелік жағдайда тиімді және әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана

алатындай негізгі құзыреттіліктерді сіңіруі керек. Олар: басқарушылық (проблеманы шешу қабілеті); ақпараттық (өз бетінше ақпараттар көздері арқылы үнемі білімін көтеріп отыруы, сол арқылы танымдық қабілетін ұштау); коммуникативтік (үш тілде: қазақ, орыс, ағылшын (шет) ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау); әлеуметтік (қоғамда, өзі өмір сүрген ортада іс-әрекет жасай алу қабілеті); тұлғалық (өзін жеке тұлға ретінде қалыптастыруға қажетті білім, білік, дағдыларды игеру, болашақ өзі таңдаған кәсібін өзі анықтау, оның қиыншылығы мен күрделілігіне төзімді болу); азаматтық (қазақ халқының салт-дәстүрі, тарихы, мәдениеті, ділі, тілін терең меңгеріп, Қазақстанның өсіп-өркендеуі жолындағы азаматтық парызын түсінуі); технологиялық (әр азамат өз мамандығына қарай ақпараттық технологияларды, сандық технологияны, білім беру технологияларын сауатты пайдалануы). Білім алушы осы аталған негізгі құзыреттіліктермен қатар пәндік құзыреттіліктерді (әр пәннің мазмұны арқылы) меңгеруі тиіс.

Студенттерге оқыту процесінде тілдік қарым – қатынасқа негізделген және проблемалық сипаттағы өзіндік жұмыстарды (ауызша баяндамалар, жоба қорғау, эссе жазу, презентациялар, ғылыми еңбектен, көркем әдебиеттен мысал келтіру, мәтіннен қажетті анықтаманы немесе тұжырымды табу т.б.) және рольдік ойындар мен педагогикалық жағдаяттарды, өз ойын жеткізуге бағытталған тапсырмаларды көптеп қолдану функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың тиімді жолдары болып табылады.

Студенттердің функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда педагогикалық практика үлкен рөл атқарады. Педагогикалық практиканы өту кезінде студенттің педагогикалық іскерлігі мен дағдылары жылдам қалыптасады. Оның шығармашылық және педагогикалық құбылыстарды зерттеуге деген қабілеті дамиды, теориялық білімдерін практика жүзінде қолдану, педагогикалық шеберліктің негіздері қаланады. Алғашқы кәсіби қызметтеріне кірісіп, маман ретіндегі сөздік қорлары дамиды және кәсіби қарым – қатынасқа түсу шеберлігі артады.

Функционалдық сауаттылықтың қалыптасу нәтижесі студенттердің түйінді құзыреттіліктер жүйесін меңгеруінен көрінеді. Ол адамдарға алынған білімдерін практикалық ситуацияларда пайдаланып, әлеуметтік бейімделу процесінде тиімді қолдануға мүмкіндік береді. М.А.Холодная зерттеуінде жалпы білім беру процесін реформалауда екі базалық ұғымды анықтауға болатындығын, олар «түйінді құзыреттіліктер» мен «функционалдық сауаттылық» ұғымдары екендігіне тоқталады [3]. Аталған ұғымдар оқытудың нәтижесі және білім мазмұны бағдары ретінде қарастырылады. Ол нәтижелер оқу әрекетінде, ақпараттық қолдануда, шығармашылық іс-әрекетте, спорттық жетістікте, еңбек әрекеттері нәтижелерінде көрініс табатынын қарастырды.

Түйінді құзыреттіліктер – бұл мемлекеттің жеке тұлғалық сапаларға қоятын талаптары. Студенттер бойында қалыптасуы тиіс төмендегідей құзыреттіліктерді атауға болады:

- басқарушылық (мәселелерді шешуге қабілеттілік)
- ақпараттық (өз бетінше танымдық әрекетке қабілеттілігі немесе үздіксіз білім алу дағдысы)
- коммуникативтік (қазақ, орыс, ағылшын (шетел) тілдерінде ауызша, жазбаша, еркін қарым-қатынас жасай алу қабілеті)
- әлеуметтік (әлеуметтік өзара ықпалға қабілеттілігі)
- жеке тұлғалық (өз бетімен ұйымдастыруға, өзін-өзі жетілдіруге, өмірлік және кәсіби бағдарлануға, өзін-өзі жетілдіруге қабілеттілігі, толерантты болуы)
- азаматтық (қазақстандық өзіндік сана мен мәдени сәйкестік негізінде өз отанына деген сүйіспеншілік, жауапкершілік таныту қабілеті)
- технологиялық (ғылыми, сандық технологияларды тиімді қолдану қабілеті)

Түйінді құзыреттіліктермен қатар жекелеген пәндер аумағынан меңгерілген білім, білік, дағдылар бойынша пәндік құзыреттіліктер анықталады. Түйінді және пәндік құзыреттіліктер білім беру нәтижесі ретінде нақты, өлшенетін, қолжетімді және шынайы, уақытпен анықталған болуы қажет.

Сонымен функционалдық сауаттылық – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға барынша тез бейімделе алуы мен қарым-қатынас жасай алу деңгейінің көрсеткіші. Олай болса, функционалдық сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады. Ал кең мағынасында ол тек білік пен білімділік әлеміне барудың жолы ғана емес, ол – ұлттың, елдің немесе жеке адамдар тобының мәдени және әлеуметтік дамуының өлшемі. Осындай сапалық сипаты тұрғысынан қарағанда функционалдық сауаттылық жеке адамды дамытудың тетігі ретінде қолданылады, сондықтан теория мен тәжірибені байланыста болуын қамтамасыз ету үшін әрбір пән бойынша берілетін білімнің мазмұны мен көлемін анықтағанда теориялық қағидалардың, заңдылықтар мен ережелердің, яғни ұғымдық-ақпараттық материалдардың адам өмірінде кездесетін түрлі проблемалық мәселелерді шешуге көмегі тиетіндей, оны қолдана алатындай тәжірибелік маңызы ескерілуі тиіс, сондай-ақ студенттердің оқу материалын тек жаттап қана алмай, оның мән-мағынасын терең түсінуін қамтамасыз ету міндетті болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Мещеряков И.А. Проблемы со школьной психологией.//Курьер образования.1997-№2
2. Мирсеитова С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде.- Қарағанды, 2011
3. Холодная М.А. Когнитивные стили и интеллектуальные способности.//Психологический журнал. Т.13.№3, 1992.

*Измалеуова С.Ш., магистр № ст.препод
Актюбинский университет им. С. Баишева*

**СУЩНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ
ГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ**

Аннотация

В данной статье рассматривается сущность понятия функциональная грамотность и определяются компетенции которыми должны владеть студенты в педагогическом процессе. Автор раскрывает пути формирования функциональной грамотности студентов.

Ключевые слова: функциональная грамотность, компетенция, ключевые компетенции.

*Iztleuova S.Sh., master's degree of pedagogy and psychology
Aktobe University named after S.Baishev*

**ESSENCE OF FORMATION OF STUDENT'S FUNCTIONAL
LITERACY**

Annotation

In this article are consider the essence functional literacy and the author shows the ways of formation student's functional literacy.

Keywords: functional literacy, competence, key competence

УДК 37

*Килибаева С.К., магистр., аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті
Еркінқызы Ш. студент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ТҮЙІНДЕМЕ

Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен бүкіл өркениетті елдердегі ақпараттық даму білім берудің дәстүрлі қалыптасқан жүйесін, әдістері мен технологиясын қайта қарауды талап етуде.

Кілт сөздері: *Білім, ақпараттық технология, оқу процесі, интерактивті тақта, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын, кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану; білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделді [1].

Осындай алға қойған басты міндеттерді шешу үшін дәстүрлі оқыту жүйесінен біртіндеп қарқынды даму шеңберіне жеткізе алатын жаңа оқыту технологияларын қолдану қажет. Осыған байланысты, бүгінгі таңда ақпараттық және коммуникациялық технологияларды игеру әрбір жеке тұлға үшін қажетті шартқа айналууда. Қазіргі ақпараттық қоғамда дамудың негізгі құралы болып ақпараттық ресурстардың қажеттілігі көрінеді. Сондықтан білім беру саласы да өзінің дамуы үшін жаңа қадамдарға баруда. Осыған байланысты адамдарға ақпараттар кеңістігінде дұрыс бағытты таңдауға мүмкіндік жасай алатын оқытудың жаңа технологиялары пайда болуда.

«Ақпараттық технология» терминін академик В.М. Глушков енгізген. Білім беру процесін ақпараттандыру оқушыға білім берумен байланысты болғандықтан, В. Глушковтың анықтауынша, «Ақпараттық технологиялар» ақпаратты өңдеумен байланысты процестер болып табылады. Ал білім беруде компьютерді және оның құралдарын пайдалана бастаған кезде оқытудың ақпараттық технологиялары ұғымы пайда болды. А. Горячевтің тұжырымдауынша, «Ақпараттық технология» – мәтіндік редактор, электрондық кесте, мәліметтер базасы, графиктік редактор, мультимедия және коммуникациялық технологиямен сипатталады. Р. Әбдірәсілова болса, «Ақпараттық технологияны» оқыту құралдары жүйесінің элементі деп қарастырады [2].

Соңғы жылдары қоғамдық және әлеуметтік өмірде болып жатқан елеулі өзгерістер, ғылыми-техникалық ақпараттар ағынының бұрын-соңды болып көрмеген қарқыны, адамзат баласының талап-талғамының

өсуі, электронды құралдардың күнделікті өмірде кең қолданылуы оқу-ағарту саласында оқытудың ақпараттық технологияларын енгізе отырып, оқу үдерісіне елеулі жаңалықтар енгізуді, оқыту әдістемесін жетілдіре түсуді көздейді. Қоғамөмірін ақпараттандыру және онымен байланысты ақпараттық технология құралдарын жан-жақты дәріптеу, білім беру жүйесінің дамуына айтарлықтай ықпал етеді.

Оқу-тәрбие үдерісіне қажетті жаңа техникалық құралдардың жеткілікті болуы білім беруге және оны меңгертуге қажетті ақпараттық жүйені жасауға ынталандырады.

Ақпараттық технологиялар қоғамның барлық саласында және ғылыми-техникалық зерттеулерде кеңінен қолданылуда, қазіргі ғылыми дүниетанымда жаңа технологиялардың орны ерекше.

Ақпараттық технологияларды қолданып оқыту арқылы жалпы интеллекттің артуына ықпал жасаймыз. Бүгінде ғылымның әр саласын дамыту ақпараттық жаңа технологияларды игерумен тығыз байланысты.

Жаңа технологияларды оқу үдерісінде қолдануда жаңа оқу пәндерінің пайда болуы, оқытудың жаңа формалары мен тәсілдерін қарастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр.

Көп жылдан бері қалыптасқан дәстүрлі сабақ беру әдісіне компьютердің жаңаша өзгеріс пен жаңа идеялар қосқаны баршаға мәлім. Бүгінде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты өзгерістерді бастан кешіріп жатыр.

Сондықтан білім беру формалары мен әдістеріне деген көзқарас өзгере бастады. Қазіргі кезде қоғамның ақпараттық сипатқа ие болуы негізінде ғаламдық ақпараттық үдерістерге ілесуінің мәні өте зор болып отыр.

Сөздіктерде берілген анықтамалар бойынша «технология» сөзінің мағынасы грек тілінен аударғанда «techne» «шеберлік, өнер» туралы ғылым деп берілген.

Соңғы жылдары білім беру аясы жүйесінде компьютерлік техниканы пайдалану белсенді түрде жүзеге асырылуда. Білім беру жүйесіндегі жаңа ақпараттық технология дегеніміз—оқу және оқу-әдістемелік материалдар жинағы, оқу қызметіндегі техникалық құралдар, олардың рөлі мен орны туралы ғылыми білімнің жүйесін және оқытушылар еңбектерін жүзеге асыру үшін оларды қолдану формалары мен әдістері деген анықтама беруге болады. Яғни, ақпараттық технология — білім беру ұйымдары мамандарының жұмысын жүзеге асырушы әдістер мен формалар және студенттерге білім беруші құрал.

Бүгінгі күні ақпараттық-коммуникациялық технологиялар өндірісте, кәсіпорындарда, құжат өңдеу іс-әрекеттерінде кеңінен қолданылуда, оның қамтитын іс-әрекет саласы зор қарқынмен өріс алуда. Бүгінде ақпараттық технологиялар білім саласында да кеңінен пайдаланылуда.

Ұстаздың шығармашылық жұмысы ең алдымен сабаққа даярлықтан басталады. Сабақтың өз мәнінде өтуі ұстаздың біліміне, ұйымдастыру қабілеттілігіне, яғни шеберлігіне байланысты. Оқушылардың шығармашылық даралығын қалыптастыру үшін, оқушының дайындық деңгейін, ынтасын және материалдарды тиімді оқытуды ұйымдастыру және оқыту үрдісіне жаңа ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдаланған дұрыс. Жаңа технологиялық үрдістің кең таралуының еркіндігін әр пән мұғалімдерінің өздерінің дәстүрлі сабақтарынан бастап әр тараптанылған сабақ түрлерін, ашық сабақ үлгілерін компьютерді, интербелсенді тақтаны, электронды оқулықты, мультимедия кабинетін еркін меңгере отырып өткізуі үлкен жетістік [3].

Қазіргі уақытта көптеген білім ошақтарында сабақ барысында электрондық интерактивті тақта қолданылады. Оның кәдімгі бормен жазатын тақтаға қарағанда шексіз мүмкіндіктері бар. Интерактивті – «inter» өзара, «akt»

-әрекеттесу деген мағынаны білдіреді.

Интерактивті тақта –бұл компьютердіңқосымша құрылғыларының бірі және де дәріс оқушығанемесе баяндамашыға екі түрлі құрылғыны: ақпаратты кескіндеуге арналған экран және қарапайыммаркер тақтаныбіріктіруге мүмкіндік беретінқұрылғы. Мұндай бағдарламалық-техникалық кешенді сабақты қызықты және динамикалық түрде оқуға мүмкіндік беретін визуалды қор деп те атауға болады. Сабақты түсіндіру барысында оқытушы тақта алдында тұрып бір мезетте мәтіндік, аудио, бейне құжаттарды DVD, CD-ROM және интернет ресурстарын қолдана алады. Ал аудио және видео ақпаратты бір мезгілде қолдануесте сақтауды 40-50 пайызға дейін арттырады.

Сонымен қатар, интернетке қосылған интерактивті тақта арқылы басқа қаладағы, басқа мемлекеттегі оқытушылардан да дәріс алуға мүмкіндік бар.

Зерттеу барысында білімгерлер үшін, оқытушылар үшін интерактивті тақталар тапсырмаларды тартымды ететінін, әртүрлі ресурстарды пайдалануға болатынын және ынтасын жақсартатынын байқауға болады. Интерактивті тақтаәртүрлі бағытта оқытуды жәнесабақ беруді өзгертуі мүмкін. Олар білімгерлердің зейінін аударуға және ынталандыруға, ақпараттарды көрсетуге, уақытты тиімді пайдалануға өте қолайлы.

Интерактивті тақта сабаққа қатысушылардың барлығының ойын бір ортаға жинақтап, қажет ақпаратты өңдеу арқылы жалпыланған ақпараттық біліктілікті қалыптастыратын тиімді құрал болып табылады. Алдын-ала дайындалған оқу материалдары –презентациялар, мәтіндік, графикалық ақпараттық объектілер –сабақтың жақсы өтуін және барлық ақпарат түрлерін қолдануды қамтамасыз етеді. Интерактивтік электрондық тақтаны қолдану

жаңа технологияларды пайдалану жолымен білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді. Білім беру сатысына қарамастан интерактивтік тақта білім беру үрдісін жаңа деңгейге көтереді. Интерактивтік тақтаның мүмкіншіліктері бейнелер мен белгілеулерге кез-келген өзгертулер енгізіп, оны компьютерлік файл түрінде сақтауға, редакторлеуге, принтерден басып шығаруға, факс немесе электрондық пошта арқылы жіберуге болады. Интерактивтік тақтада тек қана электрондық қарындашпен жұмыс жасау мүмкіндігінен басқа, саусақпен жазбаларды енгізуге болады.

Баяндамашы арнайы маркерді қолына ала отырып, экрандағы бейнемен: оны белгілеп, астын сызып, сызбалар салып немесе оларды реттеп, мәтінге өзгерістер енгізу сияқты жұмыстарды жасай алады.

Интерактивті қалам –бұл меңзерді басқару құрылғысы және компьютер мен тақтаарасындағы байланысты іске асырушы құрал болып есептелінеді.

Интерактивтік тақтаны қосымша интерактивтік жабдықтарымен қолдана отырып, оқытушылар аудиторияның назарын жоғары деңгейде ұстап тұра алады. Сабаққа дайындалу үшін ресурстардың кең көлемді кітапханасын қолдана аласыз. Сонымен қатар, жергілікті немесе ауқымды желілер арқылы басқа университеттермен байланыс жасап, басқа елдермен байланыс жасауға мүмкіндік беретін видеоконференция ұйымдастыруға болады.

Технологиялық шешімдерді қолдана отырып, оқытушылар өздерінің

сабақтарында интерактивтік оқытудың мүмкіндіктерін аша алады.

Білім-беру жүйесін ақпараттандыру дегеніміз –ақпараттық технологияларды оқыту үдерісінде тиімді пайдалана білу және меңгеру. Білім беру жүйесінде ақпараттық коммуникациялық технологиялар білім алудың нәтижесін арттырады және мультимедиялық жабдықтарды қолдану студенттердің қабылдау қабілеттерін дамытады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар деп, жергілікті, аймақтық, бүкіл әлемдік желілерде ақпарат алмасуды жүзеге асыратын қазіргі заманғы байланыс құралдарының барлық түрін, бағдарламалық жүйелер мен кешендерді, мультимедиялық құрылғыларды, телекоммуникацияны, виртуалды ақпараттар жиынтығын айтамыз. Ақпараттық–әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді және компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді.

Ақпараттық технологияның келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын

педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

Болашақ мамандардың кәсіби құзырлылығын қалыптастыруда ақпараттық

-коммуникациялық технологияларды пайдалану ақпараттық қоғамның қазіргі дамуында жоғары оқу орындарына қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Ақпараттық қоғам еңбек мазмұнының өзгеруіне сәйкес жылдам бейімделетін, жаңа білімдерді, біліктіліктерді және дағдыларды қысқа мерзімде игеру қабілетіне ие болатын мамандарды қажет етеді.

Қазіргікезде студенттерді оқыту үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану жүйесін қалыптастырудың жолдары жетілдірілуде.

Әлем ақпараттық қоғамға аяқ басқан қазіргі заманда ақпараттық мәдениет деңгейі кез-келген мемлекеттің дамуының басты дәлелі болып отыр. Еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі –білім беру жүйесін ақпараттандыру болып табылды. Аталған бағытты жүзеге асыру үшін жаңа буын оқулықтарын электрондық нұсқаға аудару қажет болды.

Электрондық оқулық –курстың теориялық материалын өз бетінше оқуға негізделген және жеке білім беру траекториясымен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін гипермәтіндік негізде құрылған. Ол құрылымданғаноқу материалынан тұрады, білімгерге интерактивті бейнелердің тізбектілігі түрінде ұсынылады, тек қана мәтіннен емес, сонымен қатар, мультимедиялық қосымшалардан да тұрады. Электрондық оқулықта оқытушыға әрі қарай талдау жүргізуге мүмкіндік болатындай білімгердің іс-әрекетін хаттамалау мүмкіндігі қарастырылуы мүмкін.

Электрондық оқулық –бұл бағдарламалы–әдістемеліккешен, компьютердің көмегімен дидактикалық әдіс-тәсілдержәне ақпараттық технологияны қолдануға негізделген ғылыми-педагогикалық құрал. Электрондық оқулықтарды пайдалану студенттердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен жұмыс жасауға жағдай жасайды. Электрондық оқулықтың мазмұны студенттердің интеллектілік ойлау қабілетін дамытуға бағытталуы қажет.

Қазіргі заманғы жаңа технологияларды, соның ішінде электрондық оқулықтарды пайдалану студенттердің ақпаратпен жұмыс істей білуін қалыптастырады. Электрондық оқулықтар жоғары ғылыми және әдістемелік деңгейде жасалынады. Электрондық оқулықарқылы түрлі суреттер, анимация, гиперсілтеме, бейнекөріністер, дыбыс және музыка тындатып көрсетуге болады. Бұл, әрине, оқытушының тақтаға жазып түсіндіргенінен әлдеқайда тиімді, әрі әсерлі. Электрондық оқулықтардың тиімділігі:

-теориялық материалды өз бетімен оқып үйренуге, зерттеуге мүмкіндік береді;

-сабақты иллюстрациялық материалдармен жабдықтауға көмектеседі;

-сабақта және сабақтан тыс уақытта өз бетімен әртүрлі деңгейлі шығармашылық тапсырмалар орындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі ақпараттандыру дәуірінде студенттердің жеке тұлғасын қалыптастырып, ақпараттық қоғамда өмір сүруіне, оның ақпарат ағымында дұрыс бағдар жасап, тиімді шешім қабылдауына қажет ақпараттық технологияларды таңдап алу және оларды қолдану қабілеттілігін қалыптастыруда Интернет көздерін қолданудың маңызы зор.

Онлайн шаралары да бүгінгі күндегі ақпарат алудың тиімді тәсілі. Мысалы, қашықтықтан оқыту және онлайн конференциялар және т.б. Соңғы уақытта қашықтан оқыту түрі біршама сұранысқа ие. Қазақстанда қашықтан

оқыту жүйесіне қызығушылық өсуде. Қазіргі уақытта қашықтан оқыту жүйесін республиканың білім беру саласында кеңінен қолдану оқытуды жандандыруға мүмкіндік беріп отыр.

Қашықтан оқытуда көбіне интернет желісі қолданылады. Қашықтықтан оқыту-ақпараттық-коммуникациялық технологиялар көмегімен тұрғылықты жерінен немесе уақыттан тәуелсіз оқыту, үйренуші және қашықтықтағы оқытушының өзара байланысты қатынасы негізінде жүзеге асырылатын білім беретін үрдіс.

Қашықтықтан оқыту – ол студентті өз бетінше оқытуға үйрететін оқу үдерісінің жаңа технологиясы. Қашықтықтан оқыту жүйесі студентке оқып жатқан курсты өз бетімен электронды тасымалдауыштар арқылы меңгеруге, оқытушымен қосымша сабақтарды немесе диалогты интернет немесе электронды пошталар арқылы жүргізуге мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқыту – оқулық материалды жеткізу, оны өз бетімен оқып-үйрену, оқыту үрдісі қандай -да бір нақты оқу орнының орналасқан жеріне тәуелсіз болған жағдайда оқытушы мен білімгерлер арасындағы сұхбатты ұйымдастыру үшін қолданылатын дәстүрлі және жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға негізделген оқытудың интеграциялық нысаны.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану студенттердің ғылыми-танымының қалыптасуына, олардың ойлау мүмкіндіктерінің дамуына, мамандыққа даярлығын жетілдіруге үлкен септігін тигізеді. Қазіргі қоғам – жаңа ақпараттық технологиялар дәуірі. XXI

ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі. Қоғамның ақпараттануы бүкіл дүние жүзінде шексіз ақпараттық кеңістік қалыптастыра отырып, өндірісті, білім беруді және адамдардың тұрмыс-тіршілігін түбегейлі өзгертуде. Ақпараттық-коммуникациялық

технологиялар және ғаламдық Internet желісінің дамуы еліміздің халық шаруашылығының барлық салаларындағы қызметтің тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік беріп отыр. Ақпараттық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Қорыта айтқанда, оқу үдерісінде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану оқыту мүмкіндіктерін кеңейтеді, жана технологияларды пайдалану білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді, білім беру үрдісін жаңа деңгейге көтереді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. 2007 жылғы 27 шілде, N 319.
2. А. Иманбаева, Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі. Қазақстан мектебі, №2, 2000
3. С.Т. Мұхаметжанова, Ж.Ә. Жартынова, Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008ж.

*Килибаева С.К., магистр, ст.препод.
Актюбинский университет им. С. Баишева
Еркинқызы Ш. студент
Актюбинский университет им. С. Баишева*

ВНЕДРЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРУ ОБРАЗОВАНИЯ РК РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы необходимости освоения новых технологий, способствующих саморазвитию и оптимизации учебного процесса.

Ключевые слова: *Образования, информационные технологии, учебный процесс, интерактивная доска, информационно-коммуникативные технологии.*

*Kilibayeva S.K., master, senior teacher.
Aktobe University named after S Baishev
Erkinkizy Sh. student.
Aktobe University named after S Baishev*

THE INTRODUCTION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATION IN KAZAKHSTAN SUMMARY

This article is about the questions of necessity of a new technologies which are assisted for self development and optimization of teaching process.

Key words: *Education, information technologies, educational process, interactive board, information and communication technologies.*

УДК 330

*Килибаева С.К., магистр. аға оқытушы.
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті
Муса А., студент.
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті*

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ – ДЕМОКРАТТАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ.

ТҮЙІНДЕМЕ

ХІХ ғасырдағы Қазақ – демократтарының әлеуметтік – экономикалық мәселелер жөнінде айтқан пікірлері – қазақ халқының экономикалық ойларына өлшеусіз үлес қосты және ұлттық сана – сезімді оятуда белгілі роль атқарды. Осы жаңарудың әсерін біз қазіргі рухани өмірдің барлық бағыттарынан сеземіз деп айтылған.

Кілт сөздер: *Мәдениет, сана-сезім, тұлға, данышпан.*

ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақтың тарихи деңгейіне орысша білім алған, еуропалық мәдениетке енген, сонымен қатар туған жеріне қызмет ету деген мақсат қойған ұлттық қайраткерлер шыға бастады. Олардың ойынша қазақ халқының алдында бір ғана жол жатыр, ол-өнерді, мәдениеті, ғылым мен жаңа дәуір білімдерін тек қана орыс тілін игеру арқылы үйрену деді.

Бұл жерде ең алдымен Омбы Кадет корпусын бітірген, Абылай ханның ұрпағы, офицер, ғалым және саяхатшы Шоқан Шыңғысұлы Уалихановты (1835-1865 жж) атап айту қажет.

Шоқан ұлы орыс жазушысы Ф.М. Достоевскийдің ең жақын досы болған, сонымен қатар Петербург университетінің ректоры, ботаника профессоры А.Н. Бекетовпен, ғалым саяхатшылар П.П. Семенов - Тянь-Шанский, Г.Н. Потанин, ақын және жазушылар А.Н. Майков, Л.Н. Полонский, В.В. Крестовский сияқты сол уақыттағы прогресивті қайраткерлермен достық қарым – қатынаста болған. Шоқан сол

уақыттағы орыс қоғамына Шығыс Түркістанды, Ыстық көлді зерттеушісі, география ғылымына үлкен жаңалық енгізген ұлы саяхатшы ретінде танымал болды. Сол үшін ол 22 жасында Имераторлық географиялық қоғамның мүшесі болып сайланды (1).

Сонымен қатар оның аты қазақ халқының рухани мәдениетінің дарынды өкілі, ұлттың ашық болашағының кепілі ретінде де шықты, ол - “Манас” эпосының тарауларын бірінші қағаз бетіне түсіріп, қазақ эпосының керемет шығармасы “Едігені” жазған бірінші ғалым. Шоқан қырғыз және қазақ халықтарының экономикалық қатынастары, мәдениеті мен әдебиеті, этнографиясы мен тарихына арналған көптеген зерттеулер қалдырды.

“Сіз-еуропалық білім алған, өз ортаңыздың бірінші адамысыз... Бұл сізді көп нәрсеге міндеттейді”, - деген Достоевский Шоқанға жазған хаттарының бірінде.

Шынында да, Ш.Уалиханов тек қазақ халқының ортасынан ғана емес, сонымен қатар барлық Түркістан ортасынан шыққан жаңа типті ғалымдардың бірі еді және ол тағдырмен жүктелген ұлы мәселелердің биігінде, шыңында өз орнын тапты. Өзінің қысқа ғұмырында Шоқан бес томды құрайтын үлкен ғылыми мұра қалдырды.

Оның шығармаларына кіріспе сөзінде, жас ғалым өмірінің кілт үзілгеніне өкініш білдіре отырып, профессор Н.И. Весельевский былай деп жазды: “Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов құйрықты жарық жұлдыз секілді шығыстану аспанынан ағып түсті. Орыс оқымыстылары әлемде оны феноменалды құбылыс деп таныды және одан түрік халықтарының тағдыры туралы ұлы және аса маңызды жаңалықтар ашуын күтті”.

Ш. Уалихановтың экономикалық ойларының толысып, жетілуі, ең алдымен, оның өмірі мен қызметі өткен объективті жағдайлар негізінде қалыптасты. Бұл кезең, патшаның отаршылдық саясатынан туындаған, қазақтардың малшаруашылығының құлдырауын бастан кешіп жатқан кез болатын.

Күшейтілген бекіністер салу үшін мал жайылымдарының маңызды бөлігін патша әскерлерінің басып алуы, көшпелі шаруашылықтардың жаппай кедейленуіне әкелді. Қоғамның одан әрі қарай экономикалық даму қажеттілігі, көшпелі өмір салтымен байланысты емес, шағын учаскелер жағдайында табысты түрде дами алатынын, шаруашылықты жүргізудің өзгеде формаларын дәлелдеуші теориялар туды. Қазақ қоғамының өндіріс күштерінің дамуына қойылған заңсыз талаптар Ш. Уалихановтың экономикалық пайымдауларында өз көрінісін тапты.

Орыс революционер – демократтарының экономикалық шығармалары Ш. Уәлихановтың экономикалық көзқарастарының қалыптасуына орасан зор әсерін тигізді. Әсіресе ол Н.Г. Чернышевскийдің “Современник” журналында басылған, “Капитал және еңбек”

мақаласының “Еңбекшілердің экономикалық теориясы” мен “Джон Стюарт Миллдің саяси экономия негіздеріне ескертпе” деген бөлігінен өзінің “Қырғыз Сібір ведомствасының сот реформасы туралы жазбалары” деген жұмысында сілтеме жасады. Орыс демократтарының экономикалық шығармаларымен танысу, Уәлихановқа Қазақстанның шаруашылық дамуының жай – күйі мен болашағын терең зерттеп – үйрену мен талдауды ғана емес, сонымен бірге Орта Азияның өзге мемлекеттерінің қызметін талдауға және өзінің экономикалық ойларының қалыптасуына көмектесті.

Уәлиханов халық шаруашылығының жекелеген салаларын экономикалық талдау жасауға аса назар аударды, көшпелі халықтар шаруашылығын жүргізу формалары мен әдістері бойынша практикалық кеңестер беруге тырысты.

Шоқан Уәлихановтың экономикалық пайымдаулары, негізінен, мал бағу, көшпелі өмірдің рөлі, егіншіліктің маңызы, өнеркәсіп, сауда, мемлекеттің салық саясаты, халықтың қоныстану жағдайы және қазақ қоғамының экономикалық, саяси, мәдени өмірінің мәселелері сияқты проблемаларына бағытталды.

Шоқанның алға жылжитқан демократиялық идеяларын қазақтың өзге де ағартушы – демократтары Ыбрай Алтынсарин мен Абай Құнанбаев одан әрі дамытты.

Ыбрай Алтынсарин(1841-1889 жж) - қазақтың ағартушы – педагогі, фольклоршысы, жазушысы, этнографы. Қазақтың алғашқы мұғалімі, қазақ балалар үшін ана тіліндегі және орыс тіліндегі оқулықтардың авторы.

Ыбрай Алтынсариннің экономикалық көзқарастары оның шығармаларында баяндалған, сондай-ақ патша әкімшілігінің атына жазған ресми баяндама жазбаларында көрініс тапқан. Алтынсарин халықтың еңбек ететін қабілетін тек ағартуға ғана шақырып қойған жоқ, сонымен бірге экономикалық жағдайларын жақсартуға да шақырды. Ол мұндай дәреже барлық қазақтардың көшпелі салт өмірден отырықшылыққа көшуі нәтижесінде ғана болады деп санады. Алтынсарин Қазақстанда кәсіптік – техникалық білім беруді дамытуға үлкен үмітпен қарады. Оның пікірі бойынша, бір ғана жалпы білім беру салыстырмалы түрде экономикалық өмірге аз пайда әкеледі, сондықтанда халыққа қолданбалы білім қажет. Алтынсариннің өтініш хаты бойынша Торғай қаласында бірінші рет, қазақ даласында балалар мен қыз балаларға училищесі ашылды, онда қыздар жалпы біліммен қол өнерін оқыды (2).

Оның ағарту – педагогикалық көзқарастары К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой және т.б. орыс мәдениетінің қайраткерлерінің ықпалымен қалыптасты Ы.Алтынсарин мектептерінде оқу процестері діни негізінде емес, ізетті бағытында жүргізіліп, содан барып қатысушылар жоғарыдағы билікте емес, халық қажеттеріне қызмет етуіне көп күш жұмсады. Осы

деңгейде ол қазақ балаларын үнемі орыс тілін тереңдеп оқуға, орыс мәдениетінің жетістіктерін игеруге, содан соң европалық өркениетке “терезе ашуға” шақырды. Осы жолда ұлы педагог ағартушылық қызметіндегі беделін ғана емес, сонымен қатар ғылыми және әдеби дарынын пайдаланды. Оның әдеби мұрасы орыс графикасы негізінде баспасөзден шыққан “Қазақ хрестоматиясы” жазылған. Ағартушы – педагог өзінің әдеби шығармаларында ең басты байлық – қой немесе басқа байлықтар емес, басты байлық-білім деді. Білім ғана жоғарыға өсуге, материалдық және рухани дамуға мүмкіндік береді деген ойды айрықша айтқан. Сондықтан, әлемдік бірлестіктің ішінде жемісті еңбек етіп, өсіп даму үшін қазақтар еңбек пен ғылымның биік шыңдарын да жете білу керек деген.

XIX ғ. Ренесанс дәуіріне дейінгі қазақ даласының рухани өмірінің ерекшеліктерінің бірі, оның тұйықтылығы мен оқшаулығы болды. Оның поэзиясы мен өнері негізінен ескі дәстүрлер маңызында өзін-өзі байыту жолымен дамыған болатын. Енді қазақтың ойшылдары мен ағартушылары, уақыт талабына сай, Батыс өнері, ғылымы, мәдениеті мен әдебиетіне бағдарлама бастады. Ұлттық тамырларды жоғалтпай, еуропалық өркениетке бұра бастады. Осының нәтижесінде, аз уақыт ішінде, Қазақстанның экономикасы, әдебиеті мен мәдениеті, ұлттың рухани өмірі алға жылжып, жаңа сапа мен мазмұнға ие болды.

Осы рухани төңкеріс **Абай Құнанбаевтан (1845-1904 жж)** басталды.

Беделді халықаралық ұйымның бастауымен 1995 жылы Абайдың 150 жылдығын тойлау – барлық қазақстандықтар үшін үлкен қуаныш болды.

Абайдың мерейтойы Париж, Лондон, Пекин, Стамбул - әлемінің 80 елінде тойланды. Абай – ұлы дарын ғана емес, ол данышпан кемеңгер. Атақты Кант “дарын” мен “данышпан” түсініктерін беріп – “Данышпан” өнер, ғылым, жалпы қоғам дамуында жаңа бағытты қалыптастырады десе, Томас Манн “данышпан адамзатты дамудың жаңа сапалы сатысына көтереді” деді. Сондықтан данышпандық кең ұғымды категория. Абайдың, қазақ ұлтының, атақты қайраткерлері Бұқар жыраудан, Төле биден, Қазыбек биден, Әйтеке биден және басқа ойлылардан айырмашылығы, ол өзінен -өзі жалпы қазақ өмірінің дәуірі болып табылады(3).

Абай қазақтарға ойлау мен тандаудың жаңа жүйесін әкеліп, Шығыс пен Батыс Еуропа мәдениеттерінің арасындағы көпір болып, қазақ өміріне араб, орыс, парсі, неміс, поляк, венгр мен ағылшындардың рухани жетістіктерін жеткізген тұлға. Абай әлемі осы екі мәдениеттің қоймасын танытады.

Абай ақын, классик және қазақтың жазба әдебиетінің негізін қалаушы ғана емес, сонымен бірге ғылымның әртүрлі саласында, оның

ішінде экономикалық мәселелер, әсіресе көшпелі ауылдың экономикасы туралы көптеген ойлар айтқан, мұра қалдырған ұлы ойшыл.

А. Кунанбаевтың дүниетанымы мен қызметінің қалыптасуы, қазақ ауылына тауар – ақша қатынастарының салдары – патриархалды – феодалдық құрылыс дағдарысының кең етек алған жағдайында өтті. Бұл кезең, сондай – ақ, аймақтағы патша отаршылдығының күшеюі мен сипатталды.

1886 жылы Абай Семей статистикалық комитетінің толық мүшесі болып сайланды. Облыс әкімшілігінің жанындағы бұрынғы ресми орган, статкомитет өзінің тікелей міндеттерінен тысқары, аса маңызды ғылыми зерттеу жұмыстарында жүргізді. Орыс зерттеушілерінің еңбектеріне назар аударған Абай, экономика, статистика және социология мен бір мезгілде орыс зерттеушілерінің көшпелі шаруашылық экономикасының ерекшеліктерімен, әдеттегі құқықтарымен қазақ халқының тарихымен танысты.

Қоғамдық істерге би және болыс басқарушысы болып, Абай көшпелі шаруашылық экономикасын, оның мұқтаждарын өте жақсы білді. Сондықтанда, ағартушы – демократ ретінде, Абай, өзінің шығармаларында Қазақ халқының алдында тұрған экономикалық проблемаларды көрсетті.

Қазақ ағартушысы Абай бүкіл шығармасының арқауы ретінде патриархалды – феодалдық құрылыстың ру аралық тартысын, феодалдық езгіні, жұмыссыздықты, байлардың кедейлерді қанауын, көшпенділік және т.б. сол сияқты өзекті мәселелерінің көрінісін берді.

Ол өзінің “Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай” өлеңінде ауылдағы әлеуметтік қатынасты неғұрлым дәл ашып суреттейді. Мұнда Абай көшпелі – кедейлердің тағдырымен бірге, сондай – ақ, олар мен байлардың арасындағы таптық қарама қайшылықтарды көрсетті. Қазақ ауылы екі жікке жарылды. Бір жағында – кедейлер, олардың үлесіне ауыр еңбек пен тұрмыс қиындығы тиген. Екінші жағында – байлар, олар көшпелі – кедей көпшіктерін қанау есебінен байыған, сараң және тас жүрек адамдар. Сонымен бірге, ол байларды кедейлердің ауыр еңбегін жеңілдетуге көмектесуге, өмірді жақсартуға шақырады. Дәл осы көзқарасында Абайдың әлеуметтік – экономикалық ойларындағы қайшылықтар көрінеді.

Абай өз кезеңінде Ыбрай Алтынсарин шығармаларының тақырып өзегі ретінде өнімді еңбекті алса, ол да осыны өзіне тақырып етіп алды. Абай қоғамды дамытудағы еңбектің рөлі туралы Алтынсарин ойларын одан әрі дамытты. Ол адамдары жалпы еңбекке, мал шаруашылығымен, егіншілікпен және қолөнер кәсіпшілігімен айналысуға ғана шақырып қоймай, еңбек жағдайы үшін жаңа өріс іздейді: кедейлерді жалдануға шақырады, патриархалды – феодалдық қанаудан құтылудың бір құралы осы деп білді.

Абайдың пікірі бойынша, еңбек қана адамды көтереді және оның әл – ауқатын жақсартады.

Сол кездегі қоғамның таптық құрамын Абай, А. Добролюбов сияқты адамдарды “еңбекшілерге” және “жатып ішер арамтамақтарға” бөлді. Абай еңбек, қайраткерлігін сүйді. Ол үшін адамдарға молшылық әкелетін қызмет формаларының барлығы жақсы. Абай жатып ішер арамтамақтардың барлығын бірдей жек көрді, бұл адамдар ештеңемен айналыспайтын немесе өз ісіне салдыр - салақ қарайтын немесе қалада, өз еңбегін сату есебінен өмір сүрудің орнына, байдың қызметшісі болудан аспайтын, кедейленген батырақтарды сынады.

Абай әрекетсіздікті, жұмыссыздықты көптеген керексіздіктердің көзі деп санады. Абай өз шығармаларында қазақ халқының экономикалық деңгейін көрші халықтардың деңгейімен салыстырды. Ол, қазақтардың көршілері - өзбектер, татарлар мен орыстардың – шаруашылық дамуының салалры мен мәдениетін айқындап алға дамығанындығын көрсетті. Бұл құбылыстың себебін ағартушылықтан, көрші халықтардың шаруашылықты жүргізудің неғұрлым прогресивті формаларымен байланысты екендігін көрсетті. Сондықтан да, ағартушы өзінің шығармаларында қазақ халқын үнемі өнімді, пайдалы еңбекпен айналысуға, шаруашылық жүргізудің алдыңғы қатарлы формаларын қабылдауға, шақырды.

Абай еңбек пен жерді байлықтың көзі деп санады. Ол өзінің ауыл – аймағымен бірге отырықшылыққа көшуді және оның артықшылығын көрсету үшін егіншілікпен айналысуға шақырды. Ол облыс басшылығынан көшпелі халықтың қалың ортасында орналасатын екі ауыл шаруашылық мектебін ашуды сұрайды. Бұл егіншілік тәжірибесін тез қабылдауға және отырықшылыққа көшуді жеңілдетуге көмектеседі дейді.

Абай “Қара сөздерінің” “Отыз үшінші сөзінде: “Молшылық болуы үшін, кәсіпкерлікке үйрену қажет” дейді. Ол қолөнершілік кәсібімен айналысатындар қазақтардың ішінде дұрыс іспен айналысушылары деп санады. Өйткені, олар өз еңбегінің өнімдерімен өмір сүреді.

Ағартушы қоғам дамуына, экономикалық прогреске, саудаға үлкен орын берді. Ол өзінің шығармаларында феодалдық тұйықтықты жою ісіне, ауылдар арасындағы экономикалық байланыстарды күшейту ісіне сауданың прогрессивтік ролін дұрыс сипаттады.

Абай өзінің шығармаларында адамдардың мүліктік теңсіздік себептеріне, біреулердің бай, біреулердің кедей болуына тоқталды. Ол адамдар туысымен барлығы тең, мүліктік және әлеуметтік айырмашылықтар Құдайдың бергені, жаратқанның ісі емес, адамдардың өзінен, олардың еңбекке деген ұмтылушылығы мен ынталануына байланысты деді.

Абай шығыс тәртібіне сынмен қарады, уақытты бос өткізумен шарапқа мойын сұнуды сынап, бірінші болып қазақ даласында өмірлік деңгейге ағарту мен білім мағнасын көтерді. Қоғамдық даму принциптері басқа елдерде бар екендігін айтып “Оян қазақ” деп ұран тастаған алғашқы қазақ қайраткері.

Абай өмір мен еңбек мағынасына жаңа мазмұн берген данышпан. Оның айтуынша, тек еңбек қана – барлық байлықтың түп тамыры, адамға – қанағат әкеледі. Оның “Сенде бір кірпіш болып дүниеде, кетігін тап та, бар, қалан” деген афоризмі қазақ өмірінің жаңа мазмұнын көрсетеді. Абай халқына еңбекке негізделінген жаңа мұрат-идеал әкелді “Адам байлығының ерекшелігі малының көптігінде емес, білім мен еңбек қорлығында”, яғни “байлықты еңбексіз жинай алмайсын”, “Маған жас еңбекқор қадірлі, өзінің сақалын саудалап сатқан шалдан гөрі”, - деген ол.

Абай-өте қайғылы тұлға. Оның тағдыры гректерге жаңа дүние танымын әкелген Сократтың өміріне ұқсайды. Виктор Гюго айтқандай “жаңашылдық бұрынғы дәстүрлерді жоққа шығарады” дегендей, халық әрбір жаңашылыққа күмәнділікпен, сенбеушілікпен қарайды. Гректер өз уақытында Сократты “ол жаңа ұрпақты дұрыс өмірлік бақыттан тайдырды деп” – сот алдында жауапқа тартты. Тек жүздеген жылдар өткеннен кейін ғана отандастары Сократты данышпан деп таныды. Абай тағдыры осы ұлы данышпанның тағдырынан айырмашылығы жоқ. Томас Манның айтқанындай “данышпан өмірі үнемі қайғылы” – дегендей Абай халқын жаңа биікке көтеруге тырысты, бірақ өкінішке қарай, оны түсінбеді. Міне, бізде оның қайтыс болғанына 100 жыл өткеннен кейін ғана оны тануды бастадық. Бұл Платон, Кант, Достоевскийді тану сияқты ұзақ өмірлік процесс.

Егер Абай шығармаларын ұқыпты көңіл бөліп оқысақ, онда оның шығармалары арқылы, қызыл жіппен тіккендей шеттетуге, қоғамды жоққа шығару мәселелері талданған. Бұл мәслені өз уақытында Гегель, Маркс, Сартр, Камю да көтерген болатын. Абайда былай деген «мұндай қоғамда барлығы керісінше құрылған, оған қарсы шаралар регреске әкеледі»(4).

Абай өз халқына сын көзбен қарап, өз патриотизмін қазақтардың ұлттық кемшіліктерінің сынына тоғыстырған. Осыдан, Абай гректерді сынаған Сократтың, Ресейді сынаған Лермонтовтың, “Торе от ума” авторы Грибоедовтың пікірлесі болып табылады.

Абай ұлы философ. Оның “қара сөздері” мың жыл бұрын өмір сүрген біздің данышпанымыз Әл-Фарабидің шығармалары деңгейіндегі философиялық трактат болып табылады. Мысалға , “Жиырма жетінші қара сөзінің” мазмұны, оны Абай, Сократ, Платон, Аристотель, шығармаларымен таныс бола отырып жазды деген ойды тудырады. Оның үлгісі мен сөз байланысы Монтен, Лорешфуко, Авиценаның шығармаларын елестетеді.

Зерттеушілердің ойлары бойынша, қазақ даласында ренесанстік даму кезеңдерінде, саяси, идеологиялық және экономикалық жүйелер қалыптасты. Осы жаңарудың әсерін біз қазіргі рухани өмірдің барлық бағыттарынан сеземіз.

Абай көшпелі халықты ағартып, патриархалды – феодалдық қоғам сарқыншақтарын жойып, қазақ халқына еркіндік және теңдік әперуге көмектесуші болды.

Абай Қазақстанның экономикалық дамуының болашағы бойынша дұрыс ойлар айтқан үздік білгір. Оның әлеуметтік – экономикалық мәселелер жөнінде айтқан пікірлері– қазақ халқының экономикалық ойларына өлшеусіз үлес қосты және ұлттық сана – сезімді оятуда белгілі роль атқарды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жатқанбаев Е. Средневековые мыслители Центральной Азии о государстве и государственном управлении //Вестник КазГУ. Серия экономики, 1998. № 10
2. Кабдиев Д. К. Развитие экономической мысли в Казахстане (конец XIX-начало XXвека)Алма-Ата: Казахстан, 1978.
3. Муканов М.С. Из исторического прошлого. Алматы: «Казахстан». 1998.
4. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. /Под ред. проф. С. Д.Асфендиярова. 2-е издание. Алматы: «Казахстан». 1998.

*Килибаева С.К., магистр, ст.препод.
Актюбинский университет им. С. Баишева
Муса А., студент.
Актюбинский университет им. С. Баишева*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ КАЗАХСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ XIX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается определение «экономического воспитания» с позиции взглядов казахских просветителей XIX века которые трактуют его как систематическое целенаправленное воздействие общества на человека в интересах формирования знаний, умений, навыков, мышления и деятельности.

Ключевые слова: *Культура, самосознание, нравственное воспитание, личность, гениальность.*

Kilibayeva S.K., master, senior teacher.
Aktobe University named after S Baishev
Musa A., student
Aktobe University named after S Baishev

SOCIAL-ECONOMIC VIEWS OF KAZAKH EDUCATION ACTIVITIES XIX CENTURY

SUMMARY

This article is about a definition of “economical upbringing from the position of views of Kazakh scientists of XIX century who interpret it as systematical influences of society to a man in the interests of formation of knowledge, habits, thinking and activity.

Key words: *Culture, self-awareness, moral training, person, genius*

УДК 1

*Косдаулетова А.Н. магистрант
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті*

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ САРЫН

Аннотация

Бұл мақалада ақын-жыраулардың философиялық көзқарастары экзистенциалдық бағытта қарастырылады. Шернияз бен Махамбеттің өлім мен өмір мәселелері кеңінен талданады.

Кілт сөз: *Дүниетаным, экзистенциализм, ақын-жырау.*

XX-ғасырда «экзистенциализм», «экзистенциалдық философия» деген ұғымдар кең тарады. Көпшілік мұндай философия, философиядағы мұндай тенденция тек біздің заманымызда орын алған деп есептейді. Шындығында, экзистенциалдық мәселелер ежелден бері қойылып қарастырылып келеді. Шығыста буддизмде, батыста грек, рим философиясында экзистенциалдық мәселелер қарастырыла бастаған.

Мұндай мәселелер арнаулы философиялық еңбектердің ғана емес, ауыз, жазба әдебиетінің, діни кітаптардың, аңыз-әңгімелердің, шешендік сөздердің, ақындар айтысының, мақал-мәтелдердің арқауы болып келеді: өмір мен өлім, өмірдің мәні, өмірдің ауыртпалықтары –нәпсі, ләззат, азап, уайым, жалғыздық, үрей, арамдық, зұлымдық, тағдыр, құлдық, бақыт, бақытсыздық, ар, ұят, жігер, намыс, сенім, қанағат, ізгілік т.т. Осы мәселелер төңірегінде тебіренбеген, ойланбаған қазақ данасын табу қиын. Жыраулардың толғауында, Ыбырай мен Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінде, Шерниязбен Ғұмар Қараштың, Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерінде осындай өмір туғызған мәселелер жырға қосылады, сөз болады.

Қазақ даналарының қай-қайсысы да – сөзі мен ісінде, адамшылығы мен өмір салтында алшақтық болмаған тұтас, кесек тұлғалар. Олар өздерінің болмыс-бітімін, шама-шарқын, парызы мен борышын абайлап, бар өмірін, дарынын, күш-жігерін сол азаматтық борышын ақтауға сарқа жұмсаған. Асан Қайғыны алып қарайық. Көшпенділердің ішінен шыққан философ, өмірдің, дүниенің, адамның түпкі мәнін, терең ұққан кемеңгер ойшыл, халық үшін қам жеген көсем, суырып салма ақын. Бұхар жырау, тарихшы Манап Қозыбаев тауып айтқандай, «сайын даланың данасы», хандар сыйлап, ақыл сұраған кемеңгер, көмекейі бүлкілдеп сөйлегенде аузынан жыр төгілген ақын, хан екен деп райынан қайтпаған, айта жағын айтып өткен ержүрек жырау, сұңғыла дипломат, қайраткер. Махамбет – шешен, «аса жұртты меңгерген көсем», әрбір сөзі ұранға айналған жырау, елі үшін егескен «еңіреген ер». Шернияз Жарылғасұлы да кіші жүз қазақтарының Исатай, Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне (1836 — 37) қатысып, оның жалынды жыршыларының бірі болған. Шернияз жырларында көтеріліс тақырыбы басты орын алады. Ақын көтеріліс жеңіліске ұшырап, оның басшысы Исатай мерт болса да, азаттық, бостандық тақырыбын асқақ үнмен жырлады. Сол арқылы Исатайдың батырлық бейнесін жасаған: «Па, шіркін, Исатайдай сабаз тумас», «Ақ алмас алтын сапты, қылышым-ай», «Исатай ел еркесі, ел серкесі», т.б. жырларын шығарды. Шернияздың «Ай, Қазы би, Қазы би», «Тостағанды қолға алып», «Ай жігіттер», «Сөз сөйлеймін бөлмелеп», «Көл қылып құдайым талай судай ағын», т.б. өлеңдерінде өзі өмір сүрген қоғамның әділетсіздігі, өмірдің өзгермелілігі мен оның мән-мағынасы үлкен ой елегінен өткізіле жырланады.

«Кете Шернияз ақын атақты Махамбетпен замандас болған. Исатай көтерілісі жеңілгеннен кейін болған оқиға болса керек және Шернияз ол кезде сарай ақыны екен дейді. Ауылына Махамбет келе жатыр дегенді естіген Шернияздың әкесі: «Шырағым, бағы бастан тайып жүрген, ел сыйлаған арыс қой, сен де сыйла, қарсы сөз айтпа», деп тоқтатқан екен. Дегенмен Махамбетті жақсы қабылдап енді аттандырып жатқан жерде Шернияз аяқ астынан:

*Көп үйрек көлде жатқан көлгілікті,
Ғалымдар шарияттан сөз біліпті.
Баласы Өтемістің ер Махамбет
Бізге айтар не сөзің бар ескілікті? – депті.*

Махамбеттің бір жерге тұрақтай алмай жүрген кезі болса керек және өзі сол сәтте Арқаға сапар шегі бара жатыр екен дейді.

*Әліп, ләм аймен тұрады алқам басы,
Мүйімнің бимен тұрады біссімләсі.
Мүйімнің құйрығы имек, ортасы ақ.
Білсең айт, осы ненің нышанасы.
Он бүркіт, отыз аққу көлде жатқан,
Лашын қақпай қанат дәмін татқан.
Арқадан қайта айналып келгенімше*

Шернияз шеше алмасаң өзің сақтан [1], – деп, жүрі кеткен екен дейді. Шернияз өзі шеше алмай, жақыннан шеше қоятын кісі таппай, Махамбет Арқадан келгенде жауабы дайын болмаса өзіне сын боларын сезіп, Маңғыстаудағы Абылға бұйым салып шештіріп алған екен. Бұл кез Абылдың алпыстан асқан шағы болса керек.

Қазақ ойлауындағы өзекті мәселелер өмір мен өлім хақында. Бір қызығы –қазақ даналығында бұл экзистенциалдар бірге, қатар қарастырылып отырады. Өмір адам үшін – ауыр сынақ; сол сияқты тіріге де, өліге де өлім де - сынақ; тіріге –тірлігі үшін; тірлігінде мән-мағына бар ма, жоқ па? өліге –артында ізі қалмаса, не үшін жер басып жүрді екен? «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деген мақал бар. Өткен адамның ізін басу, ісін жалғастыру, жамандығын жасырып, жақсылығын асыру – кейінгі ұрпақтың міндеті.

Адам деген қызық-ақ! Оның көбірек көңіл бөлетіні –оған қатысты, өзі жасап жатқан осы шақ емес, өткен шақ пен болашақ. Оның дүниеге келуі де, ертең уақыты жеткенде дүниеден озуы да заңды және бұған ол ешқандай әсер ете алмайды. Дат философы Кьеркегор мынадай риторикалық сұрақ қояды: «Мен қайдамын? Дүние деген не?... Кім мені мұнда әкеліп тастаған? Неге менің келісімімді сұрамады?...» [2]. Адамның өзін өзі танытып, бойындағы қабілетін жүзеге асыратын кезі – өмір сүріп отырған уақыты.

Қазақ ойының философиялық сипатын аша түсетін экзистенциалдық ұғымдардың бірі –жалған дүние. Орыс әдебиетінде, «Тауратта» «суета сует» деген осы қазақ ұғымына балама болып келетін сөз бар. Бәрі өткінші, алдамшы, дүние бір күйде тұрмайды, ауытқи береді, өмірдің өзгеруін қазақ «аумалы-төкпелі» деген тамаша теңеумен білдіреді. Шал ақынның толғауын тындап көрейік:

*Дүние деген шолақ депті,
Жан кеудеге қонақ депті,
Ахирет деген бір киім*

*Алып қайтар сол-ақ депті.
Дүние деген осы,
Ешкімнің емес досы,
Болар еді досы,
Аумаса егер қосы.
Дүниеге қызығамыз несін біліп,
Аз күнгі қызығына есерленіп,
Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз зой,
Мойынға төрт қарыз бөз тесіп іліп [3, 102 б.].*

Дүниенің, өмірдің диалектикасын қазақ ойшылдары ғылыми сараптау арқылы емес, поэзия тілінде бейнелеумен шебер суреттеп береді. Шәңгерей Бөкеев қарапайым төрт жолға терең мағынаны сыйғыза біліпті:

*Ағаш едің құрма өскен,
Ұршық болдың шуда ескен.
Бір қалыпта тұрмақ жоқ,
Шығармалық мұны естен.* Кішкене нәрседен үлкен философиялық ой туғыза білген.

Махамбеттің «Жалған дүние» деп аталатын өлеңінен де көп сыр аңғарылады:

*Қоғалы шөлдер, құм, сулар
Кімдерге қоныс болмаған?
Саздауға біткен құба тал
Кімдерге сайғақ болмаған?
Басына жібек байлаған
Арулар кімге қалмаған?
Таңдап мінген тұлпарлар*

Иесін қайта жауға салмаған? – деп өмірдің ащы шындығын жайып салады. Сонымен бірге қазақ ойлауында түңілу, тоқырау, сары уайымға салыну сирек кездеседі. Керісінше, өмірдің қатал заңдарына қасқайып қарсы тұру байқалады.

Философияның әдебиетпен, өнермен астасып жатуы философия тарихында жиі кездеседі. Белгілі ғалым, философ Т.Х. Рысқалиевтің пікірінше, «қазақ философиясының ерекшелігі – оның дені шешендік сөз, өлең-жыр болып келетіні. Философиялық ойды қара сөз, ұғымдар арқылы жеткізіп берудің қиындығын, философиямен жақынырақ танысқан адам біледі» [4, 169 б.], деп бекер айтпаған. Ал поэзия тілінде, поэзия болғанда төгіліп ағып тұрған суырып салма көркем поэзия тілінде баяндау – философия тарихында сирек кездесетін құбылыс.

Жыраулық дәстүр ақынның рухани дүниесінің көрінісі, замандық пен ағыммен қатынастың жемісі дерлік. Жыраулық сарын бір бағытта ғана серпілді деу ағаттық. Жыраулық рухани дәстүрді, әлеуметтік-тәлімдік бағдарына орай: жаугершілік-азаттық, елдік-қауымдастық және рухани-адамгершілік сияқты түрлерге саралауға болдады. Жалпы алғанда,

жыраулықтың қай түрі болмасын қазақтануды дәйектеді, адамгершілікті дәріптеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбекұлы С. Шығармалар жинағы. II том. –Алматы: «Жазушы», 2001.-306 б.
2. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Буржуазная философия середины XIX-начала XX в. - М:Наука, 1988. -221 с.
3. Бес ғасыр жырлайды. Үш томдық. -Алматы, 1984. -Т.1. -256 б.
4. Рысқалиев Т.Х. Даналық пен түсініктің үлгілері (философия тарихына шолу).- Алматы: «Ақыл кітабы», 1999.-240 б.

*Косдаулетова А. Н. магистрант
Актюбинского университета им. С.Баишева*

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ПОЭТОВ И ЖЫРАУ

Аннотация

В данной статье рассматриваются взгляды поэтов-жырау – представителей экзистенциализма как направления в философии. Раскрываются проблемы, связанные с жизнью и смертью Шернияза и Махамбета

Ключевые слова: *Мировоззрение, экзистенциализм, жырау и поэтов.*

*Kosdauletova A.N masters
Aktobe University by S. Baishev*

EXISTENTIALISM DIRECTION IN WORLD VIEW OF POETS AND ZHIRAU

Annotation

In the article described views (opinion) of poet-zhiraus representative of existentialism as directions in philosophy. The problems related to life. The problems are being revealed to life and death Shernyaze and Mahambet.

Key words: *world view, existentialism, poet-zhirau*

УДК94(574)

*Сулейменова Э.Б., к. филос. н, ст. препод.
Актюбинского университета им. С.Баишева*

ПОСЛЕДНИЙ ПОХОД ИСАТАЙ БАТЫРА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются подвиги, его героизм, преданность общенародному делу и последний подвиг великого батыра.

Ключевые слова: народ, герой, подвиг, восстание, битва, царизм.

В XVIII-XIX вв. на территории Западного Казахстана, в местах кочевий племен и родов Младшего жуза, полыхали очаги народно-освободительных восстаний казахов против Российского колониализма. Начавшееся в конце XVIII в. военное сопротивление казахских ополченцев под руководством Сырыма Датова, получило свое дальнейшее продолжение в восстаниях против царизма Тентек-торе, Арынгазы султана, Жоламан батыра, Исатая Тайманова, братьев Сержана и Кенесары Касымовых и многих других. Заметную роль в истории открытой борьбы против политики царского колониализма сыграло восстание в Букеевской Орде в 1836-1838 гг. под руководством Исатая Тайманова. По народным преданиям, богатому творческому наследию акына-батыра Махамбета, соратника Тайманова, документам царских чиновников, это национальное движение широко известно казахскому народу. Подняв знамя восстания в Букеевской Орде против произвола царской администрации и его верных слуг, в виде хана Жангира и его родственников, Исатай батыр со своим соратниками продолжил непримиримую борьбу на территории современной Актюбинской области.

Об этом восстании написано много научных работ, очерков, где расследуются причины и цели народного движения в Букеевской Орде. Мы не будем затрагивать эту тему, а остановимся на последней битве Исатай батыра, о его героической гибели в степях нашей современной Актюбинской области. Итак, вначале проследим путь движения отряда Исатай батыра после того, как его войско 15 ноября 1937 г. потерпело поражение на Тастобе от русской армии. 26 ноября на Канышмоле Исатай и его сторонники приняли решение переправиться на левый берег Урала (Жаика) и продолжить борьбу против царской администрации. В это

время повсюду был обнародован указ Оренбургского генерал-губернатора Перовского о поимке Исатая- «за живого Исатая -500 рублей! Кто привезет его мертвым – получит половину этой суммы!». Также объявлялось, что даже из его родственников сдавшего батыра в руки российской власти, тому будет полное прощение и денежная премия. Этот указ стимулировал некоторых казахов, которые ради наживы были готовы изловить руководителя восстания. В короткий срок быстро собрались «охотники за головами» в количестве около 80 человек и под водительством старшины Жанторе начали поиски Исатая и его соратников. Одновременно были усилены патрульными службами и берега Жаика (Урала) с целью не допуская прорыва через военную линию на левый берег повстанцев. Но, несмотря на принятые поисковые меры, в ночь на 13 декабря 1837 года, Исатаю и его соратнику Махамбету с товарищами, удалось перейти реку в несколько километров южнее от Жаманкалинского форпоста. В архивном деле Пограничного отделения Оренбургского военного губернатора 1836-1840 гг. «О беспокойстве и мятежах в Западной части орды Оренбургских киргизов и в нескольких киргизских волостей в одном из внешних Омских округов» сохранился рапорт Уральского казачего атамана Покатилова – «Разбойник Тайманов бежал за Урал ночью с 12 на 13 декабря в 4 часа по полуночи. Всего с ним было мужского и женского пола 38 человек. Побегу злодеев способствовал жестокий холод и буран. Казачий разъезд открыл переход этой шайки еще до приближения к Уралу, но не смог остановить. По ружейным выстрелам прибыло подкрепление, но также не могли переловить или перебить злодеев, которые были о дву-конь на лучших лошадях и, пользуясь темнотой ночи и выюгой, скрылись и следы их замело. Успели захватить только одного киргиза Нурманбая Сюнина, верблюда со съестными припасами, 6 лошадей, 2 пики и чекан» [1].

Во всех документах той эпохи, ныне хранящиеся в архивах, казахские батыры, возглавившие народные ополчения против колониализма, везде записаны «злодеями», «разбойниками» и т.д., что показывает истинную суть политики царизма, ставившие людей борющихся за свои земли, права, свободу вне закона. Так вот и Исатай Тайманов, его соратник Махамбет Утемисов во всех донесениях, рапортах все время называются разбойниками и злодеями, как людей потерявших честь и моральный облик. Но вернемся в декабрьские дни 1837 года. В ту пору, султан-правитель Западной части Младшего жуза Баймагамбет, сын

небезызвестного хана Айшуака, усердно служивший царской власти, узнав о прорыве Исатая и его соратников через Урал на «бухарскую» сторону, бросился в погоню за восставшими со своими людьми и уральскими казаками. Хорунжий Богданов, который у султана Баймагамбета вел канцелярские работы, а также участвовал в погоне, позже рассказывал: «Мы разведали секретно, что Исатай и Мухамед, как ныне носятся слухи, отделились в Хиву. Султан правитель с 63 казаками, 2 урядниками с султанами и почетными киргизами преследовали Исатая в течение 18 дней до места Чанг-Джилы, Тау-Чары, по ту сторону р. Эмбы, где остановились по усталости лошадей на месте Кук-Чан...»[2]. Результатом этого преследования явилось пленение семейства Исатай батыра.

Сам же руководитель восстания со своими сподвижниками, искусно оторвавшись от погони, в эту пору прибыл в пески Тайсойган, где встретил радушный прием рода Кете возглавляемый старым батыром Кудайбергенем Елемисовым.

Отметим, что в эти дни на землях кочевания казахов Среднего и Младшего жузов постепенно начинают разгораться очаги вооруженной конфронтации местного населения против колониальной политики царизма. В Тургайских степях вспыхнет народно-освободительная война Кенесары Касымова, в долине реки Илек Табынский род во главе со старшиной Жоламан батыром (внук знаменитого Бокенбай батыра), отложится от России. На Мангыстау и песках Сам кочевали непримиримые враги царской власти Науша батыр, а также мятежный султан, сын Есим-хана Каипгали, который еще 1827-29 гг. поднял восстание в Букеевской Орде, а позже ушел в пределы Хивинского ханства на службу Аллакули-хану. Именно в союзе с ними, Исатай найдя общий язык, начинает новую борьбу за интересы угнетенного народа. Лазутчики русского пограничного начальства в эти зимнее-весенние месяцы 1838 года докладывали, что Исатай со своими приверженцами были замечены в разных кочевьях родов Младшей Орды. Это свидетельствует, что Тайманов собирал вокруг себя недовольных и поднимал народ на борьбу с Россией и с султанами – правителями. К началу лета царской администрации поступили сведения, что вооруженные силы Исатая и его союзника Каипгали султана в количестве 2 тысяч джигитов Адаевского, Шектинского, Шомишти-Табынского родов сосредоточились в урочище Темир при реке Эмбы (Жем). Эта была

уже целая армия. К сожалению, на Темир не пришел отряд знаменитого в будущем Есета Котибарова из рода Тлеу-Кабак, а также отошедшая к Иргизу дружина Жоламана Тленшиева. Также не подключился к восстанию и известный Асау Барак из табынов, который был в эту пору очень стар..

В конце июня 1838 года повстанцы добрались до Сагиза, а в первые дни июля собрались в урочище Акшат на Уиле. Количество восставших уже достигала около трех тысяч воинов.

28 июня 1838 года Оренбургский генерал-губернатор Перовский отдал приказ о формировании отряда под начальством старого противника Исатай батыра еще с Тастобенского сражения в Букеевской Орде полковника Геке. В его соединение вошли две с половиной сотни Оренбургского регулярного полка, илецкие казаки, сотня уральского казачьего полка, 50 пехотинцев с артиллерией. Ему в помощь подчинялись военные силы правителя-султана Баймагамбета Айшуакова. На Геке возлагалась задача «рассеять шайку мятежников и захватить главных возмутителей». А 6 июля этого же года эти крупные вооруженные силы выступили в степь.

В эти дни в лагере восставших происходили непонятные для нас события, приведшие к задержке выступления повстанцев против султана-правителя и уральской военной линии и соответственно к потере времени. Вероятно, на Уиле произошло какое-то разногласие между Исатаем и султаном Каипкали Ишимовым по поводу целей и задач вооруженного выступления. Участник этих событий Махамбет Утемисов в своем стихе «Обида», посвященном султану Капкали, приводит такие слова:

«И дней шесть пылали мы,

Дней двенадцать думали

Думу в шестьдесят ветвей.

А когда надумали

И встали мы среди степей,

Ты как дракон нас колдовал,

Ступить нам шагу не давал,

Хану мстить мы не смогли,

Драгоценный наш султан,

Ты без аркана нас связал» (июль, 1838 г.) [3].

Здесь знаменитый поэт-батыр без обиняков винит в задержке времени в восемнадцать дней султана Каипкали. Предположительно считать, что Каипкали султан в своих политических амбициях захотел, чтобы его провозгласили ханом, но его план не удался. Тем не менее, задержка на Уиле, привела упущению времени и к дальнейшей катастрофе народного движения казахов Младшего жуза под руководством Исатая, так как к этому времени царские войска под командованием Геке успели укрепиться на Акбулаке, угрожая дальнейшим продвижением по казахским кочевьям. Отметим, что такое же упущение времени Исатай батыр допустил еще в 1837 году при осаде Ханской ставки Джангира в Букеевской Орде, что привело тогда поражению от военных действий Геке, тогда еще подполковника. Разногласие в лагере повстанцев можно заметить по донесению султана Махмуда Алгазулы от 5-6 июля казачьему войсковому атаману Покатилову «Каипкали распустил свою дружину и уехал...»[4]. Действительно, к 10-11 июля главные силы Каипкали султана ушли на запад к урочищу Тесыктам, а сам Исатай батыр со своими верными соратниками, двинулись к Акбулакской ставке султана – правителя Баймагамбета. Целью этого похода было разгромить ставленника царской власти и раздуть пламя дальнейшей борьбы казахов в Младшем жузе. Но возле реки Акбулак укрепился со своими регулярными частями и полковник Геке.

Всвой последний поход Исатай батыр вступил 11 июля 1838 года в количестве пятисот вооруженных джигитов, самой боевой и активной группой восставших. На рассвете 12 июля его джигиты внезапно атаковали авангардный наблюдательный пост султана Асфандиара Суюнгалина, родственника Баймагамбета, находившийся в нескольких километрах от основных сил Геке на Акбулаке. Раненный Асфандиар спасся бегством, двое его нукеров были схвачены в плен. По тревоге был поднят весь отряд Геке. На противоположном от Акбулака возвышении, напротив укрепления царских войск, появился весь отряд Исатая. Ставку Геке и Баймагамбета от джигитов Исатай батыра разделяла

неглубокая река Акбулак с крутыми и обрывистыми берегами. Несмотря на наличие артиллерии, и почти двукратного превосходства в живой силе у полковника Геке, через некоторое время отряд Исатай начал спускаться с холма с целью нападения на укрепленные позиции. Его джигиты рассыпались по долине и начали стрелять из ружей по отряду султана-правителя Баймагамбета. Опасаясь повстанцев, уже готовых лавой хлынуть через реку на лагерь царских войск, полковник Геке приказал сделать несколько выстрелов гранатами по казахским джигитам. Одна граната взорвалась в рядах исатаевцев. Несмотря на понесенный урон, рассыпавшиеся по сторонам джигиты продолжали двигаться вперед. Но в этот момент казачьи сотни Геке и воинство Баймагамбета, прикрываясь артиллерийским огнем, сами перейдя Акбулак и развернувшись в боевой порядок, ринулись в атаку против повстанцев. Одновременно две сотни казаков скрытно двинулись по ложбине с целью обхода по флангу. Отряд Исатай начал медленно обходить под напором превосходящего противника. Конечно, батыр Исатай понимал, что от боя можно было уклониться дальнейшим быстрым отступлением, но это же отступление явилось бы поражением идеи восстания. Поэтому он, увидев приближающихся воинов Баймагамбета, оторвавшихся от отряда Геке, повел своих джигитов на врага. Неожиданный атакующий маневр Исатай привело в замешательство султана Баймагамбета. Он и его джигиты не выдержав натиска исатаевцев побежали обратно в лагерь. Благодаря резвости своего коня султан-правитель благополучно оторвался от преследования Исатай батыра. Поворотным моментом этого сражения явилась неожиданная атака с фланга двух сотен оренбургских казаков до поры до времени скрывавшихся в ложбине. В жарком бою Исатай со своими соратниками оказался в окружении. Неукротимая воля и сила духа Исатай позволило ему и его соратникам прорвать кольцо окружения и отступить в сторону Шейтсай. На ходу отстреливаясь из луков от преследователей и находясь в арьергарде своего войска сдерживавшего преследование казаков, Исатай приказывает своему другу – соратнику Махамбету спасти раненного сына шестнадцатилетнего Оспана. Убедившись, что Махамбет и Оспан отъехали достаточно далеко, он принимает свой последний бой. В этом последнем бою Исатай батыр был убит, а также пало около ста его соратников.

В отчете полковника Геке описывается этот бой и гибель руководителя – «...Во время преследования за батыром погнался

хорунжий Оренбургского войска Петров с несколькими казаками и джигитами из отряда султана правителя. Через некоторое время Исатай настигли урядник Каменской станицы Иван Богатырев и казак Угольной станицы Леонтий Зеленин, а также джигиты Табынского рода Кадырбаевого отделения, Джанар Илекбаев и Сетбай Ибитов и Ельчинского отделения Кубень Субелин. Исатай скакал, отстреливаясь стрелами из лука. Он уже ранил в двух местах лошадь урядника Богатырева, который пытался его схватить. Казак Зеленин два раз выстрелил в батыра из винтовки на скаку, но промахнулся; наконец он заскакал несколько вперед, спешился, и выстрелил в батыра в третий раз; этот меткий выстрел подбил под Исатаем коня ...»[5]. Отказавшись от предлагаемых коней своих соратников, Исатай вновь сел на израненного, но поднявшегося на ноги своего коня. В этот миг подскочивший КубеньСубелин выбил копьём Исатая из седла. Спешенный и окруженный Исатай батыр не хотел сдаваться и продолжал отбиваться саблей от этих пятерых наседавших. На нем был панцирь и два пистолета. Он ранил одного казака, но силы уже слабели. Подскакавшие казаки взяли его на пики, а урядник Богатырев нанес удар саблей по голове батыра. Подоспевшие казахи джанар и Сейтбай вцепились за руки Исатая, а Богатырев выстрелом в упор из своей винтовки убил батыра. Так отважный батыр Исатай Тайманов ушел от жизни в этом последнем бою своего последнего похода. Он скончался около полудня 12 июля 1838 года у Шеитсая, расположенного где-то пятнадцати километров от Акбулака современной Актюбинской области.

Исатай погиб, но его высокий дух и героизм, преданность общенародному делу служит ярчайшим примером для всего казахского народа в его стремлении независимости, счастья и процветания.

Литература и источники

1. Дела Пограничного отделения Оренбургского военного губернатора 1836-1840 гг. «О беспокойстве и мятежах в Западной части орды Оренбургских киргизов и в нескольких киргизских волостей в одном из внешних Омских округов». № 494. Часть 3-я.
2. Дело Пограничной Оренбургской Комиссии за 1836-39 г., «о возмущении Исатая», т.1, л.830-734.

3. Махамбет, июль, 1838.
4. Дело Пограничной Оренбургской Комиссии за 1836-39 г., «о возмущении Исатая», т.1, л.830-734.
5. А.Ф.Рязанов. Восстание Исатая Тайманова (1836-1838 гг.). Очерки по истории национального движения казахского народа. (По материалам Ц.К. Архива Казахстана), «Алтын-Орда» баспасы, Алма-Ата, 1991 г.

Сулейменова Э.Б., .ф.ғ. к., аға оқытушы.
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті

ИСАТАЙ БАТЫРДЫҢ СОҢҒІ ЖОРЫҒЫ

Бұл мақалада Истай батырдың ер жүректілігі, батырлығы, ұлы батырдың соңғы ерлігі, жалпы халықтық іске адалдығы қарастырылады.

Кілт сөздер: *халық, батыр, ерлік, көтеріліс, шайқас, патшалық*

Suleimenova Ya. teacher
Aktobe University named after S Baishev

LAST CAMPAIGN OF ISATAI BATYR

SUMMARY

This article focuses on the exploits of heroism, devotion to-people business and the last of the great feat of the hero.

Keywords: people, a hero, a feat the uprising, the battle, the tsarist government

УДК 159.9

Шуриева А.Б., магистр, ст. препод.
Актюбинского университета им. С.Баишева

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: КАЗАХСТАНСКИЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Аннотация

В данной статье приводятся теоретические исследования проблемы инклюзивного образования. Ребенок с особыми образовательными потребностями — это ребенок с нарушениями, вследствие которых к нему

нужно применять особые образовательные программы, отличные от стандартных. Теперь общество берет на себя ответственность за обучение такого ребенка и разработку образовательных программ для него. Детям с особыми образовательными потребностями нужны обходные пути получения тех знаний, которые для нормально развивающихся детей являются обычными.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, образовательная программа, дети с ограниченными возможностями здоровья*

Одной из наиболее актуальных проблем современной системы образования является развитие инклюзивных подходов к обучению. В основу концепции инклюзивного образования была положена идея о равных правах на образование всех детей вне зависимости от их физических, психических, интеллектуальных, культурно-этнических, языковых и иных особенностей, провозглашенная в таких основополагающих документах, как Всеобщая Декларация прав человека (ООН, 1948 г.); Декларация прав ребёнка (ООН, 1959 г.); Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования (ЮНЕСКО, 1960 г.); Декларация социального прогресса и развития (ООН, 1969 г.); Всемирная декларация об образовании для всех – удовлетворение базовых образовательных потребностей (Всемирная конференция по образованию для всех, г. Джомтьен, 1990 г.); Саламанкская декларация о принципах, политике и практических действиях в сфере образования лиц с особыми потребностями (Всемирная конференция по образованию лиц с особыми потребностями: доступ и качество (г. Саламанка 1994 г.) и др.

Инклюзивное (франц. *inclusif* – включающий в себя, от лат. *include* – заключаю, включаю) или включенное образование – термин, используемый для описания процесса обучения детей с особыми потребностями в общеобразовательных (массовых) школах. В основу инклюзивного образования положена идеология, которая исключает любую дискриминацию детей, обеспечивает равное отношение ко всем людям, но создает особые условия для детей с ограниченными возможностями здоровья. Инклюзивное образование – процесс развития общего образования, который подразумевает его доступность для всех в части приспособления к потребностям каждого ребенка, вне зависимости от состояния его здоровья.

В «Саламанкской декларации лиц с особыми потребностями» (Саламанка, Испания, 7-10 июня 1994 г.) слово «инклюзивное» постоянно сочетается со словом «образование». «Инклюзивное образование» – это образование, доступное всем детям, включая детей с серьезными физическими и умственными недостатками. Такое образование предполагает необходимость адаптации обучения к потребностям детей. Интеграция обеспечивает действительное равенство

возможностей, т.е. она является условием. Эти условия наилучшим образом реализуются в рамках инклюзивных школ: интеграция создаёт равные возможности для всех детей при получении ими образования [3].

В наше время инклюзивное образование, становясь реальностью, неуклонно «приобщает» и «втягивает» в себя все страны мира. Но, в тоже время, интенсивно входя в практику, инклюзивное образование ставит перед образовательной системой большой ряд сложных вопросов и новых задач. В отличие от зарубежной системы образования, в которой инклюзия имеет богатый опыт и законодательное закрепление, наша отечественная инклюзия только начинает складываться и развиваться. В настоящее время 4,5 % детей, проживающих в Казахстане, относятся к категории лиц с ограниченными возможностями здоровья и нуждаются в специальном (коррекционном) образовании, отвечающим их особым образовательным потребностям. Но, к сожалению, в настоящее время в нашей стране рынок образовательных услуг для детей с ограниченными возможностями здоровья чрезвычайно узок, в небольших городах и селах дети с ограниченными возможностями чаще всего остаются вне системы образования по сугубо экономическим причинам. Традиционной формой обучения детей с ограниченными возможностями здоровья остаются специальные (коррекционные) образовательные учреждения. Значительная часть затруднений в обучении и воспитании детей с ограниченными возможностями связана с острым дефицитом квалифицированных кадров: педагогов-дефектологов, психологов, воспитателей и социальных педагогов, недостаточным уровнем их подготовки. Ведь инклюзия охватывает глубокие социальные аспекты жизни школы: создается моральная, материальная, педагогическая среда, адаптированная к образовательным потребностям любого ребенка, которую возможно обеспечить только при тесном сотрудничестве с родителями, в сплоченном командном взаимодействии всех участников образовательного процесса. Здесь должны работать люди, готовые изменяться вместе с ребенком и ради ребенка, причем не только «особого», но и самого обычного. Для детей с ОВЗ принцип инклюзивного образования означает, что разнообразию потребностей учащихся с ограниченными возможностями здоровья должна соответствовать образовательная среда, которая является для них наименее ограничивающей и наиболее включающей. Реализация этого принципа означает, что:

1. Все дети должны быть включены в образовательную и социальную жизнь школы по месту жительства;
2. Задача инклюзивной школы – построить систему, удовлетворяющую потребности каждого;

3. В инклюзивных школах все дети, а не только дети с инвалидностью, должны обеспечиваться поддержкой, которая позволяет им быть успешными, ощущать безопасность и уместность.

Инклюзивное образование само по себе организовать невозможно, оно связано с изменениями на ценностном, нравственном уровне. Проблемы его организации в современной школе связаны в первую очередь с тем, что школа как социальный институт ориентирована на детей, способных двигаться в темпе, предусмотренном стандартной программой, на тех, для кого достаточными являются типовые методы педагогической работы.

Первичной и важной ступенью подготовки системы образования к реализации процесса инклюзии является этап психологических и ценностных изменений ее специалистов и уровня их профессиональных компетентностей. Уже на первых этапах развития инклюзивного образования остро встает проблема неготовности учителей массовой школы (профессиональной, психологической и методической) к работе с детьми с особыми образовательными потребностями, обнаруживается недостаток профессиональных компетенций учителей к работе в инклюзивной сфере, наличие психологических барьеров и профессиональных стереотипов педагогов. Основным психологическим «барьером» является страх перед неизвестным, страх вреда инклюзии для остальных участников процесса, негативные установки и предубеждения, профессиональная неуверенность учителя, нежелание изменяться, психологическая неготовность к работе с «особыми» детьми. Это ставит серьезные задачи не только перед психологическим сообществом сферы образования, но и методическими службами, а главное – перед руководителями образовательных учреждений, реализующих инклюзивные принципы. Педагоги общего образования нуждаются в специализированной комплексной помощи со стороны специалистов в области коррекционной педагогики, специальной и педагогической психологии, которая обеспечит понимание и реализацию подходов к индивидуализации обучения детей с особыми образовательными потребностями, в первую очередь – это работать с детьми с разными возможностями в обучении и учитывать это многообразие в своем педагогическом подходе к каждому.

Принцип инклюзивного образования.

1. Ценность человека не зависит от его способностей и достижений.
2. Каждый человек способен чувствовать и думать.
3. Каждый человек имеет право на общение и на то, чтобы быть услышанным.
4. Все люди нуждаются друг в друге.

5. Подлинное образование может осуществляться только в контексте реальных взаимоотношений.

6. Все люди нуждаются в поддержке и дружбе ровесников.

7. Для всех обучающихся достижение прогресса скорее может быть в том, что они могут делать, чем в том, что не могут.

8. Разнообразие усиливает все стороны жизни человека.

Система инклюзивного образования включает в себя учебные заведения среднего, профессионального и высшего образования. Ее целью является создание безбарьерной среды в обучении и профессиональной подготовке людей с ограниченными возможностями. Данный комплекс мер подразумевает как техническое оснащение образовательных учреждений, так и разработку специальных учебных курсов для педагогов и других учащихся, направленных на развитие их взаимодействия с инвалидами. Кроме этого, необходимы специальные программы, направленные на облегчение процесса адаптации детей с ограниченными возможностями в общеобразовательном учреждении[1].

Несмотря на то, что признание равных прав на образование и включение в единую социальную среду определило фундаментальные основы развития образования в мире, многие практические вопросы создания инклюзивных образовательных учреждений еще только предстоит решить. Связано это с тем, что на протяжении длительного времени в подавляющем большинстве стран мира доминировало представление о необходимости дифференцированного подхода к образованию, предполагавшего, во-первых, раздельное обучение детей здоровых и имеющих различные отклонения в развитии, а во-вторых, – спецификацию обучения в зависимости от первичного нарушения. Первые подобные учреждения появились в XVI–XVII вв., а на сегодняшний день разветвленная сеть подобного рода учреждений имеется в каждом государстве.

Так, в Казахстане предусмотрено 8 типов учреждений для детей с ограниченными возможностями здоровья: специальные (коррекционные) школы для незрячих, слабослышащих и позднооглохших; незрячих, слабовидящих и поздноослепших; с тяжелыми нарушениями речи, с нарушениями опорно-двигательного аппарата, с задержкой психического развития, для умственно отсталых детей и для детей с другими отклонениями в развитии [4].

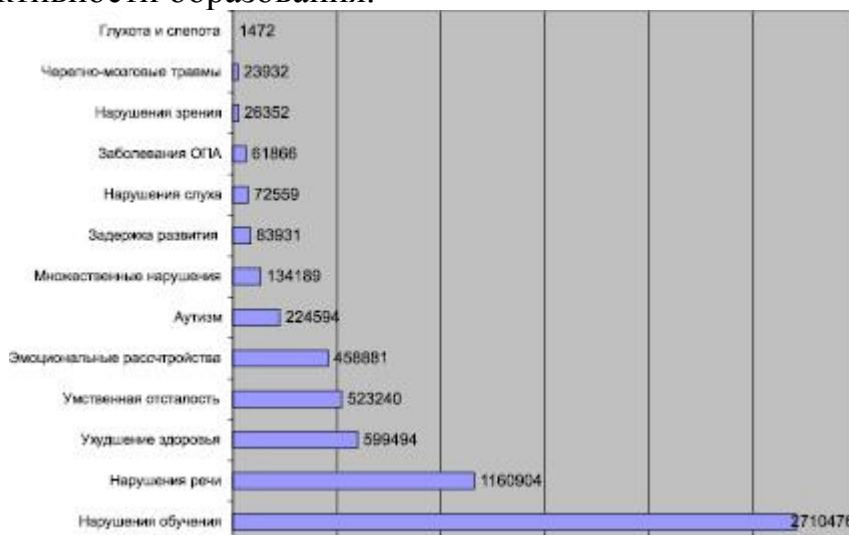
В Германии создано 11 типов коррекционных школ: специальные школы для детей со сложностями в обучении; школы когнитивного развития для детей с очень тяжелыми проблемами в обучении; школа для детей с нарушениями эмоционального и социального развития; слепых; слабовидящих; глухих; слабослышащих; детей с ограниченными физическими возможностями; с нарушениями речи; слепоглухих; для

детей с тяжелыми и множественными нарушениями. Около 4,8 % всех учащихся Германии обучаются в специализированных учреждениях.

В США коррекционное обучение предоставляется по 13 направлениям, например, там создаются специальные школы (классы) для детей, страдающих аутизмом, перенесших травмы, имеющих множественную инвалидность и даже детей, которые просто имеют сложности в обучении, такие как дисграфия, дислексия, дискалькулия др.

Достаточно интересным представляется нам и сопоставление данных по численности детей с особыми образовательными потребностями. Если в Казахстане в образовательных учреждениях обучается в общей сложности 467 176 детей с ограниченными возможностями здоровья, из них: в 1676 специальных (коррекционных) организациях – 210 194 детей, в коррекционных классах при общеобразовательных организациях – 110 192 детей, в общеобразовательных классах – 146 790 детей, что составляет около 3,4 % от всех получающих общее образование детей, то, например, в США общее число детей со специальными потребностями составляет 6,1 млн человек или более 30 % от всех обучающихся.

Анализ статистических данных свидетельствует не только и не столько о фактически существующих особых потребностях, сколько об их выявляемости и способности образовательных учреждений реагировать на эти потребности. Каждый ребенок индивидуален и то, насколько система образования в целом готова откликнуться и оказать помощь в решении различных его проблем, и есть показатель качества и эффективности образования.

Число детей, получавших специальное образование в коррекционных школах, классах, а также по программам коррекционного обучения в США в 2006/2007 учебном году.

Еще один важный вызов, на который не могут ответить специализированные школы, – социальная адаптация детей с отклонениями в здоровье и связанными с этим фактором особыми их

потребностями. Во второй половине XX в. в послевоенной Германии и скандинавских странах была провозглашена так называемая «концепция нормализации» согласно которой любой человек, независимо от типа и тяжести имеющихся у него нарушений развития, имеет право на «воспитание его в духе культурных норм, принятых в том обществе, в котором он живет». Иначе говоря, каждый ребенок имеет право не только на обучение и медицинскую помощь, но и на общение, взаимодействие с другими детьми, досуг и другие форматы социального взаимодействия.

Именно из понимания важности включения ребенка в нормальную социальную среду и развилась впоследствии система инклюзивного образования, получившая широкую поддержку как на международном уровне, так и на национальных уровнях. На Всемирной конференции по образованию детей с особыми потребностями, которая состоялась в Саламанке (Испания) в июне 1994 г. были представлены уже более 90 государств и 25 международных организаций. Итоговая декларация конференции включила следующие положения:

- каждый ребенок имеет уникальные особенности, интересы, способности и учебные потребности;
- необходимо разрабатывать системы образования и выполнять образовательные программы так, чтобы принимать во внимание широкое разнообразие этих особенностей и потребностей;
- лица, имеющие особые потребности в области образования, должны иметь доступ к обучению в обычных школах. Обычные школы должны создать им условия на основе педагогических методов, ориентированных прежде всего на детей с целью удовлетворения этих потребностей;
- обычные школы с такой инклюзивной ориентацией являются наиболее эффективным средством борьбы с дискриминационными воззрениями, создания благоприятной атмосферы в общинах, построения инклюзивного общества и обеспечения образования для всех; более того, они обеспечивают реальное образование для большинства детей и повышают эффективность и в конечном счете рентабельность системы образования [2].

Признание права лиц с ограниченными возможностями здоровья на инклюзивное образование было подтверждено и в Конвенции о защите прав инвалидов (2006). Так, в соответствии со ст. 24 этого документа все государства-участники признают право инвалидов на образование и в целях его реализации без дискриминации и на основе равенства возможностей обеспечивают инклюзивное образование на всех уровнях. В этом контексте инклюзию можно рассматривать как процесс развития предельно доступного образования для каждого ребенка в доступных школах и образовательных учреждениях, формирование процессов обучения с постановкой адекватных целей всех учеников, процесс

ликвидации различных барьеров для наибольшей поддержки каждого учащегося и максимального раскрытия его потенциала.

Список литературы:

1. Инклюзивное образование. Настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ: учеб.-метод. пособие / М. С. Старовойтова, Е. В. Ковалев, А. В. Захарова. – М.: Владос, 2014. – 168 с. – ISBN 978-5-691-01851-0.
2. Интеграция детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс. Начальная школа / Авт.-сост. Л. В. Годовникова, И. В. Возняк. – Волгоград: Учитель, 2011. – 87 с. – ISBN 978-5-7057-2835-0.
3. Интегрированное и инклюзивное обучение в образовательном учреждении. Инновационный опыт / Авт.-сост. А. А. Наумов, В. Р. Соколова, А. Н. Седегова. – Волгоград: Учитель, 2012. – 146 с. – ISBN 978-5-7057-3031-5.
4. Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118 Конвенция «О правах инвалидов».

*Шуриева А.Б., магистр, аға оқытушы.
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті*

ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ТЕОРЕТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ: ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аннотация

Бұл мақалада инклюзивтік білім берудің мәселелерінің теоретикалық зерттеулер қарастырылады. Айрықша білім беруді қажет ететін балалар — бұл стандартты жағдайдан ерекше білім беру бағдарламаларын қолдану қажеттілігі туындайтын ауытқушылығы бар балалар. Қазіргі таңда қоғам мұндай балаларды оқыту және соған сәйкес білім беру бағдарламаларын дайындау ісіне жауапкершілік алады. Айрықша білім беруді қажет ететін балалар үшін қалыпты даму жағдайындағы балаларға тән білімдерді тиімді игерудің жолдары қажет.

Кілт сөздері: *инклюзивтік білім беру, білім беру бағдарламасы, мүмкіндігі шектеулі балалар*

*Shuriyeva A.B., master., senior teacher.
Aktobe University named after S Baishev*

THEORETICAL RESEARCH OF PROBLEMS OF INCLUSIVE EDUCATION: KAZAKHSTAN AND FOREIGN EXPERIENCE

Annotation

In this article we present a theoretical study of the problem of inclusive education. We should to apply a special educational program for children with disabilities. Now the society has taken responsibility for training such kinds of children, and developing the educational programs for them. Children with special educational needs should take knowledges with different ways that for normally developing children are common.

Keywords: *inclusive education, educational program, children with disabilities*

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 681.3

Әбдіқалықов Қ.Ә., т.ғ.д. профессор
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

АҚПАРАТТАРДЫ ҚОРҒАУДА ЖАЙ АЛМАСУ
ШИФРЛАРЫН ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ

Түйіндеме

Мақалада жай алмастыру шифрларын қолдану арқылы ақпараттарды қорғау қарастырылады.

Кілттер сөздері: криптография, ақпарат, кілт, алгоритм.

Шифрлау кезінде шифрланатын мәтіннің таңбалары қазақ алфавитінің немесе басқа алфавиттің таңбаларымен алдын ала дайындалған ереже бойынша алмастырылады. Жай алмастыру шифрында бастапқы мәтіннің әрбір таңбасы ұсынылып отырған алфавиттің таңбаларымен барлық мәтін ұзындығында бірдей алмастырылады. Жай алмастыру шифрлары бір алфавитті қойылым шифрлары деп аталады. Енді келесі жай алмастыру шифрын қарастырайық.

Хилл криптожүйесі [1].

n – граммаларды анықтау үшін Цезарьдың аффиналық ауыстыруының алгебралық әдісін:

$$E_{a,b} : Z_m \rightarrow Z_m$$
$$E_{a,b} : at + b \pmod{m}$$

Лестер мен С. Хилл жасады [1].

Қосу, алу, көбейту амалдары m модулі бойынша орындалатын Z_m бүтін көпмүшелігі сақинаға мысал болады.

Сақинасы қос элементтерге алу, қосу, көбейту амалдары орындалатын алгебралық жүйені анықтайды. Бұл жүйенің мынадай қасиеттерді қабылдайды [1].

- Сақинасының элементтері қосу амалына қатысты коммутативтік топ құрайды. Және алу амалына қатысты бірлік және қайтымды элемент бар.
- Көбейту және қосу ассоциативтік және дистрибутивтік заңдарды анағаттандырады.

Z_p көпмүшелігі, мұндағы p – жай сан, алгебралық жүйе мысалы болады. Z_p -

ның нөлдік емес элементтері мультипликативтік топты құрайды.

Барлық n – грамм көпмүшесі $x = (x_0, x_1, \dots, x_{n-1})$, Z_m сақинасының компоненттерімен $Z_{m,n}$ векторлық кеңістігін құрайды. Әрбір n – грамм $\bar{x}$ вектор болып табылады. $Z_{m,n}$ векторлық кеңістігінде $\bar{x}$ векторы үшін n модулі бойынша қосу, алу амалдары анықталған, сонымен қатар Z_m сақинасының t элементіне вектордың скаляр көбейтіндісі орындалады.

$\bar{x}$ векторы келесі векторлардың сызықтық комбинациясы болып табылады.

$$\{\bar{x}^{(i)} : 0 \leq i < L\},$$

$$\text{егер } \bar{x} = t_0 \bar{x}^{(0)} + \dots + t_{L-1} \bar{x}^{(L-1)} \pmod{m} \quad (1)$$

$\bar{T}$ сызықтық түрленуі

$$\begin{aligned} \bar{T} : Z_{m,n} &\rightarrow Z_{m,n}, \\ \bar{T} : \bar{x} &\rightarrow \bar{y}, \quad \bar{y} = \bar{T}(\bar{x}) \end{aligned} \quad (2)$$

келесі сызықтық шартты қанағаттандырады:

$$\bar{T} = (t * \bar{x} + s * \bar{y}) = t * \bar{T}(\bar{x}) + s * \bar{T}(\bar{y}) \pmod{m}.$$

$\bar{T}$ сызықтық түрленуі $n \times n$ өлшемді матрица түрінде берілуі мүмкін:

$$\bar{T} = \begin{bmatrix} \gamma_{0,0} & \gamma_{0,1} & \dots & \gamma_{0,j} & \dots & \gamma_{0,n-1} \\ \gamma_{1,0} & \gamma_{1,1} & \dots & \gamma_{1,j} & \dots & \gamma_{1,n-1} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \gamma_{i,0} & \gamma_{i,1} & \dots & \gamma_{i,j} & \dots & \gamma_{i,n-1} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \gamma_{n-1,0} & \gamma_{n-1,1} & \dots & \gamma_{n-1,j} & \dots & \gamma_{n-1,n-1} \end{bmatrix}, \quad (3)$$

сонымен қатар,

$$y_i = \sum_{j=0}^{n-1} \gamma_{ij} * x_j \pmod{m}, \quad 0 \leq i < n-1.$$

Айталық $\bar{T}$ сызықтық түрлендіру болсын және (3)
матрица менанықталған, сонымен қатар

$$\bar{T} : \bar{Z}_{m,n} \rightarrow \bar{Z}_{m,n}.$$

Егер $\{\bar{x}^{(i)} : 0 \leq i < n\}$ векторы $\bar{Z}_{m,n}$
векторлық кеңістігінен сызықты тәуелсіз болса, онда олардың образдары
 $\{\bar{T}(\bar{x}^{(i)}) : 0 \leq i < n\}$ $\bar{Z}_{m,n}$ векторлық кеңістігінен сызықты тәуелді болады, егер
 $\det(\bar{T})$ деп белгіленілетін $\bar{T}$ матрица анықтаушы кез келген жай p
санына бөлінбесе, онда бұл жағдайда $\bar{T}$
түрленуі кері сызықтық түрлену деп аталады. Ол кері $\bar{T}^{-1}$
түрленуін қабылдайды:

$$\begin{aligned}\bar{T}^{-1} : \bar{Z}_{m,n} &\rightarrow \bar{Z}_{m,n}, \\ \bar{T}\bar{T}^{-1} &= \bar{T}^{-1}\bar{T} = \bar{I},\end{aligned}$$

мұндағы $\bar{I}$ - бірлік матрица.

Мысалы $m = 26$ және түрлендіру матрицасы

$$\bar{T} = \begin{bmatrix} 3 & 3 \\ 2 & 5 \end{bmatrix}$$

деп берілсе, онда матрицаның анықтаушы

$$\begin{aligned}\det(\bar{T}) &= 9 = 1 \pmod{2}, \\ \det(\bar{T}) &= 9 = 9 \pmod{13}.\end{aligned}$$

Сондықтан кері $\bar{T}^{-1}$ түрлендіруі бар болады, ол

$$\bar{T}^{-1} = \begin{bmatrix} 15 & 17 \\ 20 & 9 \end{bmatrix}.$$

Үстідегі қатынасты ескерсек,

$$\bar{T}\bar{T}^{-1} = \bar{T}^{-1}\bar{T} = \bar{I} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix}.$$

Айталық, $\bar{Z}_{26,2}$ -ге $\bar{T}$ сызықтық түрлендіру болсын және мына матрица берілсін

$$\bar{T} = \begin{bmatrix} 3 & 3 \\ 2 & 5 \end{bmatrix}.$$

Осы түрлендіруді ағылшын алфавитінде бинарлыққа ауыстыруларды анықтау үшін қолданайық. Алдымен ашық мәтіннің $n -$ граммаларын биграммаларға бөлеміз, бірақ $n -$ ді екіге бөлінетіндей етіп аламыз. Мысалы, 12 граммды PAYMOREMONEY сөзі алты биграммаға бөлінеді: PAYMOREMONEY.

Бұдан соң әрбір биграмmanın әріптерін сандық эквиваленттерімен алмастырамыз:

P A 15.0; Y M 24.12; O R 14.17;
E M 4.12; O N 14.13; E Y 4.24.

Ашық мәтіннің $\bar{x}_j$ биграмасы шифр мәтіннің $\bar{y}_j$ биграмасына айналуы келесі теңдеу арқылы жүзеге асады:

$$\bar{y}_j = \bar{T} * \bar{x}_j = (\text{mod } 26),$$

мұнда $\bar{x}_j$ және $\bar{y}_j$ - сәйкесінше шифр мәтін және ашық мәтін биграммаларының вектор бағандары.

Бұдан алатынымыз:

$$\begin{aligned} \bar{y}_1 &= \begin{bmatrix} 3 & 3 \\ 2 & 5 \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} 19 \\ 4 \end{bmatrix}, \\ \bar{y}_2 &= \begin{bmatrix} 3 & 3 \\ 2 & 5 \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} 4 \\ 4 \end{bmatrix}, \\ \bar{y}_3 &= \begin{bmatrix} 3 & 3 \\ 2 & 5 \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} 15 \\ 9 \end{bmatrix}, \\ \bar{y}_4 &= \begin{bmatrix} 3 & 3 \\ 2 & 5 \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} 22 \\ 16 \end{bmatrix}, \\ \bar{y}_5 &= \begin{bmatrix} 3 & 3 \\ 2 & 5 \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} 3 \\ 15 \end{bmatrix}, \\ \bar{y}_6 &= \begin{bmatrix} 3 & 3 \\ 2 & 5 \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} 6 \\ 24 \end{bmatrix}. \end{aligned}$$

Шифрмәтін биграммасының сандарын сәйкесінше әріптермен
алмастыра отырып, келесі шифрмәтінді аламыз:

TE EE PJ WO DP GY.

Шифрмәтінді шешу кері амал арқылы, яғни мынатеңдеумен аламыз

$$\bar{x}_j = \bar{T}^{-1} * \bar{y}_j.$$

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіқалықов Қ.Ә. Крптографияның негіздері. Оқулық. -Алматы. 2012. -184 б.

*Абдикаликов К.А., д.тех. н., профессор
Актюбинский университет им. С. Баишева*

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДЫ ШИФРОВАНИЕ ПРОСТОЙ ЗАМЕНЫ В ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

В статье рассматривается методы шифрование простой замены в информационной безопасности.

Ключевые слова: криптография, информация, ключ, алгоритм.

*Abdikalikov K.A., doctor of technical, professor
Aktobe University named after S Baishev*

APPLICATION ENCRYPTION METHOD OF SIMPLE REPLACEMENT OF INFORMATION SECURITY ABSTRACT

In the article examines encryption method of simple replacement of information security

Key words: cryptography, information, key, algorithm.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОӘЖ 631.1

*А.Б.Ағзамова э.ғ.к., доцент.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
Асқар Л.Г. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,*

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІНІҢ ДАМУ
ЖОЛДАРЫ**

Түйіндеме

Мақалада ҚР-ғы агроөнеркәсіптік кешендердің даму жолдары және агроөнеркәсіптік өнімнің өндірісі (өткізу, өңдеу) саласында шаруашылық жүргізу тетіктерін жетілдіру өте ерекше өзекті және маңыздылығы қарастырылады.

Кілт сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, индустриальды-инновациялық дамуы, аграрлық сектор.

Кез-келген шаруашылық жүргізу нысаны немесе меншік нысаны өздігінен өндірістің дамуына, өрістеуіне, өнім сапасын, тиімділігін арттыруына, жұмыскерлердің әл-ауқаты жақсарту мәселелерін шешіп бере алмауда. Шаруашылық жүргізу тетіктерінің нақты мазмұны мен оның негізгі элементтері күрделі түрде өндірістің сол кезеңдегі өсу дәуіріне лайықты өзгеріске ұшырауы керек.

Қалыптасып қалған шаруашылық жүргізудің моделі, ең алдымен, негізгі өндірістік буын болып саналатын Агроөнеркәсіптік кәсіпорындарын жетілдіруді қажет етеді. Бұлай болудың себебі, қазіргі кезде Агроөнеркәсіптік кәсіпорындары деңгейінде бұл процесс шаруашылық жүргізудің экономикалық тетіктер мәнінің өзгермелі болуы мен осы тетіктердің ерекшеліктерін анықтау жағдайында жүзеге асырылуы шарт. Бұл жағдайда нақты кездегі мемлекеттің даму дәрежесін көтеру мақсатында өткен жылдардағы даму тәжірибесі мен шетел серіктестерінің тарихи даму тәжірибесін талдау.

Агроөнеркәсіптік кешенінің негізгі сфералары тек салалық құрамымен, технологиялық ерекшеліктерімен, өндірілген өнімнің түрі және мәнімен ғана емес, сонымен бірге нарықтық параметрлерімен де айқындалады. Ауылшаруашылық кешені нарықтың әр түрлі үлгілерінің үйлесімі мен өзара іс-қимылын білдіреді, соның нәтижесінде фирмалардың бәсекелестік бейімділігінің әр түрлі үлгілерін танытады.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Президентінің жолдаулары мен мемлекеттік даму бағдарламаларымызда отандық өндірушілер мен барлық әлеуметтік қызметтегі тұлғалардың аясында бәсекеге қабілетті болу мақсаты атап көрсетіледі. Қазіргі кездегі дүниежүзіндегі экономикалық дағдарыстар, халықаралық сауданың әрқилы жағдайларға ұшырауы елімізге де теріс әсерлерін тигізді. Осындай халықаралық экономикалық қатынастарда Қазақстанның дамуы отандық өндірушілер мен кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне байланысты болып табылады. Осы бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатындағы мемлекеттік іс-шаралардың бірі - өңірлерде кластерлік жүйелерді іске асыру көзделіп, бұл өз кезегінде аймақ экономикасын тұтастай көтеретіндігі анықталып, жүзеге асырылу үстінде.

Агроөнеркәсіптік өндірістің соңғы нәтижелері тек тікелей ауыл шаруашылығының даму деңгейіне ғана емес, сонымен қатар соған қызмет көрсететін салаларға да байланысты. Ауыл шаруашылығының өндіріс көлемі ұлғайған сайын материалдық-техникалық ресурстарды, қажетті шикізаттарды, қосалқы материалдарды т.б. жұмсау мөлшері де ұлғаяды. Шаруашылық электр - энергияға, транспортқа, байланыс құралдарына, өнімдерді сақтауға деген қажеттіліктері де көбейеді.

Қазақстанның бүгінгі агроөнеркәсіп кешенінің потенциалын халқын асырауға ғана емес, сонымен бірге аграрлық өнімдердің көптеген түрлерініп экспортына өндіру есебінен дүние жүзіндегі алдыңғы қатарлы ауылшаруашылық мемлекет болуына мүмкіндіктері бар. Жақын арада республика экспортының негізгі бағыттары: бидай, мақта талшығы, ет, жүн, қаракөл терісі, былғары және тон-тері шикізаты болып қалмақ. Ұзақ болашақта дайын өнімнің экспортына бағдарлану, ол үшін бәсекеге қабілетті өнім өндіретін технология мен техниканы пайдалану негізінде қайта өңдеуші өнеркәсіпті дамыту қажет.

Қазақстанның агроөнеркәсіп өндірісіндегі нарықтық экономиканың дамуы және әлемдік дағдарыс кезінде экономиканың аграрлық секторының жағдайын шиеленістіре түсетін мемлекеттік қаржылық қолдаудың күрт қысқаруы, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылық өнімдеріне баға диспаритетінің күшейе түсуі тәрізді бірқатар факторлардың жағымсыз әсерімен өте қолайсыз, дағдарысты қалыпта жүргізілуде. Соның салдарынан бүгінде ауылдық тауар өндірушілердің материалдық-техникалық жабдықтармен қамтамасыз етілу деңгейі өте төмен және өндірген өнімдерін өткізу жүйесі мардымсыз дамыған жағдайда.

Ауыл шаруашылығының материалдық - техникалық ресурстар ең жаңа ғылыми техникалық жетістіктерді кең қолдануға негізделген қоғамдастырыл- ған ірі машиналы өндіріс, бұған қоса электрлендіру, механикаландыру, автоматтандыру, химияландыру. Кең мағынада алғанда өндірістік заттық субъективтік факторлары қамтылады[1].

Ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық ресурстарын ең алдымен ауыл шаруашылығының барлық салаларында жұмыс істейтін еңбек құралдары мен заттары құрайды. Оларға жер, тракторлар мен ауыл шаруашылығы машиналары, двигательдер, күш қондырғылары, мал және мал өнімі, көп жылдық екпе ағаштар, ирригациялық құрғату жүйелері, жолдар, үйлер мен ғимараттар, тұқым, жем, тыңайтқыштар, жанар майы, құрал-сайман және басқалары жатады. Ауылшаруашылығы экономиканың күрделі саласының бірі:

Біріншіден, ол табиғат климат жағдайына тәуелді.

Екіншіден, өндіріс циклі ұзақ әрі маусымдық сипатта.

Үшіншіден, ауыл шаруашылығын маусымдық шығындарын несиелеудің дамыған жүйесіне өте мұқтаж.

Төртіншіден, қысқа мерзімді несиелер нарығында шағын ауыл шаруашылық кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігі төмен.

Ауыл шаруашылық өнімдерін өндірушілерге қызмет көрсеткенде өндірістің осы ерекшеліктерін ескерген жөн. Оның үстіне ауыл шаруашылығы дайындау, ұқсату, қызмет көрсету, сауда және басқа ұйымдардың, сондай-ақ материалды-техникалық ресурстарды жеткізушілердің монополиялық әрекетінен үнемі зардап шегетінін ұмытпау қажет. Еліміздің кластерлік жүйелерді жүргізу деңгейі - түпкі өнімге дейінгі өндірісті іске асыру схемалық құрылымдарда ғана көрсетілген бағыттар бойынша жүргізілуді. Ал кластер ішіндегі құрылымдық жүйелердің қарым- қатынастарын ұйымдастыруды жетілдіру, кластер кәсіпорындары мен ғылыми әлеует, интеллектуалды адам ресурстарын жетілдіру қорлары арасында байланыстырады дамыту жолдары толық қарастырылмаған.

Сондықтан, жұмыс жүргізуші кластер пайдаларынан осы аймақ тұрғындарына адам ресурстарын жетілдіру қорларына бөлу мәселелері де жоқ. Ал бұл қорлардың дамуы, яғни кластердің техника, технологиялық факторларынан басқа адам капиталының ролі, кластердің дүниежүзі бәсекеге қабілеттігін арттырудың ең негізгі факторы болып табылады. Аймақтық кластердің даму стратегиясы жаңа білім, инвестициялық жобаларды енгізу, оқыту арқылы аймақтағы стратегиялық мақсаттарда ынталандыруға бағытталған. Яғни, Қазақстан Республикасында және оның аймақтарында кластерлеу алғы шарттары мен мүмкіндіктерін анықтау, қалыптастыру және дамыту мәселелерін өндеу соңына дейін толық қамтылғаны жоқ.

Аймақ экономикасын дамытуда кластерлік бағытта қолдану жөнінен ғылыми басылымдар көздеріне шолу жүргізілгенде, ғылыми әдебиеттерде Қазақстан экономикасын дамытуда кластер түсінігі экономикалық категория есебінде және басқару объектісі ретінде жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігін көрсетеді.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың тиімді жүйесін қалыптастыру, осы арқылы аграрлық секторда нарықты дамыту кепілі-мемлекеттің ықпалын күшейту. Мемлекет ауыл шаруашылық тауарларына деген сұраныс пен ұсынысқа, агроөнеркәсіп кешеніндегі салааралық айырбас оның салаларында табыс табу үшін жағдай туғызу мақсатында жанама жолмен ықпал жасау керек. Бұл бағыттарда арнайы мемлекеттік бағдарламалар жасау және оларды жүзеге асыратын институттар құру қажет. Қоғамдық өндірістің тиімділігі едәуір дәрежеде негізгі өндірістік қорлардың ұтымды пайдалануына байланысты. АӨК мемлекеттік реттеу бағдарламасының мақсаты ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілетті салаларында экономикалық өсуді және ауыл шаруашылығы өнімінің негізгі түрлері өндірісін тұрақтандыруды қамтамасыз ету болып табылады[2].

Аграрлық саясат – мемлекеттің жалпы және экономикалық саясатының құраушы бөлігі. Аграрлық саясат - саясаттың өзге құраушыларымен тығыз байланыста құрылады – сыртқы сауда, өнеркәсіптік, экологиялық, әлеуметтік және т.б. Аграрлық саясат аграрлық кешеннің (ауылшаруашылық өндірісі, агробизнес құрылымдары, ауылшаруашылық нарықтары, ауылдық қоғамдастықтар және т.б.) қызметімен байланысты мәселерді кешенді шешуде мемлекет қолданатын принциптер мен шаралардың жиынтығы ретінде анықталады.

Мемлекеттік аграрлық саясат келесі принциптерге негізделуі тиіс:

- тұрақтылық: тағайындалған мерзім ішінде ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің алдында мемлекеттің міндеттемелерін орындауы;
- нақтылық: мемлекеттік қолдау тікелей ауылдық тауар өндірушілерге көрсетіледі. Ауыл шаруашылығы дамуын қолдауда бюджеттік қаражаттарды делдалдық ұйымдардың алуына жол берілмейді;
- кепілденген: оның жекелеген бағыттары мен бағдарламаларына енгізілген, ауылшаруашылығы тауар өндірушілерін қолдау бойынша мемлекет міндеттері;
- құзіреттілікті шектеу және бәсекелестіктің теңдей шарттарын сақтау: республикалық бюджеттен алынатын қаржылық қолдау жергілікті бюджеттің қаржылық қолдауы мен толықтырыла алады, бірақ тек өздерінің бағдарламалары бойынша;
- халықаралық міндеттемелерді есепке алу: ауылшаруашылығы тауар өндірушілерін мемлекеттік қолдауды жүзеге асыруда Қазақстанның халықаралық келісімдер бойынша, оның ішінде, оның Әлемдік сауда ұйымына қатысуынан туындайтын, міндеттемелері ескеріледі;
- теңдей қол жеткізімді: шаруашылық жүргізудің барлық үлгілері, шаруа қожалықтары мен тұрғындар шаруашылығын қоса ескергенде, олардың барлығының бюджеттік қолдауда теңдей құқы бар;
- АӨК нарықтық орнының бұзылуына жол бермеу;

- жанама тұтқаларды максималды қолдану мүмкіндігі және тікелей әсер ету құралдарын минималды қолдану;
- АӨК қолдау үшін бөлінген қаражаттардың жоғарғы тиімділігін қамтамасыз ету;
- реттеу шаралары жүйесінің қазіргі макроэкономикалық жағдайларға, нарық конъюнктурасына, әлемдік тенденцияларға баламалығы.

Агроөнеркәсіптік кешен – ауылшаруашылық шикізатынан соңғы өнім өндірісін тікелей қамтамасыз ететін, өзара байланысты салалар жиынтығы. Оның тұрақты қарқынды дамуын қамтамасыз ету, тұтас АӨК, сондай-ақ оның әрбір құрылымдық бөлімшесінде, әсіресе негізгі саласы – ауылшаруашылығында тұрақты ұдайы өндірісіне жетумен жүргізіледі.

АӨК – салалардың тұтас кешенінің күрделі интеграцияланған әлеуметтік – экономикалық жүйесі. Оған сан алуан, күрделі қажеттіліктері мен мүдделері бар, әртүрлі меншік иелері мен шаруашылық формасына жататын кәсіпорындар, агроқұрылымдар, мекемелер жатады. Шаруашылық механизмі бұл жан-жақтылықтың тұтастығын қамтамасыз етеді; келісілген мүдделер, шаруашылық жүргізудің барлық формаларының субъектілерінің тең құқылығы негізінде, тұтас бірлік ретінде АӨК өзін-өзі басқаратын бөлімдерінің мақсатты бағытталған тиімді қызмет етуі.

Ұдайы өндіріс процесінде табиғи және әлеуметтік-экономикалық процестер өзара қиылысады. Шаруашылық механизмі әртүрлі табиғи-климаттық жағдайлардағы өндіріс бірліктерінің шаруашылық еріктерін қамтамасыз етіп, шешім қабылдауда ресурстармен, технологиялармен, ұйымдастырулармен, икемді экономикалық тұтқалармен қолайлы шаралар жүргізу қажеттіліктерін қанағаттандыруы тиіс. АӨК – өндіріске қатысушылардың табиғатпен және тәуекелмен байланысты, биожүйелердің қызмет етуімен байланысты өзара қатынастарының үйлестілігін қамтамасыз ететін механизм[3].

Қызмет ету-салалық құрылымы АӨК үш салаға бөледі:

- біріншісі, ауылшаруашылығы өндіріс кезеңдерінің үзіліссіздігін қамтамасыз ететін салаларды және өнеркәсіп салаларын біріктіреді: ауылшаруашылық машина жасау және өсімдік шаруашылығының өнімдерін қорғау құралдары мен химиялық тыңайтқыштар өндірісі;
- екінші сала, ауылшаруашылық және орман шаруашылықтарын (біз өзіміздің зерттеу негіздеріміз ретінде тек осы салаларды аламыз) қамтиды;
- үшіншісі, ауылшаруашылық өндіріс өнімдерінің соңғы тұтынушыға дейінгі қозғалысын қамтамасыз ететін салалар тобы құрайды: қайта өңдеуші және дайындаушы салалар, сауда және қоғамдық тамақтану салалары.

Сонымен, АӨК экономикалық жүйесі өзара кезекті байланысты салалардан тұрады. Әрбір сала және сфера, агроөнеркәсіптік тұтас ұдайы

өндіріс процесінің белгілі бір фазасының қызметін орындайды. Осыған байланысты, АӨК әрбір буыны алдыңғы буын өнімінің тұтынушысы ретінде болып, олардың көлемдері мен құрылымы бірін-біріне сәйкескелуі тиіс. Әрбір келесі буынның тиімді қызмет ету маңыздылығы, АӨК соңғы өнімін тұтынушы және өндіруші ретінде арта түседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Смирнов С. Агропромышленный комплекс Казахстана: состояние, проблемы, прогноз // Транзитная экономика. - 2000. - № 3. - С. 85-96.
2. Абиров Ж.А., Сигарев М.И., Курьяков И.А. Экономический механизм хозяйствования в аграрном производстве Казахстана (Опыт и проблемы) / КазНИИЭО АПК. - Алматы: Бастау, 1997. - 281 с.
3. Дәуренбекова Ә.Н., А. Сауқымбек «Кәсіпорынның индустриялық-инновацияның даму бағдарламасын қалыптастыру»// ҚазЭУ хабаршысы-2005.-№2.

А.Б.Агзамова к.э.н., доцент.

Актюбинский университет им.С.Баишева

Аскар Л.Г., магистрант.

Актюбинский университет им.С.Баишева

Аннотация

В статье рассматриваются пути развития агропромышленных комплексов РК. Проблемы развития в агропромышленных комплексах.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, индустриально-инновационное развитие, аграрный сектор.

Agzamova A.B. Candidate of Economic Sciences,

Aktobe University named after S Baishev

Askar L.G. Master student

Aktobe University named after S Baishev

Annotation

The article discusses the development of agro-industrial complexes. Problems of development of in the agro-industrial complex

Keywords: agriculture, industrial and innovative development, the agricultural sector.

ОӘЖ 332.1

*Аззамова А.Б. э.ғ.к., доцент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Лаукенов А. А. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

**ӘЛЕУМЕТТІК ИНВЕСТИЦИЯЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ
НЕГІЗІНДЕ АЙМАҚ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Түйіндеме

Мақалада еліміздің инвестициялық саясаттың ролін, яғни алатын орнын, маңыздылығын, тәуелсіз елімізге қажеттілігі қарастырылады.

Кілт сөздер: *инвестиция, инвестициялық жоба, қаржылық тұрақтылық, жобалық талдау.*

Еліміздің инвестициялық саясаттың ролін, яғни алатын орнын, маңыздылығын, тәуелсіз елімізге қажеттілігін атап көрсету осы мақаланың өзектілігі болып табылады. Инвестициялық портфельді жобалық несиелеу – бұл халықаралық және отандық тәжірибеде қолданылатын несиелеудің жаңа нысаны болып табылады және оның дәстүрлі банктік несиелеуден мынандай артықшылықтарын атап айтуға болады:

- инвестициялаудың стратегиясын дайындау;
- инвестициялаудың белгілі бір уақытша аясын белгілеу;
- инвестициялық приоритетті анықтау;
- баламалы нұсқаларды қарастыру;
- инвестицияны жүзеге асыру жоспарын дайындау;
- бір уақытта бірнеше көздер арқылы қаржыландыра алу.

Дұрыс қолданған инвестициялық жоба жалпы ресурстар көздерін ұтымды пайдалану есебінен экономикадағы ресурс тапшылығын азайта алады. Алайда, жобалық әдістің өзіне тән кемшіліктері де бар. Ең алдымен, бұл болжаудағы есептеулеріндегі мүмкін болатын қателер, сонымен қатар нарықтағы әртүрлі өзгерістер, инфляция құбылысы, заңдардың өзгеруі сияқты түрлі факторлар әсері жобалық әдістің тартымдылығына тежеу болуда. Сонымен қатар, қарыз алушыға тән жобалық несиелеудің мынандай жағымсыз жақтары көрініс береді:

- тәуекелдің жоғарылығына байланысты несие бойынша пайыздың өсуі және комиссияндық ақының қымбатқа түсуі (жобаны бағалағаны үшін, жобалық бақылау жүргізгені үшін алынатын ақы);

- жобалық несиелеу алдындағы шығындар (техникалық-экономикалық негіздеме дайындау, пайдалы қазбалар табу жұмыстар, қоршаған ортаға жобаның тигізетін зияндары, терең маркетингтік зерттеулер, т.б.);
- несие алуға деген өтініш пен оны несиелеу туралы шешім қабылдау кезеңдерінің ұзақтығы;
- қарыз алушының қызметіне банк тарапынан жүргізілетін бақылаудың қаталдығы (қаржылық, өндірістік, коммерциялық);
- кейбір жағдайдағы қарыз алушының өз тәуелсіздігін жоғалтып алу қаупі[1].

Соңғы уақыттарда республикамыздағы екінші деңгейдегі банктер экономика секторларын несиелеу барысында ұзақ мерзімді жобалармен тығыз жұмыс жасауда. Жобалар бойынша экономика секторларын несиелеуде бұл қазіргі несиелеу механизмінің өзіндік ерекшеліктерін сипаттайды. Компания үшін жобалық циклін толық білу мынандай мәліметтер алу үшін қажет:

- жобаны іске асырудағы барлық шығындар мен түскен табыстарды білу үшін (әрбір кезең, әр саты бойынша);
- жобаны іске асыруда пайда болатын тәуекелдерді анықтау үшін (әрбір кезең, әр саты бойынша);
- жобаны іске асыруда өз бақылау кестесін құру үшін [2, 32-34 бб].

Айта кететін жайт, жобалық циклдің үш сатыға бөлінуі барлық жобаларға тән. Кейбір банктерде бұдан басқада қосымша сатылар болуы мүмкін. Мысалы, ХҚДБ мамандарының сарапталуы бойынша жобалық цикл мына кезеңдерден тұрады: жобаларды таңдау; жобаларды дайындау; жобаларды бағалау; келіссөздер жүргізу және жобаны бекіту; жобаны жүзеге асыру және оны бақылау; жобаның нәтижелерін бағалау.

Инвестициялық жобаларды қаржыландыруға маманданған банктер, жобалық құжаттар, жоба бойынша мамандардың лауазымды міндеттемелері жөнінде мағлұматтары бар арнайы нұсқаулар дайындалды. Мұндай нұсқаулар жобаның тез іске асуына ықпал етіп, банктің жобалық циклін қысқартады. Әлемдік банктің міндеттеріне сүйенсек, инвестициялау алдыңғы кезең шығындарын былайша топтауға болады (жоба құнынан):

- жобаның инвестициялық ниетінің қалыптасуы (инвестициялық ұсыныс) – 0,2-1%;
- инвестициялық зерттеулер – 0,25-1,5%;

Жобаның техникалық-экономикалық міндеттемелерге, нарықтық талаптарға байланысты жобаның соңғы мақсаты белгіленеді[3]. Бұл мақсат жеке инвестор мен Үкіметтің өндірістің өсуін қамтамасыз етуі, халықтың қажеттілігін қанағаттандыру, табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, жұмыссыздықты жою үшін пайда болған ойларын бастау алады. Алға қойылған мақсатты жүзеге асыруға бағытталған жобалардың

бірнеше түрлері болғандықтан, оның ең ұтымды нұсқасын таңдаудағы бірден-бір шарт жобаның болашақтағы тиімділігі. Алғашқы кезеңдерде жобаларды таңдау сандық талдауларға байланысты емес, сапалы талдауларға, логикалықсыз бағаларды таңдау, т.б. факторларды есепке алу арқылы жүргізілуі керек. Ол үшін алдын-ала мынандай мәселелер талданды:

- нарық сұранысына байланысты өндіріс көлемі;
- қажетті қаржы көлемі;
- материалдық және еңбек ресурстарының жеткіліктілігі;
- саяси-ұйымдық және басқарудағы кедергілердің мүмкін болуы, т.б.

Инвестициялау алдындағы кезеңде, ең алдымен, жобаны талдайды, есептейді, сайып келгенде, оның тиімділігін бағалайды. Осы мақсатта жобалық шешімдерді негіздеу және дайындау үшін әдістемелік тәсілдер жиынтығы, яғни, инвестициялық жобаларды талдауды қолданды. Жобалық талдаудың мақсаты – іске асырылатын жобаның нәтижелерін анықтау. Жобаның нәтижелілігі жобадан түсетін табыстар мен жобаға жұмсалатын ресурстардың арасындағы айырмамен сипатталады[4].

Қойылған мақсатқа жету үшін жобалық талдаудың алдына міндеттер белгіленеді:

1. іске асырылатын жобалардың іс жүзінде кедергі болар шектеулерді жәнешаралардың өзгерістерін есепке ала отырып, қол жеткізетін нәтижеге баға беру.

2. жоба бойынша жұмсалатын қажетті ресурстардың көлемін анықтау жәнеларды әр түрлі шаралар бойынша салыстыру.

3. жобаның және оны іске асырылу жолдарының бірнеше болуына қарай ең тиімді жобаның қабылдауға немесе ең тиімді нұсқаны таңдауға шешім шығару.

4. жобаны іске асырудан түсетін табыстарды бағалау және инвесторлар арасында бөлу.

Жобаны талдаудың міндеттеріне инвестициялық жобаның іске асырылуын бағалау, жобаның нәтижелілігін бағалау, жобаның тиімділігін бағалау және оптимизациялау жатады.

Компанияның жағдайын талдаудағы 3 мәселелері айқындалады

1. қаржы ресурстарының тапшылығы. Төлеу мүмкіндігінің төмендігі. Бұл, яғни компанияның өз міндеттерін орындай алмауы. Компанияның кредиторлар алдында өз міндеттерін өтеу үшін, мүмкіндігінше көп несиелерді беруге тырысады. Осының есебінен өз жағдайын жақсартады.

2.

өзіндік капиталды толық өтей алмауы.Бұл мәселені теорияда «Өзіндік капиталдың рентабельділігінің төменділігі» деп аталады. Тәжірибе жүзінде анықталмаған тауар өзіндік түсетін табыс, өзінің салымымен өтеледі. Ал бұл, компаниядағы салынған капитал есебінен рентабельділігінің төмендеуін көрсетеді.

3. қаржылық тәуелсіздіктің төмендеуі немесе қаржылық тұрақтылықтың төменділігі. Тәжірибе жүзінде болашақтағы кәсіпорынның міндеттерді өтеудегі қаржылық тұрақтандырудың төмендеу мәселесімен анықталады[5].

Айналмалы активтердің ағымдағы міндеттемелерден өсетін болса, ол не кәсіпорын қызметіне табыс әкеледі, не айналмалы активтердің өсірілуі не емес ұзақ мерзімді активтердің қолданылуына ағымдағы міндеттемелерді шығындалады.

Ағымдағы міндеттемелерден ұзақ мерзімді активтерді қолдануға құралдарға шығындалуы, кәсіпорынның мүмкіндігі жоқ міндеттемелерді орындайды.

Қаржылық менеджменттің заңдары қарапайым және логикалық: ұзақ мерзімді несиелер – капиталды шығындарды қаржыландыруға тарту керек, ал қысқа мерзімді несиелер – айналмалы капиталды қаржыландыруға тарту керек.

Кәсіпорын негізінде ұзақ мерзімді несиелерді тарту көп жағдайда мүмкін емес болғандықтан, көбінесе капиталдық шығындар қаржыландыратын қысқа мерзімді несиелерді тартады. Осы негізде кәсіпорынның өтімділік коэффициентінің көрсеткіштерінің төмендеуін күтуге болады. Бірақ та өтімділік коэффициенті белгілі бір деңгейде болу керек.

Жалпы өтімділік коэффициенті=айналмалы активтер/қысқа мерзімді міндеттемелер=жалпы активтер – айналмалы емес активтер/қысқа мерзімді міндеттемелер.

Жалпы активтер=өзіндік құраладр (жиынты табыс)+ұзақ мерзімді несиелер+қысқа мерзімді міндеттемелер=1+өзіндік құраладр (жиынтық табыс)+ұзақ мерзімді несиелер – айналмалы емес активтер/қысқа мерзімді міндеттемелер.

Барлық капитал рентабельділігінің коэффициенті таза табыстың белгілі кезеңде атқарылған қызметтің қорытынды балансқа қатынасы- кәсіпорынның қосымша ақшаны иелену өз капиталын өсіру мүмкіндігін көрсетеді. Қаржылық активтердің негізінде кәсіпорынның атқаратын қызметтің табыстылығы мен активтердің айналмалы кәсіпорынның рентабельділігін анықтайды[6].

Әдебиеттер тізімі

1. Мейірбеков.А.Қ., Әлімбеков.Қ.Ә Кәсіпорын экономикасы: Оқу құралы-Алматы: Экономика, 2003.
2. Ихданов.Ж.О, Орманбеков.Ә.О. Экономиканы мемлекеттік реттеудің өзекті мәселелері.- Алматы: экономика, 2002, 136-172 бб.
3. Әубәкіров Я.Ә., Байжұманов Б.Б., Экономикалық теория: Оқу құралы / 2002. – 288 бет.

4. Әлжанова Н.Ш. Инвестициялық жобалау: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 160 бет.
5. Боқаев Д. Инвестициялық жобаның тиімділігін бағалау әдістері // Экономика негіздері мектепте, колледжде және ЖОО-да оқыту. 2006. - №6.4-7 бб.
6. Жолдасов Б. Анализ инвестиционных вложений в экономику региона и их структура. // Изденіс. – 2015

*А.Б.Агзамова к.э.н., доцент.
Актюбинский университет им.С.Баишева
Лаукенов А. А. магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева*

ФОРМИРОВАНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА ЗА СЧЕТ РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются роль инвестиционной политики страны, а также значимость, потребность страны в инвестициях.

Ключевые слова: *инвестиция, инвестиционный проект, финансовая устойчивость, анализ проектов.*

*Agzamova A.B. Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of "Economics and Tourism"
Aktobe University named after S Baishev
Laukenov A.A. Master student
Aktobe University named after S Baishev*

CREATING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION GO THROUGH THE IMPLEMENTATION OF SOCIAL INVESTMENT

Annotation

In this article consider the role of invest policy of country, and the importance, the need of investments for the country.

Keywords: *investment, investment project, financial stable, analysis of projects.*

ОӘЖ 69

*Бекбусинова Г.К. э.ғ.к., аға оқытушы
Актюбинский университет им.С.Баишева
Андакулова А.А. магистрант.
Актюбинский университет им.С.Баишева,*

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ КЛАСТЕРНОГО РАЗВИТИЯ В ЭКОНОМИКЕ

Аннотация

В данной статье определены теоретические основы кластерного развития в экономике. Разработан теоретический подход к пониманию сущности термина кластер, который способствуют установлению конструктивных взаимоотношений между предприятиями, исследовательскими, образовательными, финансовыми учреждениями и органами власти. Приведена классификация кластеров и выявлена преимущества кластерного подхода.

Ключевые слова:*кластер, кластерный подход.*

Термин «кластер» как экономическая категория введен в оборот зарубежными учеными. Американский ученый Майкл Портер определяет кластер как группу географически соседствующих взаимосвязанных компаний и связанных с ними организаций, действующих в определенной сфере, характеризующихся общностью деятельности и взаимодополняющих друг друга [1].

Теоретически идея специализированной индустриальной локализации не нова. Альфред Маршалл еще в 19 веке рассматривал феномен особых регионов, состоящих из специализированных близкорасположенных фирм (текстильное производство в Манчестере и металлообработка в Шеффилде (Англия)). Впоследствии в своей классической работе он определил три основных типа экстерналий (триада внешних экономий), получаемых этими фирмами: простейший обмен знаниями и инновациями (эффекты перелива знаний), совместное использование трудовых ресурсов (экономия от использования рабочей силы), а также свободный доступ к поставщикам (локализованные цепочки создания стоимости, или цепочки «покупатель-продавец»)[2].

В 1979 году в работе С. Замански и Л. Абласа появилось понятие «промышленный кластер» как «множество производств, связанных потоками товаров и услуг сильнее, чем с другими секторами национальной экономики»[3].

Современная литература под кластером понимает сеть независимых производственных и/или сервисных фирм (включая их

поставщиков), создателей технологий и ноу-хау (университеты, научно-исследовательские институты, инжиниринговые компании), связующих рыночных институтов (брокеры, консультанты) и потребителей, взаимодействующих друг с другом в рамках единой цепочки создания стоимости [4].

Кластерная политика характеризуется тем, что центральное внимание уделяется укреплению сетей взаимосвязей между экономическими субъектами – участниками кластера, в целях упрощения доступа к новым технологиям, распределению рисков в различных формах совместной экономической деятельности, в том числе, совместного выхода на внешние рынки, организации совместных научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, совместного использования знаний и основных фондов, ускорения процессов обучения за счет концентрации и контактов ведущих специалистов, снижения транзакционных издержек в различных областях за счет увеличения доверия между участниками кластера [5].

Кластеры являются механизмом повышения конкурентоспособности территорий, перехода к производственным процессам с большей добавленной стоимостью, способствуют установлению конструктивных взаимоотношений между предприятиями, исследовательскими, образовательными, финансовыми учреждениями и органами власти. Возросший интерес к созданию технопарков, бизнес-инкубаторов, инновационно-технологических центров является нечем иным, как частью экономической политики региона, основывающейся на кластерных принципах, так как создание подобного рода организаций обеспечивает необходимую производственно-технологическую инфраструктуру для доступа предприятий (прежде всего малых) к производственным ресурсам.

Преимущество и новизна кластерного подхода заключаются в том, что он придает высокую значимость микроэкономической составляющей, территориальному и социальному аспектам экономического развития. Данный подход предлагает использование эффективных инструментов для стимулирования развития индустриальных регионов, применение которых приведет к увеличению занятости, повышению конкурентоспособности производственных систем, росту бюджетных доходов и др. позитивным изменениям.

Систематизация имеющихся в экономической иностранной литературе определений позволила рассматривать кластер как рыночный институт, характеристика которого возможна с трех позиций [6]:

- 1) взаимосвязанности предприятий и организаций, географически близко расположенных друг к другу;
- 2) отраслевой принадлежности;

3) локализации сетей, которые производят выгоды для задействованных фирм.

Формирование и развитие кластеров конкурентоспособности является одним из основных методов активизации инновационных процессов в рыночных условиях, эффективным механизмом привлечения прямых иностранных инвестиций и активизации внешнеэкономической интеграции.

На взгляд Кокаревой М.С. объективной основой (первопричиной) формирования кластеров выступают исторические, экономические и социальные условия и ресурсы, присущие исключительно данной территории в конкретный момент времени, определяемые нами как специфические уникальные активы территории. Данные активы генерируют необходимость и закономерности создания специфических видов общественной деятельности людей и разнообразие ее форм [7].

К историческим предпосылкам можно отнести следующие:

- 1) наличие ремесленных промыслов, развивающихся веками, на основе которых сложились производственные навыки, местные традиции, система общественных норм и правил, регулирующих взаимодействия людей (яркий пример - Италии, Испания);
- 2) наличие первоисточников глобальных изменений в развитии общества и экономики (европейские города, где впервые зарождался капитализм, источники агломерационных процессов; сельские местности, источники активных урбанизационных процессов и т.п.).

Преимущества формирования кластеров конкурентоспособности с точки зрения экономической, социальной и экологической эффективности для региона и для предприятий, входящих в кластер, представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Преимущества кластерного подхода

Критерии преимуществ	Для региона	Для предприятий, входящих в кластер
Экономическая эффективность	Увеличивается количество налогоплательщиков и налогооблагаемая база Появляются предпосылки для экономического роста региона	Повышается производительность предприятий Удерживается потенциал инновационного роста, появляется инфраструктура для исследований и разработок Появляются возможности для более успешного выхода на международные

		рынки
Социальная эффективность	Сбалансированный региональный бюджет дает возможность проводить эффективную социальную политику	Повышается заработная плата Улучшаются условия труда
Экологическая эффективность	Снижается нагрузка на окружающую среду за счет использования ресурсосберегающих технологий	Повышается безопасность деятельности предприятий кластера для окружающей среды

Резюмируя вышеизложенное, следует отметить следующее. Несмотря на то, что существует множество разновидностей кластеров (таблица 2), но для социально-экономического развития региона инвестиционный проект – создание горно-металлургического кластера - является приоритетным, так как он не только способствует увеличению налоговых поступлений в государственный бюджет, но и влияет на развитие отношений со странами Азиатско-Тихоокеанского региона, ведь продукция кластера в большей степени экспортная. Кластер имеет серьезное значение и для страны в целом, потому что в комплексе это не только перспективы в горной металлургии, но и в энергетике, строительстве. Сегодня основу подобных кластеров составляют отдельные предприятия и горно-обогатительные комбинаты.

Таблица 2

Классификация кластеров

Географический масштаб (и масштаб экономической деятельности)	Точечно-очаговый; локальный; региональный; национальный (межрегиональный); транснациональный
Степень однородности выпускаемой продукции	Моноспециализированный; полиспециализированный
Степень развития (или стадия жизненного цикла)	Зарождающийся; развивающийся; высокоразвитый (сильный), с позитивной динамикой развития всех элементов (устойчивый), с неравномерным развитием элементов (потенциальный), с медленным развитием и не до конца сформировавшейся структурой (латентный), трансформирующийся

Вид интеграции	Вертикально-интегрированный; горизонтально-интегрированный; комбинированный
Степень завершенности производственного цикла	Полного технологического цикла; неполного технологического цикла;
Вид структуры	Однородный; фокальный (ядерный); моноцентрический; полицентрический
Степень участия в создании инновационного продукта	Генерирующий и активно внедряющий новые технологии; ориентированный на «добавочную инновацию»; пользователь новых технологий
Присутствие в кластере центров генерации инноваций	Формирующийся на базе центров генерации инноваций кластер, в котором центры генерации инноваций отсутствуют
Сфера деятельности (базовые отрасли, подотрасли их функционирования)	Промышленный (в частности, горнопромышленный, металлургический, машиностроительный, химический и т.д.); сельскохозяйственный; лесной; в сфере транспорта и коммуникаций; в строительной сфере; в сфере услуг
Объекты конкуренции	Внешнеориентированной конкуренции; внутриориентированной конкуренции
Способ возникновения	Исторически обусловленные; случайные; планово-программные; объективно обусловленные (социально и экономически обоснованные)

Список использованной литературы

1. Портер Майкл Э. Конкуренция / Пер. с англ. М.: Издательский дом «Вильямс», 2002 496 с.
2. Marshal A. Industry and Trade. – London, 1920, с. 341-342
3. Романова О.А., Лаврикова Ю.Г. Теория развития промышленных кластеров // Теория эволюции социально-экономических систем / Под ред. акад. А.И. Татаркина, акад. В.И. Маевского, РАН, УрО, Ин-т экономики. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2008. 694 с.
4. Авдашева С. Б., Розанова Н. М. Теория организации отраслевых рынков. – М.: Магистр, 2010

5. Виленский П. Л., Лившиц В. Н., Смоляк С. А. Оценка эффективности инвестиционных проектов: теория и практика : учебно-практическое пособие. –М. : Дело, 2007.
6. Николаева Л. А. Кластерный подход к оценке потенциальных точек роста инновационной инфраструктуры региона // Проблемы современной экономики. – №3 (27).
7. Кокарева М.С. Теоретические аспекты формирования кластеров: сущность и классификация// Экономика региона – №4, 2008, с. 136-148

*Бекбусинова Г.К. к.э.н., ст.препод.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Андақұлова А.Ә. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,*

ЭКОНОМИКАДАҒЫ КЛАСТЕРДІ ДАМУДЫҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация

Осы мақалада экономикаға елеулі үлесін қосатын кластер өзіне кәсіпорындардың, университеттер, зерттейтін мекемелермен, тұтынушылармен, технологиялық брокерлермен және кеңес берушілер арасындағы стратегиялық альянсты қоса алатын механизм екеніне теориялық негізден анықталды. Кластерлердің классификациясы келтірілді және кластерлік тәсілдеменің артықшылықтары атап көрсетілді.

Кластерлер өңірлердің бәсекелестігін, инновациялық әлеуетін арттыруда және кіші және орта кәсіпорындардың көбеюіне әкелетін қолайлы орта болып табылатындығына көз жеткіземіз.

Кілт сөздер: *кластер, кластерлік тәсілдеме.*

*Bekbussinova Gulnafiz – Candidate of Economic Sciences
Aktobe university named after S. Baishev
Andakulovaa A.A. masters
Aktobe university named after S. Baishev*

CERTAIN THEORETICAL BASIS OF CLUSTER DEVELOPMENT IN THE ECONOMY

Annotation

In this article, cluster is include enterprises, universities, research centers, consumers, technological brokers and consultants of strategic alliance mechanism which determined unification all of this on theoretical side. By the author it is given classification of clusters and clusteral approach benefits.

Clusters are defined as favorable environment to increase competitiveness of regions, increase in innovative potential and growth of small and medium-sized enterprises.

Keywords: *cluster, clusteral approach*

ОӘЖ 368

*Бекбусинова Г.К. э.ғ.к. аға оқытушы
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті
Айбасова А.М., магистр, аға оқытушы
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті
Жексенбиева Ж.Ж. магистрант
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҮРЛІ СФЕРАСЫНДА САҚТАНДЫРУ НАРЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация

ҚР сақтандыру нарығының қалыптасуы мен қазіргі жағдайына талдау жасалынды. Отандық сақтандыру нарығын дамытудың негізгі институционалды бағыттары мен даму тенденциялары берілген.

Кілт сөздер: *Сақтандыру. Сақтандыру нарығы. Мемлекетік сақтандыру жүйесі. Сақтандыру резервтері.*

Қазіргі жағдайда сақтандыру – бұл өмірдің әртүрлі салаларында барынша жиі болатын жағдайлардың теріс әсерінен занды тұлғалар мен азаматтардың мүдделерін қорғау әдістерінің бірі.

Сақтандыруда адамдар арасында материалды игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау, тұтыну саласындағы экономикалық қатынастар орнайды. Ол барлық шаруашылық субъектілеріне және қоғам мүшелеріне залалдардан кепілдік береді[1].

Сақтандыру экономиканың маңызды әрі аз зерттелген саласы болып табылады. Қазақстанда өзінің даму кезеңінде болуына қарамастан, ерте

кезде пайда болған. Содан бері жазатайым жағдайлардан сақтандыру жүйесі арқылы қорғап, адамзаттың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып даму жолында.

Қазіргі кезде сақтандыру ісін ұйымдастыру бір жағынан нарықтық экономиканың әрекет етіуінің жалпы экономикалық заңдылықтарына сүйенсе, екінші жағынан оған Қазақстан Республикасының өтіуінің өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Өз кезегінде сақтандырудың өзі реттеу объектісі болып табылады.

Нарықтық қатынастарға өту Қазақстан Республикасының сақтандыру жүйесіне бірқатар құрылымдық өзгерістер алып келді. Қазіргі кезде өз жұмыстарын жаңашыл қалыптастыратын сақтандырудың қазіргі жағдайы сақтандыруды одан әрі дамыту мен модернизациялаудың әлемдік тәжірибелерге негізделуін қажет етеді. Бұл ең алдымен құқықтық және ақпараттық базаның жетілмегендігіне, әдістемелік жұмыстардың жүргізілмеуіне байланысты[2].

Қазақстандағы сақтандыру ісі бұрынғы мемлекеттік сақтандыру жүйесі негізінде қалыптасты. Бұған дейін Қазақстан Республикасында тұрғындармен, кәсіпорындармен және ұйымдармен сақтандыру операцияларын жүргізудің монопольдық құқығына мемлекеттік сақтандыру ұйымдары ғана ие болып келді, қазіргі уақытта республиканың сақтандыру нарығында барлық сақтандыру ұйымдары бірдей құқықтың дәрежеге ие болды. Нарықты экономика жағдайында мемлекеттік сақтандыру ұйымдарымен экономикалық және ұйымдық тұрғыдан байланысты емес, дербес сақтандыру ұйымдары құрылып, дами бастады. Сақтандырудың дамуы, өз кезегінде заң қорларының жетілуіне байланысты болады, мемлекеттің ақша- несиелік саясаты мен салықтық- бюджеттік тиімділігіне, сақтандыру қызметін қадағалау сапасы мен сақтандыру ұйымының қызметінің сенімділігіне байланысты болады.

Кез келген салада кәсіпкерлік қызмет өмір мен мүліктің жоғалу тәуекеліне ықпалды, олардың уақыты мен масштабын анықтау мүмкін емес, Кездейсоқтық емес, кәсіпкерлік табысының шығу тегі капиталды салудың тәуекеліне берілген төлемі болып табылады. Экономикалық қатынастардың жүйесі саймандар қатарын өңдеді, олар тәуекелді тиімді басқаруға жол береді, кәсіпкер үшін қауіпсіз орынды таңдай отырып[3].

Сақтандыру қаржы рыногының элементтерінің бірі болып табылып экономикалық категориялар арасынан ерекше орынға ие болады. Сақтандырудың айырмашылықты ерекшелігі болып қаржы қаражаттары мағыналарының шоғырлануы болып табынады. Дүниеде сақтандыру капиталы банктен түсіп ғана қоймай, одан озып кетеді: АҚШ, Финляндия, Швейцария, Жапония және басқа да мемлекеттер қатарында сақтандыру қорлары бұл мемлекеттердің Жалпы ұлттық өнімінен 3-4 мәрте алып түседі. Сақтандыру компаниялары АҚШ

долларымен 4 триллион сомасы көлемінде экономикаға салынған қаражаттан жалпы көлемдерін басқарып отырады. Көріп отырғанымыздай; онда сақтандыру өзінің спецификасымен орындалатын функциясының күшімен қоғамда экономиканың стратегиялық секторы болып табылады. Қазақстан Республикасында сақтандыру резервтері ішкі вальдық өкілінің 0,2% құрайды, жүз сақтандыру қаржыларын инвестициондық процесске әрекеттенуіне жол бермейді.

Сақтандыру әлеуметтік қолсыздандыру мәселелерін сәтті шешуге жол береді, мемлекеттің әлеуметтік жүйесінің қажетті элементі болып табылады. Дамыған елдерде халықты әлеуметтік қорғау жүйесі өзіне мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандуды, нормативтікті, жеке сақтандыруды, мемлекеттік емес зейнеткерлік қамсыздандыруды өзіне қосады. Қазақстанда бұл жүйені нақтырақ және реттеу қажет.

Осыдан басқа сақтандыру аса қажетті қызметті орындайды - бюджеттік шығын бөлігінің жүгін төмендету, өйткені табиғи және техногенді болмыстар кезінде шығындар тығынын қалады.

Экономикалық нақтылы секторында өндіріс көлемінің құлдырауы және 90-шы жылдардың басындағы оның тиімділігінің күрт төмендеуі сақтандыру нарығына күшті ықпал етті.

Өтпелі экономикадағы жүйесіз қалыптасулар өтпелі кезеңдегі институционалды қайта құрулар экономикалық өрлеулерге емес, бір мезеттік пайдаға бағытталуы осындай ортаның қалыптасуына әкеліп соқтырады. Мұнда алып сату операциялары негізгі роль атқарады. Әрине, бұл сақтандыру нарығының қалыптасуына әсер етпей қалмады. Бірақ бұл келеңсіз құбылысты сақтандыру сыйақыларының түсімін төмендеткенде сақтандырудың тәукедді және міндетті түрлерінің үлесі артты, нәтижесінде сыйақы мен төлемдердің негізгі сомасы ірі сақтандыру компанияларында шоғырландырып, шағын және қаржылық тұрақсыз компаниялардың іс-әрекеті кері кетті[4].

Нарықтық қатынастарға көшу жағдайында қаржы несие саласының құрамдас бөлігі ретінде экономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу және ары қарай сақтауда маңызды роль атқарады.

Отандық сақтандыру нарығының қалыптасуының бірінші кезеңінде белгілі бір шамада шағын компаниялар болғандықтан нарықтың негізгі үлесі мемлекеттік сақтандырудың үлесінде болды. Капиталдың аса өсімі байқалған жоқ, компанияның операциялары да дамымаған. Бірақ, осыған қарамастан сақтандырушылардың іс-әрекеті үшін біртіндеп экономикалық кеңістік қалыптасты.

ҚР «Сақтандыру нарығын қалыптастыру мен дамыту бойынша Ұйымдастырушы құқықтық шаралар туралы» бағдарламаға сәйкес кіру табалдырығы жоғарылатады, сақтандырушылардың жарғылық қорының ең төменгі деңгейі 2 млн теңгеге көтеріліп талаптары күшейтілді,

сақтандыру іс-әрекеттік лицензиялау енгізіліп, сонымен қатар сақтандырушы ұйымдарға сақтандырудан басқа іс-әрекетпен айналысуға тыйым салынады. Нәтижесінде сақтандырушы компаниялардың саны 1 жылда 10 еседен артық төмендеді. Сақтандыру компанияларының өсу қарқыны бірден төмендеп, олардың саны тұрақтана бастады.

Бүгінгі таңда Қазақстанның сақтандыру саласында 37 сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымы, оның ішіне 4 шетелдік сақтандыру (қайта сақтандыру) өкілдіктерінің қатысуымен, 3 өмірді сақтандыру, 29 сақтандыру ұйымының көлік құралдары иелерінің азаматтық -құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыруға лицензиясы бар, 12 сақтандыру брокері, 30 актуарий, 36 аудиторлық мекеме және сақтандыру қызметіне аудит жүргізуге лицензиясы бар 70 аудитор қызмет етеді.

Сақтандыру компанияларының санының қысқаруы сақтандыру компанияларының капиталдандыру деңгейіне, олардың қаржылық тұрақтылығы мен төлем қабілеттілігіне заң талаптарының күшімен түсіндіріледі. Сонымен қатар отандық сақтандыру компаниясында теңсіздік мәселесі де орын алғаннарықтың 60% жуығы 5 ірі сақтандыру компанияларының үлесінде. Бірақ сақтандыру секторының шоғырландыру дәрежесінің төмендіуінің оңды құбылыс екенін атап өткен жөн. Сонымен, егер Өткен жылдары 5 ең ірі компанияның үлесіне сыйақының 79% тиесілі болса Соңғы жылдары бұл көрсеткіш 58,2% төмендеді.

Қазақстанның сақтандыру секторындағы тенденцияларға тоқталар болсақ, 1992 жылдың шілде айынан Қазақстан Республикасының «Сақтандыру туралы» заңы әрекет ете бастады. Бұл либералды заң мұнда ұйымның құрылуы және сақтандыру нарығына кіру процессі қарастырылған. Занда сақтандыру іс-әрекетін лицензиялау қарастырылмаған.

Сақтандырушының жарғылық қоры 100 мың сом көлемінде бекітілді. Еркін жеке басты сақтандыру үлесі сақтандыру портфелінің 10% құрайды. Дамыған шетелдерде бұл көрсеткіш 90% ке жуықтайды. Істің қалыптасқан жағдайына сақтанушы - жеке тұлғалардың және олардың жеке басты сақтандырудағы жұмыс берушілерінің салық салуға деген көз-қарасы да әсерін тигізеді өмірді сақтандыру сыйлықтарының үлесі жалпы жиналған сақтандыру сыйлықтарының 1,1% құрайды. Салыстыру үшін шетелдерді қарастыратын болсақ 2002 жылғы мәлімет бойынша бұл көрсеткіш Жапонияда- 72%, АҚШ-та 48%. Германияда 40%.

Қазақстанда өмірді сақтандыру бойынша нарық сыйымдылығы тұрғындардың көпшілігінің табысы төмен болғандықтан төмен. Сонымен қатар тұрғындар мемлекеттік әлеуметтік жәрдем ақынар алуға ниеттенген және сақтандыруға деген қызығушылығы тиісті деңгейде емес.

Қазақстанның сақтандыру нарығының дамуы жаңа сақтандыру өнімдерін жасау, ұсыну және олардың жоғарғы сұранысқа ие болуы жыл өткен сайын сақтандырудың қанат жайып келе жатқандығын және

сақтандыру компанияларына деген халық сенімінің артқандығын білдіреді.

Нарықтық экономика жағдайында сақтандыру бір жағынан бизнесті және адамдарды қолайсыз жағдайдан қорғау құралы болып, екінші жағынан табыс әкелетін іс-әрекет түрі болып табылады. Сақтандыру ұйымдары өзінің тікелей міндеттерін атқара отырып, ел экономикасының инвестиция көзіне айналады. 2014 жылдың 1 қаңтарына сақтандыру ұйымдарының жиынтық активтерінің көлемі өткен жылмен салыстырғанда 66,3% - ға өсіп 73,3 млрд. теңгеге жетті. Қазақстанның сақтандыру нарығы жаңа компаниялардың пайда болуымен осындай көрсеткіштерге қол жеткізді. 2013 жылы сақтандыру ұйымдары активтерінің бөлінуін келесі суреттен көруге болады.

2013 жылы жиынтық активтер сомасының көбеюі есебінен активтер құрылымында біршама өзгерістер болды. Активтер құрылымында жедел салымдар үлесі 15,7%-дан 10%-ға суреттен көруге болады.

2013 жылы жиынтық активтер сомасының көбеюі есебінен активтер құрылымында біршама өзгерістер болды. Активтер құрылымында жедел салымдар үлесі 15,7%-дан 10%-ға төмендеген. Ал бағалы қағаздарда инвестицияланған активтер сомасы 44,6% -дан 57,5%-ға көтерілген. Бұл көрсеткіштің өсуі сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдарының пруденционалды нормативтерді орындауларымен байланысты. Басқа да заңды тұлғалардың капиталдарына 2%-ды, ақшалай қаражаттар 6%-ды, сақтанушылар мен делдардардан алынатын сыйақы сомалары - 13%-ды, басқа да активтер 12% құрап отыр (сурет-1).

Сурет-1. Сақтандыру ұйымдары активтерінің бөлінуі

Сақтандыру резервтері - сақтандыру шарты бойынша сақтандырушының өз міндеттемелерін орындалуын қамтасыз етуге ғана арналады. Сақтандырушы өзінің қабылдаған сақтандыру міндеттемелерін өтеу үшін сақтанушылардың төлеген сақтандыру жарнасынан сақтандыру

салалары бойынша сақтандыру резервтерін құрайды. Мұнай және газ өндіру саласындағы сақтандыру тәуекелділіктерін жүзеге асыру жөніндегі міндеттемелердің орындалуы едеуір мөлшердегі шетелдік валютаның жұмсалыуына, жоғалуына байланысты екенін ескерсек, шетелдік нарықта тәуекелділікті сақтақдырудың қажетті және лажсыздықтан қолданылып отырған шаралар екенін аңғару қиын емес. Бұлар экспортқа шығарылатын өнімдердің ысырапқа ұшырауына, шетелдік жабдықтарды алмастыру және т.б. жағдайлардың себеп – салдарына байланысты туындайды.

Ұлттық сақтандыру индустриясының дамуы жалпы мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қажетті алғышарттарды құруға жағдай жасайды.

Қорыта айтар болсақ, отандық сақтандыру ісі өзінің даму жолында түрлі кедергілерді артқа тастап, бәсекелестік ортаны қалыптастыру жолында дамыды. Қазіргі таңда республикада адал бәсеке нарығы қалыптасты деп айтуға болады. Бұрындары тек шетелдерде қолданып келген сақтандырудың жаңа түрлері енгізіліп, жауапкершілік артуда.

Дегенмен олқылықтар да аз емес. Сақтандыру қызметін тұтынушылар нарығының жағдайына тоқталатын болсақ, Қазақстанның көпшілік тұрғындары бүтінде сақтантарудың маңыздылығын жете түсіне алмауда. Олар сақтандыруды өз өмірінің қажетті элементіне баламайды, себебі, мемлекеттік сақтандыру жүйесі республика тұрғындары алдында өз міндеттемелері кезінде толық орынадай алған жоқ. Сондықтан да сақтанушыларды сақтандырудың қажет екендігіне көздерін жеткізу үшін нақты шараларды қолдану қажет. Қазақстанның сақтандыру ісінің маңызды мәселелерінің бірі сақтандыру инфрақұрылымының жетілмегендігі, кәсіби кадрлар даярлау жүйесінің жоқтығы. Бұл мәселелерді сақтандыру төлемдерінің кепілдік қорының, экспорттық несие мен инвестицияны сақтандыруды жүргізетін мемлекеттік сақтандыру Корпорациясының, Қазақстанның Ақуарлық Орталығының қызметін жетілдіру, сақтандыру нарығында өзін-өзі реттеуші ұйымдарды дамыту, жоғарғы және арнаулы орта оқу орындарында сақтандыру ісінің мамандарын дайындау орталықтарын ашу арқылы шешуге болады деп ойлаймыз.

Ұлттық сақтандыру ісін ұйымдастыруды ғылыми негіздеу және тәжірибеде іске асыру мақсатында сақтандырудың саналық жіктелімін жетілдіру қажет[5].

Инвестициялық қызметті жүзеге асыру және қосымша табыс табу республикадағы сақтандыру бизнесінің сапалық деңгейін көтерудің негізгі факторы болып табылады. Бірақ зерттеу нәтижесі сақтандыру ұйымдарының инвестициялық қызметінің басқа да салыстырғанда едеуір артта қалғандығын корсетеді. Мұны сақтандырушылардың инвестициялық ресурстарының төмендігімен және инвестициялау бағыттарының шектеулілігімен түсіндіруге болады.

Қазіргі заман талабына сәйкес сақтандыру индустриясын құру мемлекетке, мемлекеттік бюджеттің табиғи техногендік сипаттағы көлденең шығыстарды етеу бөлігіндегі салмақты азайтуға, нарықтың экономика қағидаттарында сақтандыру арқылы халықтың, жеке ұйымдардың жинақ ақшасын ұзақ мерзімді негізде ұлттық экономикаға тартуға мүмкіндік береді.

Экономиканың инновациялық дамуына әсер ететін отандық сақтандыру нарығын дамытудың негізгі институционалды бағыттары:

- сақтандыру қорларын инвестициялау талаптарын жетілдіру, сақтандыру қызметін пайдаланушылар үшін кепілдік және компенсациялық қорлар құру, қаржы делдалдарының жауапкершіліктерін сақтандыруды дамыту жолымен көлемді және ұзақ мерзімді инвестициялық ресурстар қалыптастыру;

- төтенше апаттар жағдайында өзіндік қызығушылықтарын сақтандыруға деген заңды және жеке тұлғалардың ықынасын марапаттау арқылы адам капиталын дамытуға жәрдем беру;

- жапа (залал, зиян) шеккен тұлғалардың реабилитациялануы мен денсаулығын қалпына келтіруге жұмсалған шығындарды бағалаудың бірыңғай стандарттарын жасау;

- сақтандыру компаниялары мен мемлекеттік емес жинақтаушы зейнетақы қорлары арқыны жинақтаушы сақтандыруға деген ынта құру;

- сақтандыру компанияларының қаржылық жағдайын нығайту арқылы қаржы нарығындағы тәуекелдерді басқаруды жетілдіру.

Сөйтіп, Қазақстанның сақтандыру нарығының өнімін дамыту мақсатында ұсынылған шаралардан мынадай қорытынды шығады:

1) сақтандыру нарығы өнімінің институционалдық элементтері үкіметаралық деңгейде келісілуі тиіс.

2) Қазақстанның сақтандыру нарығы өнімінің біздің аймақтағы көршілеріміздің сақтандыру нарығы өнімінен ең болмағанда баға, сапа қатынасында кем түспеуі тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Джемпеисова, Г. И.. Сақтандыру: оқу құралы / Г. И. Джемпеисова, О. Н. Чикунов, С. Н. Сүйеубаева; Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті. - Алматы : Экономика, 2010. - 256 с.
2. Шахов. В.В. Страхование : учеб. для вузов / В. В. Шахов. - М. : Страховой полис : ЮНИТИ, 1997. - 311 с.
3. Аленичев. В.В. Страхование валютных рисков, банковских и экспортных коммерческих кредитов / В. В. Аленичев, Т. Д. Аленичева. - М.: Ист-Сервис, 1994. - 112 с.

4. Бланд.Д. Страхование: принципы и практика: учебник: пер. с англ. / Д.Бланд; Фин.акад. при Правительстве РФ. - М.: Финансы и статистика, 2000. - 416 с.
5. Жуйриков.К.К. Страхование в Казахстане - пути дальнейшего развития / К.К Жуйриков. - Алматы: Жибек жолы, 1994. - 278 с.

*Бекбусинова Г.К. к.э.н., ст.препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева
Айбасова А.М., магистр, ст. препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева
Жексенбиева Ж.Ж. магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева*

ФОРМИРОВАНИЕ РАЗЛИЧНЫХ СФЕР СТРАХОВАНИЯ РЫНКА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматривается становление современного страхового рынка РК. Страхование является молодой и малоисследованной сферой экономики. Автор предлагает основные институциональные направления и тенденции развития отечественного страхового рынка (страхования).

Ключевые слова: *страхование, страховой рынок, государственная страховая система, страховые резервы .*

*Bekbusinova G.K. Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of "Economics and Tourism"
Aktobe University named after S Baishev
Aibasova F.M. master, senior teacher.
Aktobe University named after S Baishev
Zheksenbieva Zh.Zh. Master student
Aktobe University named after S Baishev*

CREATING VARIOUS SPHERES OF INSURANCE MARKET IN KAZAKHSTAN

Annotation

The article deals with the development of modern insurance market of Kazakhstan. Insurance is a young and little-studied area of the economy. The

author proposes the basic institutional direction and development trends of the domestic insurance market (insurance).

Keywords: *insurance, insurance market, the state insurance system, insurance reserves.*

ОӘЖ 658

*Бекбусинова Г.К. э.ғ.к., аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Жабасова Н. Ж. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ МЕХАНИЗМІН ЖЕТІЛДІРУ НЕГІЗІНДЕ КӘСІПОРЫННЫҢ ТАБЫСТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме

Мақалада инновациялық қызметті жетілдіру нәтижесінде кәсіпорынның табыстылығын көтеру жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: инновациялық кәсіпкерлік қызмет, индустриальды-инновациялық дамуы, инновациялық қызмет.

АҚШ-тағы Гарвард зерттеу орталығы инновациялық қызметке келесі ұғым береді – «экономикалық игіліктердің таралуы үшін немесе өзінің өнімінен табыс алу үшін тырысатын бөлікті құру, қолдау үшін арналған, мақсаты немесе табыс өлшемі – ақшалай немесе басқа пайда, осы немесе басқа кезеңдегі осы бөлшектің ішкі күйімен және экономикалық, саясаттық, әлеуметтік жағдайлармен өзара байланысты жеке адамның немесе жеке адамдар тобының қарым-қатынас қызметі».

Ресей Федерациясының мемлекеттік инновациялық саясаты және инновациялық қызметі туралы федералды заң оны былай түсіндіреді: Инновациялық қызмет — өндірісте ассортиментті кеңіту, жаңарту және шығарылатын өнімнің сапасын жақсарту, оларды шығару технологиясын жетілдіру үшін ғылыми – техникалық қызметтің нәтижесін пайдалану процесі [1].

Инновациялық қызмет туралы Қазақстан Республикасының заңы инновациялық қызметті өндірістің түрлі саласына жаңа ойларды, ғылыми білімдерді, технологияны және өнімнің түрлерін еңгізуге бағытталған, нәтижесі экономикалық өсуде және бәсекелік қабілетінде пайдаланатын қызмет ретінде анықтайды.

Инновациялық кәсіпкерлік қызмет – ертеде пайдаланбаған саудалы нәтижелі қорларды өндіріске қатыстырумен ұлттық байлықты көбейтетін нарық экономикасымен мемлекеттердің экономикалық дамуының маңызды факторы. Инновациялық қызмет кәсіпкерлік құрылымдардың қызметіндегі өндірістің нәтижелілігін көтеруінің негізгі факторы болып келеді.

Сонымен, инновациялық қызметтің ұғымы менеджмент объекті ретінде 2 негізгі аспект қосады:

Біріншіден, бұл қоғамдық қажеттіліктің деңгейін көтеру нәтижесінде өндірісті үздіксіз жетілдіру қажеттілікке әкелетін, объективті экономикалық заң негізінде ғылым мен техниканың үдемелі даму процесі. Ол жинақтық қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму мәселесін шешуіне бағытталған, шаруашылық тәжірибеде жаңа ғылыми білімдерді құру, таратылу және практикалық пайдалану жолымен өндірістік негізін жаңартуын жорамалайды.

Екіншіден, бұл өндірістің инновациялық потенциалын құрайтын элементтер жинағын пайдалану. Мұнда қазіргі өндірістік потенциалын, басқару персоналды кең пайдалану негізінде тәжірибе сипаттамасында жұмыстарды орындайтын жоғары маман ғылыми және өндірістік кадрларды қанау саласындағы процестер және оқиғалар, сондай-ақ ұғымда инновациялық қызмет көлемінде және нәтижесінде әртүрлі категориялардың жұмыскерлермен нақты ынталылығын қамтамасыз етуін ұйымдастыру, әлеуметтік, экономикалық, құқықтық жоспарлардың шараларын қарастырады.

Инновациялық қызмет – бұл ҒТҮ қарқынды дамуын жылдамдатуына және оның әлеуметтік-экономикалық нәтижелілігін көтеруіне бағытталған ғылыми зерттеулермен, өнімнің жаңа түрлерін шығарумен, жабдықтау мен еңбек заттарын, технологиялық процестерін және ғылымның, техниканың жаңа жетістіктерінің негізінде өндірісті ұйымдастыру түрлерін жетілдірумен, ҒТҮ жоспарлау, қаржыландыру, экономикалық тетіктер мен ынталарын жетілдірумен, шаралар жинағын қадағалау жүйесін өңдеумен айналысатын әртүрлі тәсілдер, факторлар және басқару бөлімдердің әрекеті мен бір-бірімен әрекетінің күрделі жүйесі [1,2].

Нарық экономикасы енді құрылып жатқан жағдайда инновациялық қызметтің экономикалық механизмін жетілдіру үшін, ең алдымен инновациялық менеджментті дамыту керек. Ол негізгі шарт болып келеді. Кәсіпорынның табыстылығының жағдайы да осы кәсіпорында жүргізілетін инновациялық қызметтерге байланысты.

Компания даму жолындағы негізгі мақсаты қызметінің жалпы табыстылық деңгейі мен тиімділігін арттыру.

Жалпы кәсіпорын табыстылығын арттыру үшін келесідей іс-шараларды жүзеге асыру қажет.

1. Ең бастысы компанияның клиенттерге бағытталуы керек. Компания келісім-шартпен жұмыс істейтін әрбір дүкен, әрбір сауда кәсіпорындарының басқа компаниялармен жұмыс істейтін әмбебап және кішігірім дүкендеріне қарағанда нарықтық артықшылықтарға ие болуы қажет. Осы тұрғыда кәсіпорын жүргізетін саясат клиенттермен дұрыс қарым-қатынаста ұстау болып табылады.

2. Бағасы тиімді, ал сапасы ұзақ мерзімге жарамды әрі кең ассортиментті өнім өндіру арқылы. Бұл саясат арқылы кәсіпорынға деген тұтынушы қызығушылығын арттыруға, сондай-ақ сату көлемі мен олардың географиясын кеңейту арқылы пайданы көбейту.

3. Шығарылған өнім сапасын тұрақты түрде және қатал тексеріп отыру қажет. Шикізат сапасынан бастап, дайын өнім сапасына дейінгі кезеңдегі сапаны тұрақты бақылап отыру.

4. Шығындарды төмендету арқылы өндіріс тиімділігін арттыру. Шығындарды төмендету жұмыстар тұрақты сипатта болып, өндіріс процесінің барлық бөлімшелерін қамтуы қажет және де мұнда үнемділікті де ұмытпауымыз қажет.

5. Жоғары класты инфрақұрылым. Тиімді құрылымнан тасымалдау автокөліктері, жіктеу технологиясының бір сарындалығы мен ақпарат құрылымдарының қазіргі заманға сай компьютерленуі. Дұрыс, әрі тиімді құрылған инфрақұрылымсыз болашақта тұрақты жұмыс істеу мүмкін емес.

6. Нарық жағдайының өзгермелілеріне тұрақты бейімделу.

7. Кез-келген шешімдердің кешенді тәсілмен шешілуі.

Жоғарыда көрсетілген тезистер арқылы компания табыстылығын арттыруға мүмкіндік бар.

Кәсіпорын үшін аса өзекті мәселе тауардың бағасын төмендету оның сыртқы тартымдылығын (дизайн) жоғарылату, кәсіпорынның күшті және әлсіз жақтарын анықтапалып, фирманың күшті жақтарына сүйене отырып, маркетингтік стратегия дайындау [3].

Сегменттеу стратегиясы – нарық сұранысының максималді тереңдігін таңдау. Диверсификация стратегиясы жаңа тауарлар өндірісін игеру. Әрбір өндіруші кәсіпорынның алдына қойған мақсаты өнімнің, атқарған қызметтің жемісін көру, яғни бір көзделген нәтижеге жету. Тауар саясатында тауар ассортименті, ТӨЦ-нің саясаты сияқты тауардың сапасы да үлкен рөл атқарады. Өнім сапасын арттыру мақсатында да Жапондық маркетинг әдісін қолдану тиімді. Сол әдістердің бірі «Кайзен» әдісі басқару процесін үздіксіз жетілдіру болып саналады. «Кайзен» концепциясы арқылы тұтынушыларға бағытталу сапаны тоталды бақылау, ақаудың болмауы, «дәл уақытында» элементтері арқылы тауар саясатындағы барлық мәселелерді шешуге болады.

Жоғары бәсеке жағдайында тауар белгісі мен қораптама да үлкен рөл атқарады. Бұл тұтынушы өз талғамын көбінесе өнімнің сыртқы түріне

қарай бұратынымен түсіндіріледі. Қазіргі кезде тұтынушы талғамынан түрлерінің барлық түрін қораптамада алғысы келеді.

Тауар ассортиментін кеңейтудің перспективасы мол. Болашақта диабетикалық, емдік-диеталық нандарды шығару да тауар ассортиментін кеңейтуге өз үлесін қосады.

Кәсіпорынның маркетинг қызметіндегі тауар саясатында қарастырылмай қалған тағы бір проблема ол жаңа тауарлар шығаруды жоспарлау. Нан өнімдері бойынша тұтынушылар талғамы, нарық талабына сай емдік-диеталық қасиеттегі нандарды шығаруды жоспарлау қажет. Мысалы, 2003 жылдың қараша айынан бастап өндірілетін «Баварский» наны емдік-диеталық сипатта болғандықтан және де тиімді жарнама жұмыстар нәтижесінде өз тұтынушыларын тез тапты. Қазір бұл нан Алматы қаласында ең танымал әрі жоғары табысты отбасылардың басты сұраныстағы нан болып есептеледі.

Компанияның стратегиялық маркетингтің жоспарлау екі бағытта жүреді:

1. Тауардың бәсеке қабілеттілік артықшылықтарын жақсарту стратегиясын жүргізу;

2. Серіктестіктермен өткізу құрылымы мен өткізу қатынастарын жақсартуды жетілдіру бойынша бағдарламалар жүргізу.

Компания табыстылығын арттыру мақсатында келесідей бағдарламалар ұсынылады:

Тауарлар. Сату мен пайдалылық потенциалын өткізу мақсатында комбинаттың ең жоғарғы пайда беретін тауарларды қарастыру:

- нан және тоқаш өнімдерінің локалді жергілікті нарықтың үлесін бекіту және қамту;
- компания өнімдері арқылы тауар маркасын жылжыту;
- компания, яғни – сапалы ұғымын тұтынушы санасында қалыптастыру.

Қазіргі таңда кәсіпорындағы өнім сапасын басқарудың халықаралық тәжірибеде көрсетілген 9000-сериалы ИСО халықаралық стандарты кең таралуда. Бұл стандартта көрсетілген құжаттарға сай өнім сапасы саласындағы саясат, яғни, өнім сапасын қамтамасыз ететін, жақсартатын және оны басқаратын тікелей сапа жүйесі көрсетіледі.[3]

Сапа саласындағы саясат кәсіпорын қызметінің қағидасы түрінде немесе ұзақ мерзімді қағида ретінде қалыптасуы мүмкін. Оларға жататындар:

- кәсіпорынның экономикалық жағдайын жақсарту;
- өткізу нарығын кеңейту және жаңа нарықты жаулап алу;
- алдыңғы сатылы кәсіпорындар мен фирманың деңгейін көтеретін өнімнің технологиялық жетістігіне жету;
- белгілі бір салалар мен аймақтардағы тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағыттау;

- жаңа қағидалар бойынша өткізілетін функционалдық мүмкіндіктер мен өнімнің бейімделуі;
- өнім сапасының маңызды көрсеткіштерін жасарту;
- өндірілген өнімнің ақаулық деңгейін төмендету ;
- өнімді сақтау мерзімінің кепілдігін ұзарту;
- қызмет көрсетуді дамыту.

Тұтынушылардың өнімге қоятын басты талаптарының бірі – сапаның тұрақтылығы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Аграков С.А., Кузнецова Е.С., Грязнова М.О., «Инновационный менеджмент и государственная инновационная политика.» , 2011
2. Шеремет А.Д., «Теория экономического анализа», Москва – 2003
3. Мейірбеков А.Қ., «Кәсіпорын экономикасы», Алматы – 2003

*Бекбусинова Г.К. к.э.н., ст.препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева
Жабасова Н. Ж. магистрант.
Актюбинский университет им.С.Баишева*

Аннотация

В статье рассматриваются пути повышения доходности предприятия в результате совершенствования инновационной деятельности.

Ключевые слова: *инновационная предпринимательская деятельность, индустриально- инновационное развитие, инновационная деятельность.*

*Bekbusinova G.K. Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of "Economics and Tourism"
Aktobe University named after S Baishev
Zhabasova N.Zh. Master of specialty «Экономика
Aktobe University named after S Baishev*

Annotation

In this article consider the waya of increase the yield in interprice as a result of improvement of innovation.

Keywords: *innovation entrepreneurial activities, industrial-innovation development, innovation activities.*

ОӘЖ 338.3

*Бекбусинова Г.К. э.э.к. аға оқытушы
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті
Нурманова Ж.А. магистрант
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

ӨНДІРІС ШЫҒЫНДАРЫН БАСҚАРУ СТРАТЕГИЯСЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме

Авторлар нарықтық экономика жағдайында пайданы максимизациялау мақсатында өндіріс шығындарын кәсіпорын мысалында талдады. Шығындарды басқару стратегияларын жетілдіру шараларын ұсынды.

Кілт сөздер: Шығын. Шығындарды басқару стратегиясы. Шығын түрлері. Өзіндік құн. Шығындарды басқару объектісі.

Нарықтық экономикада шаруашылық қызмет жүргізуші кез-келген кәсіпорын өз қызметін жүргізу барысыныда үлкен пайда алу мүмкіндігін көздейді. Осыған орай, әрбір кәсіпорын алдында өндірістің өнім көлемін ұлғайту факторларымен қатар, өндіріс шығындарын үнемдеу проблемасы туындайды.

Қазіргі таңда шығындарды басқару өз функциялары арқылы кәсіпорынның ішкі қызметін, оның стратегиясы мен тактикасын басқарудың негізгі ақпараттық фундаменті ретінде көрініс табуда. Осы жүйенің негізгі бағыты – бұл жедел және болжалды басқарушылық шешім қабылдау үшін ақпараттарды дайындау. Егер қазіргі таңдағы авторлардың шығындарды басқарудың мәні, мақсаты, міндеттері туралы пікірлерін жалпылап алатын болсақ, онда оларды төмендегідей көрсетуге болады.

Шығындарды басқару стратегиясы - бұл кәсіпорынның ресурстарын тиімді қолдану, өндіріс процесінің барлық кезеңдерінде ресурстарды үнемдеу және олардан болатын пайданы максимизациялау бойынша жүргізілетін шаралар жиынтығы. Ол тек қана шығындарды азайтуды

көздемейді, себебі басқарудың барлық элементтеріне тарайды. Шығындарды басқару стратегиясы арқылы кәсіпорын жоғары экономикалық нәтижелерге қол жеткізеді.[1]

Шығындарды басқару құралы болып кәсіпорын шығындарының барлық көптүрлілігі табылады. Шығындарды басқару объектісі болып ұйымның өзіндік шығындары, олардың құрылу және азаю процесі табылады. Ал шығындарды басқару субъектісі болып өндіріс бөлімшелері, басшылар және ұйым мамандары, яғни басқару жүйесі табылады.

Қазіргі таңдағы шарттарға байланысты шығындарды басқару жүйесін құрудың негізгі мақсаты — ең тиімді тәсілмен баға анықтауында, сатып алушы сол бағаны белгілі бір тауар түрі мен қызмет үшін төлеуге келісуі қажет. Пайданы максималдау арқылы қаржылық нәтижеге қол жеткізу. Сонымен қатар, пайда табудың негізгі факторлық желісі түпкілікті зерттеледі: шығындар - өндіріс көлемі - пайда.

Шығындарды басқару стратегиясының маңызды міндеттері:

- кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттыру;
- шығындарды басқарудың негізгі функциялары арқылы анықтау;
- шығындарды жекелеген құрылымдық бөлімшелері бойынша есептеу;
- өнімнің (жұмыс, қызмет) бір бірлігіне деген шығынды есептеу — өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау;
- шаруашылық шешімдер қабылдау барысында шығындарды бағалауға көмектесетін ақпараттық базаны дайындау;
- бақылаудың және шығындардың өзгеруінің техникалық тәсілдері мен құралын анықтау;
- кәсіпорынның барлық өндірістік бөлімшелерінде және өндіріс процесінің барлық кезеңдерінде шығындарды төмендету қорларын іздеу;
- шығындарды нормалау әдісін таңдау;
- өндіріс процесін, ассортименттік және баға саясатының қалыптастыруды, инвестициялау нұсқасын таңдауды, өнім өтімі мен өндіріс көлемін болжауды жетілдіру бойынша басқарушылық шешімдерін қабылдау мақсатында шығындарды талдауды жүргізу[2].

Шығындарды басқару стратегиясының жоғарыда аталған міндеттерінің барлығы кешенді шешілуі қажет, тек осындай қадам кәсіпорын жұмысының жылдам тиімді өсуіне ықпалын тигізеді және пайда әкеледі.

Шығындарды басқару стратегиясының функциялары:

- өндіріс шығындарын болжау, жоспарлау, нормалау және есептеу, өзіндік құнды калькуляциялау, инвестициялық қызмет пен капитал салымдарына деген шектелген (ұзақ мерзімді) шығындарды жоспарлау және есептеу;

- шығындарды әр түрлі бағыттары, сегменттері, өнімдері мен бөлімшелері бойынша, көрсеткіш динамикасы, шығындар сметасы мен нормадан ауытқуы бойынша бақылау және талдау;
- белгілі бір шаруашылық қызметті басқаруда қолдану үшін, қызметті бақылау мен персоналды ынталандыру үшін ішкі сандық және сапалық ақпаратты қалыптастыру;
- кәсіпорынның өндіріс процесінің барлық кезеңдері мен барлық өндірістік бөлімшелерінде шығындарды азайту резервтерін анықтау.

Шығындарды талдау — бақылау функциясының маңызды элементі бола отырып, негізді жоспарлануы үшін ақпараттарды дайындайды. Шығындарды басқару жүйесінде талдау функционалды циклды аяқтайды және онымен бір мезгілде оның басы болып табылады. Шығындар жалпы кәсіпорын бойынша және де, сонымен қатар, өндірістік бөлімшелер, шығындардың экономикалық элементі мен калькуляция баптары, қызмет түрлері, өнім (жұмыс, қызмет) бірліктері, өндіріс процесі кезеңдері мен есептеудің басқа да объектілері бойынша талдауға түседі.[3]

Кәсіпорынның негізгі қызмет түрі бойынша шығындарды талдау өзіне негізгі жұмыстарды орындауды қосады:

1) өндіріске деген шығындардың жалпы сомасы мен экономикалық элементтері бойынша өнімнің өтімін талдау. Талдау өндіріске деген шығындарды зерттеу және экономикалық элементтер шегінде негізгі қызмет түрі бойынша өнімді (жұмыс, қызмет) ұсынуды болжайды.

Талдау есепті кезеңнің экономикалық элементтері бойынша нақты шығындардың үлес салмағын өткен кезеңнің аналогиялық көрсеткіштерімен, сонымен қатар жоспарлы мәліметтерімен салыстыру арқылы жүргізіледі. Бұндай тәсіл шығындар құрылымындағы өзгерістерді анықтауға және өнімнің материал сыйымдылығының, қор сыйымдылығының, еңбекақы сыйымдылығының және еңбек сыйымдылығының өзгерісін анықтауға көмектеседі.

Жекелеп қарастыратын өнім (жұмыс, қызмет) өтімі мен өндіріске кеткен шығынның жалпы сомасындағы материалдық шығын үлесінің өзгеруін

талдау кезінде жекелеген ұйымдардың қызметтеріне кеткен төлемдердің шығындарын ұлғайтуды және олардың өсу себептерін анықтауды талап етеді.

Еңбекті өтеуге кеткен шығындар үлесін салыстырмалы ұлғайту кезінде материалдық шығындардың үлес салмағын азайту өнім құрамындағы құрылымдық жылжумен байланысты.

Шығынның жалпы сомасындағы амортизация үлесінің өзгерісі өндірістің қор сыйымдылығының динамикасы мен жұмыскерлердің еңбек қорымен қамтамасыз етілгенін, сонымен қатар амортизацияны есептеудің жаңа тәсіліне ауысуын көрсетеді. Амортизацияға деген шығын үлесін

азайту негізгі қорлар мен олардың тасымалдануының массалық тозуын куәландырады, ал осы шығындар үлесінің артуы өндіріске жаңа техниканы енгізумен және жеделдетілген амортизациямен байланысты болуы мүмкін.

Экономикалық элементтері бойынша кәсіпорынның жалпы шығындарын талдау шығындар сомасының элементтері мен олардың құрылымы бойынша өзгеруінің нақты себептерін ашу керек.[4]

Аталмыш мақсатқа жету үшін кәсіпорынның өндірістік шығындарының сипатын анықтап, оған талдау жасаймыз.

Жалпы алғанда, әрбір өндіріс өзінің қызмет етуі барысында тиісті шығын жұмсайды және ұтымды баға қалыптастыру арқылы табыс табады. Шығындылықтың төмен болуы, оның тиімді жұмсалуды баға саясатына ықпал етеді.

Кәсіпорынның барлық шығындарын үш топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Өнім өндіруге және өткізуге жұмсалған шығындар;
2. Өндірісті кеңейтуге және жаңартуға жұмсалған шығындар;
3. Әлеуметтік-мәдени, тұрмыстық және басқа да өндірістен тыс мақсаттарға жұмсалған шығындар.[5]

Кәсіпорынның шығындарын талдауды «Адал» АҚ мысалында жүргізетін боламыз. (1–кесте)

1–кесте. Өнім өндірісіне кететін тікелей материалдық шығындардың соммасына әсер ететін факторлардың есебі

№	Материалдар	Жылдар		Ауытқулар
		2014	2015	+/-
Сүттің барлық түрі бойынша				
1	Шикізат	29 787 620,0	30 790 730,0	1 003 110,0
2	Қораптама	9 845 298,0	9 996 385,0	151 087,0
3	Электр энергиясы	793 853,0	795 945,0	2 092,0
4	Жалпыөнімөндірісі	2 116 419,5	2 117 524,6	1 105,1
Айранның барлық түрі бойынша				
1	Шикізат	23 151 600,0	23 390 450,0	238 850,0
2	Қораптама	13 786 521,0	13 975 550,0	189 029,0
3	Электр энергиясы	848 255,0	850 360,0	2 105,0
4	Жалпыөнімөндірісі	2 139 337,0	2 450 202,0	310 865,0
Қаймақтың барлық түрі бойынша				
1	Шикізат	45 003 767,0	45 116 658,0	112 891,0
2	Қораптама	15 295 873,0	15 456 958,0	161 085,0
3	Электр энергиясы	1 617 718,0	1 620 612,0	2 894,0
4	Жалпыөнімөндірісі	1 877 425,7	1 881 562,5	4 1368,8
Сүзбенің барлық түрі бойынша				
1	Шикізат	1 348 275,0	1 365 985,0	17 710,0
2	Қораптама	1 013 416,0	1 152 579,0	139 163,0

3	Электр энергиясы	61 539,0	65 212,0	3 673,0
4	Жалпыөнімөндірісі	178 333,9	179 523,0	1189,1
Ескерту- «Адал» АҚ кәсіпорнының көрсеткіштері негізінде автормен құрастырылған.				

Кестеден көріп тұрғанымыздай, «Адал» АҚ өнім өндірісіне тікелей әсер ететін факторлардың ең біріншісі - шикізат. Бұл көрсеткіш сүт тағамдарының өндірісінде 50 %-дан жоғары орынды алып отыр, ал қалған электр энергиясы мен қораптаманың беделі онша жоғары емес.

2-кесте. 2014-2015 жылдарға арналған «Адал» АҚ-ның негізгі қорының жағдайын сипаттайтын көрсеткіштер

№	Көрсеткіштер	2014 жыл		2015 жыл		Ауытқулар	
		Жыл басы	Жыл аяғы	Жыл басы	Жыл аяғы	+/-	%
1	Бастапқы құны	263254	302875	302875	353103	50228	16,6
2	Жиналған тозу	31567	66927	66927	107453	40526	60,5
3	Қалдық құны	231687	235948	235948	245650	9702	4,1
4	Орташажылдыққұны	233817,5		240799,0		6981,5	3,0
Ескерту- «Адал» АҚ кәсіпорнының көрсеткіштері негізінде автормен құрастырылған.							

Кестеден көріп отырғанымыздай, негізгі құралдардың орташа жылдық құны әлдеқайда жоғарылаған. 2014 жылмен салыстырғанда, 2015 жылы орташа жылдық құны 6 981,5 мың тг. құрап, 3 %-ға артты. Оны анықтау үшін қалдық құнының жыл басындағысын жыл аяғындағысына қосып, 2-ге бөлеміз. [6]

Жоғарыда келтірілген кестелердегі көрсеткіштер жанама шығындарға өз әсерін тигізеді.

Келесіде шығындардың әр бабы бойынша қорларды үнемдеу немесе шығындарды артық төлеуге қатысты себептерді анықтау керек.

Амортизацияның жалпы соммасы машиналар мен құрал-жабдықтың санына, оның құрылымына, құнына және амортизация нормасына байланысты. Құрал-жабдықтардың құны аса қымбат машиналарды сатып алуға және де инфляцияның арқасында жоғары бағалауға байланысты өзгеруі мүмкін. Амортизация нормасы қор құрамында құрылымдық жылжуға байланысты өзгеруі мүмкін:

$$\Delta \text{НА} = (\text{УР}_1 - \text{УР}_0) \times \text{Ц}_0, \quad \Delta \text{УМЗ} = (\text{Ц}_1 - \text{Ц}_0) \times \text{УР}_1.$$

Өнімнің бір данасына шаққандағы үнемді амортизациясы өнім өндірісінің көлеміне де байланысты. Берілген өндірістік қуатта неғұрлым көп өнім өндірілсе, соғұрлым амортизация аз және де өнімнің бір бірлігіне басқа да тұрақты шығындар аз келеді.

Эксплуатациялық шығындардың көлеміне эксплуатацияланған объектілердің саны, олардың жұмыс уақыты немесе бір сағат жұмысқа кететін шығындар жатқызылады.

Толық, ағымдағы және профилактикалық жөндеуге кеткен шығындар жөндеу жұмыстарының көлеміне, ауырлығына, негізгі қорлардың тозу деңгейіне, қосымша бөлшектердің құнына және материалдарды жөндеп, оларды үнемді ұстауға байланысты болады.

Тауарларды завод ішінде тасымалдауға кететін шығындар соммасы транспорттық қор түрі, оларды қолдану кеңдігі, өндірістік бағдарламаны орындау деңгейі, эксплуатациялық және қамтамасыз етудегі жылжымалы құрамдағы қорларды үнемді қолдануға әсерін тигізеді.

МБП тозу соммасына, өнім өндіріс көлеміне және өнімнің бір данасының шығындар деңгейіне байланысты өзгереді және ол, өз алдына, құрал-жабдықтардың, бағалы емес инвентарьдың қаншалықты рационалды және үнемді қолдануына байланысты. Сонымен қатар, оларды сақтау мен түзету үшін, шын мәнінде, орнатылған бақылауға да байланысты.

«Адал» АҚ – ның шаруашылық қызметімен таныса келе, өзіндік құнның нақты төмендеуін негіздейтін үнемдеу шаралын, өндіріс шығындарын басқару стратегияларын жетілдіру мақсатында келесідей ұсыныстар береміз:

1. Өндірістің техникалық деңгейін арттыру. Бұл жаңа прогрессивті технологияларды енгізу, өндірістік процестердің механизациялануы мен автоматизациялануы; шикізат пен материалдардың жаңа түрлерін қолдану мен тұтынуды жақсарту; өндірістің техникалық деңгейін жоғарылататын басқа да факторлар. Өзіндік құнды төмендету басқарудың автоматтандырылған жүйесін құру, ЭЕМ қолдануда, қалыптасқан техника мен технологияларды модернизациялау мен жетілдіруде барысында болуы мүмкін. Шығындар өндірісте қалдықтарды толық қолдануда, экономикалық алмастыруларды қолдануда және шикізатты кешенді қолдану нәтижесінде азаяды. Үлкен резервтер өзіне өндірісті жетілдіруді, оның еңбексыйымдылығы мен материал сыйымдылығын төмендетуді, машиналары мен құралдарының салмағын азайтуды және т.б. қосады.

2. Еңбек пен өндірісті ұйымдастыруды жетілдіру. Өзіндік құнды төмендету өндірісті ұйымдастырудағы өзгерістердің, өндірісті мамандандырудың дамуындағы еңбек формалары мен әдістерінің, өндірісті басқаруды жетілдіру мен оған кететін шығындарды азайтудың, негізгі қорларды пайдалануды жақсартудың, материалдық-техникалық жарақтануды жақсартудың, транспорттық шығындарды азайтудың, өндірісті ұйымдастыру деңгейін жоғарылататын басқа да факторлар нәтижесінде жүруі мүмкін.

Ағымдағы шығындарды төмендету негізгі өндіріске қызмет көрсетуді жетілдіру нәтижесінде жүргізіледі (мысалға, нақты өндірісті дамыту, өзгеру коэффициентін жоғарылату, технологиялық жұмыстарды ретке келтіру, құрал-жабдықты шаруашылықты жақсарту, өнім мен жұмыс сапасына бақылауды ұйымдастыруды жетілдіру).

3. Өнім көлемі мен құрылымының өзгерісі, олар шартты-тұрақты шығындардың (амортизациядан басқа) салыстырмалы азаюына, амортизациялық аударымдардың қатысты азаюына, өнімнің ассортименті мен номенклатурасының өзгерісіне және оның сапасының артуына алып келеді. Шартты-тұрақты шығындар шығарылатын өнімнің санына байланыссыз болады. Өндіріс көлемін арттыру арқылы олардың өнім бірлігіне деген саны азаяды, ол оның өзіндік құнының төмендеуіне алып келеді.

1. Табиғи ресурстарды қолдануды жақсарту. Бұл жерде мыналар ескеріледі: шикізаттың сапасы мен құрамының өзгерісі; табиғи шикізатты алу әдістері, шикізат пайда болған жердің өнімділігінің өзгеруі, басқа табиғи жағдайлардың өзгеруі. Осы факторлар табиғи жағдайлардың ауыспалы шығындар көлеміне деген әсерін көрсетеді. Өнімнің өзіндік құнын төмендетуге олардың әсерін талдау өңдейтін өндіріс саласының салалық әдіснамасы негізінде жүргізіледі.

2. Салалық және басқа да факторлар. Оларға келесілер жатқызылады: жаңа цехтарды, өндірістік бірліктер мен өндірісті енгізу және игеру; кәсіпорындарда және қызмет етуші бірлестіктерде өндірісті дайындау мен игеру; басқа да факторлар. Өзіндік құнды төмендету резервтерін жоғары техникалық негізде жақсы экономикалық көрсеткіштер мен ескірген цехтарды ликвидациялау мен жаңа цехтарды енгізу нәтижесінде талдаудан өткізу қажет.

Бұл шаралар кәсіпорынның шығындарын азайтып, пайданы ұлғайтуға көмектеседі, ол кәсіпорынның қаржылық жағдайының нығайтуға көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеулимжаев К.К., Сулеева С.Е. Учет и распределение накладных расходов в промышленности. // Бюллетень бухгалтера, 2003, № 21, с.7-8.
2. Макарьева В.И. О составе затрат.// Налоговый вестник. - М., 2004, №4.с.3-5
3. Николаева С.А. Формирование себестоимости в современных условиях. // Бухгалтерский учет.-2004, №11.с.6-9
4. Стуков С.А. Учет и контроль себестоимости промышленной продукции в европейских странах- членах СЭФ: учебное пособие/ - Калинин: - КГУ, 2003.-321с.
5. Герчикова И.Н. Маркетинг и международное коммерческое дело: учебное пособие/ - М: Внешторгиздат, 2000.-212с.
6. «Адал» АҚ кәсіпорнының 2014-2015 жылдарға арналған есептік көрсеткіштері.

*Бекбусинова Г.К. к.э.н., ст.препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева
Нурманова Ж.А. магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева*

СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ СТРАТЕГИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ РАСХОДЫ

Аннотация

Автор рассматривает максимизацию прибыли рыночной экономики. А также анализирует расходы предприятия на примере предприятия, а также предлагаются мероприятия по усовершенствованию стратегии управления расходами.

Ключевые слова: затраты, стратегия управления расходами, виды затрат, себестоимость, объект управления затратами.

*Bekbusinova G.K. Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of "Economics and Tourism"
Aktobe University named after S Baishev
Nurmanova Z.A. master student
Aktobe University named after S Baishev*

WAYS TO IMPROVE MANAGEMENT STRATEGIES PRODUCTION EXPENSES

Annotation

The author considers the profit-maximizing market economy. And also analyzes the costs of the company as an example of the enterprise, as well as offers merroprijatija to improve the strategy of cost management.

Keywords: costs, costs management strategy, types of costs, the main cost, object cost management.

ОӘЖ 658

*Бекбусинова Г.К. э.ғ.к. аға оқытушы
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті
Курмангазина А.К. магистрант
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ РЕЗЕРВТЕРІ МЕН ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме

Мақалада нарықтық экономика жағдайында кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау арқылы өнімнің бәсекеге қабілетін арттыру жолдары қарастырылады. Дамыған елдер тәжірибесі мен Қазақстандағы қалыптасып жатқан нарықтық қатынастар көрсетіп отырғандай өндірістің тұрақтандырылуы мен дамуы және тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу бәсекеге төтеп бере алатын шағын экономиканың дамуына және солар көтеретін бастамаларға негізделудің маңыздылығы сипатталады.

Кілт сөздер: *кәсіпкерлік, кәсіпкерлер кеңесі, материалдық және қаражылық ресурстар, шағын және орта кәсіпорындар.*

Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау орта және шағын бизнестің дамуына жағдай жасайтын, олардың қызметтерін ынталандыруға мүмкіндік тудыратын экономикалық құқықтық жағдай жасауды, сонымен қатар оларға жеңілдіктерді пайдалана отырып материалдық және қаржылық ресурстар салуды білдіреді[1].

Кәсіпкерлердің көзқарасы бойынша, олардың максималды пайда табуына, салынған инвестицияның тиімділігі мен тәуекелдік деңгейінің жоғары болуына, меншік пен азаматтардың құқықтық жағдайының қорғалу мақсаттарына жетуіне тек мемлекет қана жағдай жасай алады. Ал, мемлекеттің көзқарасы бойынша кәсіпкер ең жоғары деңгейдегі мүдделер мен мақсаттарға жетуі тиіс (мысалға, қоғамдық байлықтың өсуіне, жұмысбастылық мәселесін шешуге, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ықпалын тигізуі қажет және т.б.)

Президент жанындағы Кәсіпкерлер кеңесі кәсіпкерлік саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастырып, оны жүзеге асыру мен қатар мемлекет жағынан кәсіпкерлікті қаржылай, ақпараттық-талдау және материалдық-техникалық жағынан қолдау функциясын атқарады. Мемлекет аталған қолдаудың барлық түрін атқарушы органдар арқылы, көптеген жергілікті және аймақтық деңгейде қабылданған бағдарламалар арқылы, және соған лайықтап мемлекеттік капитал қатысуымен арнайы құрылған мекемелер арқылы жүзеге асырады. Оларға:

1. «Инжиниринг және технологиялардың трансферті орталығы» АҚ. Орталықтың негізгі мақсаты Қазақстан экономикасының нақты сектор салаларының жаңа технологиялар трансферті және республикадағы инновациялық іс-әрекетті белсендіру арқылы бәсекеге жарамдылығын арттыру болып табылады;

2. "Kaznex" экспортты дамыту және ілгерілеті корпорациясы» АҚ - үкіметке мемлекеттік саясатты, соның ішінде кәсіпкерлікті

дамытуға қатысты, құру саласында ақпараттық-талдау жағынан қолдау көрсетеді ;

3. «Даму» Шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры АҚ - қаржылық, консалтингтік қызметтерді ұсыну интеграторы және операторы рөлінде ШОБ-ң, сонымен бірге Қазақстанның микроқаржы ұйымдарының сапалы дамуына жәрдемдеседі;

4. «Ұлттық инновациялық қоры» АҚ - кәсіпкерлік бастамаларға инвестицияларды тарту және жобаларды қаржылау арқылы қаржылай қолдау көрсетеді;

5. «Қазақстанның инвестициялық қоры»- жаңа және алдыңғы қатарлы технологияларды қолданып, шикізат пен материалдарды тереңдетіп қайта өңдейтін кәсіпорындардың жарғылық капиталына инвестиция құю арқылы қаржылай қолдау көрсету;

6. «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ - қаржылық қолдау көрсетеді.

Мемлекет пен орта және шағын кәсіпкерліктің мақсаттары мен мүдделерін түйістіру барысында тиімді мемлекеттік саясат жүргізілуі тиіс.

Дамыған елдер тәжірибесі мен Қазақстандағы қалыптасып жатқан нарықтық қатынастар көрсетіп отырғандай өндірістің тұрақтандырылуы мен дамуы және тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу бәсекеге төтеп бере алатын шағын экономиканың дамуына және солар көтеретін бастамаларға негізделуі қажет. Сондықтан, мемлекеттік ресурстар бұрынғы преспективасы жоқ өндірістен қазіргі кәсіпкерлікті ынталандыруға бағытталуы қажет және жеке инвестициялар экономикалық көтерілудің бастамасы мен тұрақтандырудың негізгі кілті болуы тиіс[2].

Тауарлар мен қызметті көбейтуге мүмкіндік беретін және осы негізден орталықтандырылған қаражылық ресурстары қорларын құруға, оның ішінде мемлекеттік бюджеттік қалыптастыру құралы болып табылатын мемлекеттің салық саясаты кәсіпкерлікте негізгі роль атқаратыны сөзсіз. Нарықтық экономика кезінде салық саясаты шаруашылық жүргізудің тиімді нысандарын ынталандырып отыруы қажет және өндіріс деңгейін көтеруге, оның пайдалылығын жоғарылатуға жағдай жасауы шарт.

Кәсіпкерлік қызметтің өркениетті дамуы үшін мемлекет тарапынан жағдай жасалуы керек.

Сондықтан да, Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің дамуын қолдау арқылы өнімнің бәсекеге қабілетін арттыруды жүзеге асырудың салықтық аспектілері деген актуалды болып табылады.

Салықтық реттеу кәсіпорындар мен халықтың экономикалық белсенділігін арттыруға бағытталған.

Салықтық реттеу-осы категорияның атқаратын функциялары арқылы жүргізіледі. Олар фискалдық, бөлу және реттеушілік функциялар.

Фискалдық функция мемлекеттік бюджеттің кірісінің құру ролін салықтар түсіру арқылы атқарады. Бөлу функциясы шаруашылық субъектілермен халықтың, салық төлеушілердің табысының бір бөлігін бюджетке салық арқылы бөлуін көрсетеді.

Реттеушілік функциясы салықтың элементтерін реттеу тұтқасы ретінде қолдану арқылы өзінің қызметін жүзеге асырады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, шағын және орта бизнес субъектілерінің әрекет етуін реттеу үшін салық құралдарының қолданылуы Республикамызда қоғамның барлық экономикалық қызығушылықтарына сай келеді. Қазақстан Республикасында салық салу ерекшеліктері кәсіпкерлікті қолдау мен экономиканы мемлекеттік реттеудің негізгі құралы болып отыр.

Соның өзінде экономиканы мемлекеттік реттеу және кәсіпкерлікті қолдау өзара байланысты элементтерді құрайтын жүйе болып қалыптасады. Бұл жүйеде басты орынды кәсіпкерлікке салық салу механизмі алып отыр.

Осыған байланысты салық салу проблемаларыөзекті және кәсіпкерлікті дамыту жолында біраз қиыншылық көрсетеді.

Ескі салық кодексі бойынша қызмет еткен салымдар мен алымдар көп жағдайда нарықтың жаңа шарттарына сай болмағаны бәрімізге белгілі[3].

Айта кету керек шағын және орта кәсіпорындардың дамуы импорт ауыстырушы тауар өндіру, жаңа жұмыс орындарын дайындау, бюджетке ақша массасының ағылып келіп түсуін қамтамасыз ету.

Осының барлығы нарықтық экономика дамуының басты мәселесі болып келеді.

Шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы Қазақстан Республикасы экономикасының әр сферасының бәсекелестік мүмкіндіктерін ұлғайтуға бағытталуы керек.

Сондықтан батыс елдерінің нарықтық экономикасы сияқты, мемлекет тарапынан шағын және орта кәсіпкерлерге қарқынды және кешенді қолдау жасау керек. Сонымен қатар шағын және орта кәсіпорындарды несиелеу, сақтандыру және инвестициялық белсенділікті ынталандыруды жергілікті жерлерде көтеру керек.

Жергілікті жерлерде мемлекеттік қолдау тиімді, себебі жергілікті қорлар инвестициялық жобаны несиелеу туралы шешім қабылдау арқылы шағын және орта кәсіпорындардың жұмысын несиені қайтарғанға дейін бақылай алады.

Шағын және орта бизнесте инвестициялық жобаны несиелеу үшін мемлекет кепілдігіндегі мемлекеттік емес зейнетақы қорларының қаржыларын қолдану ыңғайлы. Бір сөзбен айтқанда мына элементтерден

тұратын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың ыңғайлы жүйесі жұмыс атқаруы керек

- құқықтық қамтамасыз ету;
- қаржылық қамтамасыз ету;
- салықтық қамтамасыз ету;
- кадрлық және инфрақұрылымдық қамтамасыз ету.

Ұсынылып отырған салық салу механизмдері мемлекетке және салық органдарына бюджетке салықтар мен басқа төлемдердің түсуінің өз уақтылы және толығымен түсуін қадағалауына жеңілдік беру керек.

Міне, осыдан салық салу механизміне жүйелі келу, менің ойымша кәсіпкерлікті дамыту және республикадағы әртүрлі құқықтық нысандағы қызметтерден бюджетке ұйымдық-құқықтық құралдардың түсуін қамтамасыз етеді[4].

Республикада қазіргі уақытта шаруашылық субъектілер үшін берілетін салық жеңілдіктерінің азаю тенденциясы байқалады. Біз бұл жағдайды қолдаймыз. Бірақ, республикада кәсіпкерліктің дамуын ескере отырып, жаңа технология сатып алуға, өндірістік құралдарды қосуға және басқа механизмдердерге қоса салықтық кредитті ұсыну қажет деп санаймын.

Несие проценттерін қайтару мерзімін шағын және орта кәсіпорындарын қызметіне байланысты дифференциялау қажет. Соған байланысты кәсіпкерлікке арналған бюджет арқылы жүретін инвестициялар көлемін ұлғайту керек.

Оларды ішкі кредит ресурстары немесе сыртқы заем арқылы жүзеге асару керек.

Сондықтан салықтық құралдар басқа да мемлекеттік реттеу құралдарымен бірже қолданылуы қажет, тек сон дай жағдайда ғана белгілі бір нәтижеге же туге болады.

Қорыта келгенде кәсіпкерліктің кез-келген нысанының дамуында салық механизмінің ролі орасан зор болып табылады. Қазақстан Республикасы жағдайында реттеу құралдардың шағын және орта бизнес субъектілерінің даму үшін, әсіресе, олар өндірістік сферада көбірек дамыса, оларды ынталандыру үшін қажетті де жеткілікті мөлшерде қолданылмайды десек қателеспейміз. Осыған орай, салық заңнамасының тұрақтылығын қамтамасыз ету көкейкесті мәселелер қатарында, өйткені салық заңнамасында жиі болатын өзгерістер жеке тұлғалардың кәсіпкерлік қызмет тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Кәсіпкер салық жүйесіне бірнеше рет енгізілетін өзгерістермен толықтыруларға тез бейімделе алмайды және ертеңгі күнге сенім жоқ. Өйткені, салық заңнамасына енгізілетін кезекті өзгеріс күтіліп отырған пайданы залалға айналдыруы мүмкін. Сонымен бірге, табысты кемітіп көрсету, оның нақты сомасын жасыру сияқты келеңсіз факторлар көрініс

алады. Бұл кәсіпкерлікпен айналысатын жеке тұлғалардың қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Кушербаева А. Е. Проблемы конкурентоспособности стран с переходной экономикой- Альпари , 2007- 248 с.
2. Бекмуханбетова У. Р. Индустриально-инновационное развитие – основа устойчивой экономики Казахстана- Алматы: Экономика, 2006- 496 с
3. Б.М. Мухамедиев Экономика Алматы: Қазақ университеті, 2008-320с
4. Ы.К.Мамыров, Ж.А. Кулекеев, Г.К.Султанбекова Предпринимательство Алматы: Экономика, 2007

*Бекбусинова Г.К. к.э.н., ст.препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева
Курмангазина А.К. магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКЦИИ ЗА СЧЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Аннотация

Поддержка и развития предпринимательства для повышения конкурентоспособности продукции является приоритетной сферой государственной экономической политики Республики Казахстан. Несмотря на предпринимаемые правительством республики по поддержке предпринимательства меры, в этом секторе экономики все еще много проблем, требующих ускоренного решения.

Ключевые слова: *предпринимательство, совет предпринимателей, материальные и финансовые ресурсы, малые и средние предприятия.*

*Bekbusinova G.K. Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of "Economics and Tourism"
Aktobe University named after S Baishev
Kurmangazina A.K. master student
Aktobe University named after S Baishev*

WAYS TO IMPROVE THE COMPETITIVENESS OF PRODUCTS DUE TO STATE SUPPORT OF ENTREPRENEURSHIP

Annotation

Support and development of entrepreneurship is a priority area of the state economic policy of the Republic of Kazakhstan. Despite the Government of the Republic of business support measures in this sector is still a lot of problems that require rapid decisions.

Keywords: *Entrepreneurship, Business Council, material and financial resources, small and medium enterprises.*

ОӘЖ 658

*Қайырғалиева М.Ғ. э.ғ.к., доцент.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Сәуенова Г.Б. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ҚР КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ МЕН ОНЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ МЕН РЕТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйіндеме

Зерттеу барысында мынадай нәтижелер алынды: кәсіпкерлік қызмет экономикалық және әлеуметтік проблемаларды шешуде маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметтің дамуы мен қызмет жасауына қажетті шарттарды қалыптастырудың қадамдары жасалуда. Сондықтан, кәсіпкерлік қызметті дамыту үшін үш факторлық жағдай ескерілуі қажет.

Кәсіпкерлік қызметтің қазіргі жағдайы мен дамуын талдаудың нәтижелері ескеріліп, алға қойған мақсатқа жету үшін орындалатын міндеттер анықталды.

Кілт сөздер: *кәсіпкерлік қызмет, шағын және орта кәсіпкерлік, мемлекеттік қолдау, бәсекелестік.*

Кәсіпкерлік қызмет – экономика мен қоғам дамуының қозғаушы күші болып табылатын қазіргі нарықтық экономиканың ажырамас бөлігі. Кәсіпкерлік қызметтің дамуы экономиканың құрылымдық қайта құрылуын белсендендіреді, нарықтық таңдауға кең еркіндік береді, қосымша жұмыс орындарын ашады, шығынның жылдам өтелуін қамтамасыз етеді және тұтынушылық сұраныстың өзгерісіне жедел икемделеді. Кәсіпкерлік қызмет нарықты тауарлармен және қызметтермен

толтыруға, бәскелестікті кеңейтуге, салалық және аумақтық монополияны жеңуге көмектеседі. [1]

Кәсіпкерлік қызмет – еліміздің экономикасы үшін халықтың әлеуметтік тұрмыс жағдайының жақсаруына әрекет ететін қажетті буын. Бірақ, мемлекет тарапынан бөлінген қаржылық қолдаудың жетіспеушілігі, өнеркәсіп пен шағын кәсіпорын өнімдеріне қойылған бағаның теңсіздігі және нарық инфрақұрылымының нашарлауы, өзара төлемдердің орындалмауы, бағаның өсуі, шетелден сапасыз өнімдердің ағылып келуі, жергілікті кәсіпкерлердің бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі және тағы басқа себептер өз кезегінде әрбір саладағы кәсіпкерлік қызметке теріс ықпалын тигізіп отыр. Ел экономикасының тұрақталуы кәсіпкерлік құрылымдарды қалыптастырып дамыту аз уақыт ішінде өзінің нәтижелерін беретіні, нарықтық жағдайға сай құрылған шағын құрылымдар өндірістік тиімділікті арттыру барысында құлдырап кеткен кәсіпорынның экономикасын жақсаруына, әрбір саладағы кәсіпкерлік қызмет жүйесіндегі кәсіпкерлік субъектілерінің ұлғая бастағаны мысал бола алады. Сонымен бірге, ұлттық экономиканы одан әрі дамытуға да аса басты ықпал етеді.

Кәсіпкерлік қызметтің нарықтық экономикада алатын орны ерекше. Ойткені, кәсіпкерлік қызмет– экономиканың ұтқыр әрі нәтижелі секторының бірі. Ішкі жалпы өнімнің елеулі бөлігін өндіру солардың үлесінде. Осы орайда, Президентіміз Қазақстан халқына жолдауында: «Жапония, Германия, Бельгия, Италия сияқты елдерде кәсіпкерлік қызмет олардың барлық кәсіпорындары санының 90%-дан астамын құрайды, көптеген дамыған елдерде олар жалпы ішкі өнімнің 50%-дан астамын береді. Сондықтан да, біздің шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың түбірінен жаңа идеологиясын түзуіміз қажет» деп айтқан болатын. [2]

Қазіргі таңда кәсіпкерлік қызметті қолдау бойынша мемлекеттік саясат кәсіпкерлік қызметті дамыту үшін оңтайлы жағдайлар жасау принципіне негізделетін мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық саясатының негізгі бағыттарының бірі болып келеді.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызметте жұмысбастылар санының динамикасы (01.12.2015ж. жағдайында)

№	Атауы	2011	2012	2013	2014	2015
1	Кәсіпкерлік қызмет субъектілерінде жұмыспен қамтылған халық, мың адам	557,9	585,9	464,6	551,3	574,2
2	Кәсіпкерлік қызметпен айналысатындар саны, мың адам	47,7	55,8	58,4	59,1	60,7
3	Халықты жұмыспен қамсыздандырудағы кәсіпкерлік қызмет үлесі	18,30%	20,60%	22,10%	23,40%	25,20%

Ақпарат көзі: «Даму» ДҚ мәліметтерінің негізінде құрастырылған

Жоғарыдағы 1-ші кестеден көрініп тұрғандай, Қазақстанда экономикалық белсенді халықтың ішінде кәсіпкерлік қызметте қызмет ететіндер саны 25% құрайды. Мұндай төмен үлес барлық жұмысбасты халықтың 25% мемлекеттік мекемелерде қызмет етулеріне байланысты.

2015 жылғы қаңтарда өткен жылғы қаңтармен салыстырғанда өнім шығарылымы (салыстырмалы бағаларда) 0,3%-ға, жұмыспен қамтылғандар саны 2,0%-ға, белсенді субъектілер саны 9,2%-ға өсті.

2015 жылғы қаңтарда кәсіпкерлік қызмет субъектілерімен өнім шығарылымы 630,3 млрд. теңгені құрады.

Төмендегі 2-ші кестеден көріп отырғанымыздай, 2015 жылғы көрсеткіштерге сәйкес аймақтарда жұмыспен қамту бойынша алдыңғы қатарда Алматы қаласында 13% орын алып отыр. Оңтүстік Қазақстан 12%, Алматы облысы 11%, Шығыс Қазақстан 9 %.[3]

Кесте 2 – Республика аймақтары бойынша кәсіпкерлік қызметте жұмыспен қамтылғандар саны, адам

Атауы	Кәсіпкерлік қызметте жұмыспен қамтылғандар саны, адам			
Жылдар	2012	2013	2014	2015
Қазақстан Республикасы	1 882 340	1 737 750	2 554 640	2 635 563
Ақмола	77 455	72 753	116 547	119 823
Ақтөбе	71 039	69 476	117 352	120 237
Алматы	242 148	212 272	262 503	257 522
Атырау	51 017	55 222	89 210	89 342
Батыс Қазақстан	65 076	58 554	91 995	94 112
Жамбыл	99 695	99 066	118 411	119 437
Қарағанды	145 666	134 973	198 737	216 948
Қостанай	96 637	88 703	138 770	140 931
Қызылорда	40 356	37 278	65 695	74 374
Маңғыстау	54 134	46 762	83 812	85 824
Оңтүстік Қазақстан	269 584	249 568	286 888	279 593
Павлодар	92 825	80 845	123 866	122 451
Солтүстік Қазақстан	66 623	57 747	99 081	102 980
Шығыс Қазақстан	179 099	162 797	231 157	241 700
Астана қаласы	96 953	98 901	165 769	189 299
Алматы қаласы	234 034	212 834	364 847	380 990

Ақпарат көзі: ҚР Статистика агенттігінің зерттеу негізінде автормен құрастырылған

Қазіргі таңда Қазақстанды жаңа территориялық жағынан ұйымдастыру жүргізіліп жатыр, ол еліміздің ірі қалаларының қарқынды

дамуынан көрінеді, оның ішінде Ақтөбе қаласы экономикалық өсу орталығы ретінде анықталған Қазақстанның төрт қаласының бірі болып саналады.

Ақтөбе облысының бәсекеге қабілетті артықшылықтарына тоқтала кететін болсақ:

1) Минералды-шикізат қорлары. Ақтөбеде 340 жуық пайдалы қазбалардың кен орындары орналасқан қайталанбас минералды-шикізат қоры бар. Облыстың территориясында Қазақстандағы көмірсутек шикізатының барланған қорының 10% және болжамды ресурстарының 30%, никель – 55%, титан – 40%, фосфор – 34%, мырыш – 4,7%, мыс – 3,6%, алюминий – 2%, көмірдің 1,4% жинақталған.

2) Экономиканың үдемелі дамуы. Ақтөбе облысы жалпы аймақтық өнімнің өсімі 15,7 рет өскен, ал жан басына шаққанда 12,9 есеге өсіп, 12,3 мың АҚШ долларын құраған, бұл көрсеткіштер ЕО мемлекеттерімен салыстыруға келеді. 2014 жылы жалпы аймақтық өнімнің өсімі 1849,1 млрд.теңгені құрады, жалпы аймақтық өнімнің өсімі республика көлемінде 4,8% құрады. Оның ішінде жалпы аймақтық өнімнің өсімін өндіріске шаққанда – 37% құрады, ауыл шаруашылығы – 4% құрады.

3) Инфрақұрылымның дамуы. Энергоресурстар: максималды мүмкіндігі 4,3 млрд.кВтс құрайды. Газбен қамтамасыз ету: аймақты өзіндік ресурстармен қамтамасыз ету толық шешілген. Сумен қамтамасыз ету: максималды мүмкіндігі 11,2 млн. текше метр. Телекоммуникация: қазіргі сандық халықаралық телефон, ұялы спутник байланыстарын ұсынатын кең таңдау бар [4].

Кесте 3 – 2015 жылға Ақтөбе облысы аудандарының кесіндісі бойынша шағын және орта кәсіпкерліктің даму көрсеткіштері

Аудандар	Субъектілер саны (бірлік)		Адамдар саны (адам)		Өнім көлемі (тауарлер мен қызметтер) (млн. теңге)	
	2015 ж.	2014 жылға %	2015 ж.	2014 жылға %	2015 ж.	2014 жылға %
Әйтекеби	778	97,0	6 198,0	101,6	4 251,6	101,2
Алға	1502	109,2	4 969,0	102,4	7 677,4	105,8
Байғанин	633	116,4	3 856,0	105,3	3 050,0	136,2
Ырғыз	452	106,6	1 797,0	102,6	561,0	103,4
Қарғалы	626	105,2	4 146,0	100,3	6 231,1	108,4
Қобда	689	108,5	5 335,0	100,9	2 271,8	102,8
Мәртөк	998	102,7	5 691,0	101,3	7 415,9	109,2

Мұғалжар	2059	99,0	7 656,0	103,1	12 701,1	107,0
Темір	1163	106,2	3 920,0	102,8	3 900,3	143,6
Ойыл	534	98,0	3 527,0	100,6	667,9	109,0
Хромтау	1477	107,3	5 316,0	104,7	5 456,6	102,7
Шалқар	1403	111,2	8 903,0	101,5	9 799,8	100,8
Ақтөбе қ.	51571	104,2	96 732,0	103,8	87 848,5	103,0
Барлығы	63895	104,5	158 046,0	103,2	151 833,0	105,1

Ақпарат көзі: ҚР Статистика агенттігінің мәліметтері негізінде автормен есептелген

Жоғарыдағы 3-ші кестеден көріп отырғанымыздай, аудандар бойынша кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің көбісі Ақтөбе қаласында 51 571 мың бірлік, Мұғалжар ауданында – 2 059 мың бірлік, Алғада – 1 502 мың бірлік, Хромтауда – 1 477 мың бірлік және Шалқар ауданында – 1 403 мың бірлік. Ең азы Ырғыз (452 бірлік) және Ойыл (534 бірлік) аудандарына келеді.

Республикамызда кәсіпкерлік қызметтің дамуы мен қызмет жасауына қажетті ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық шарттарды қалыптастырудың алғашқы қадамдары жасалуда.

Кәсіпкерлік қызмет бірқатар экономикалық және әлеуметтік проблемаларды шешуде маңызды рөл атқарады. Кәсіпкерлік қызметтің қалыптасуы мен дамуы барысында мемлекеттік қолдауды талап етеді. Мемлекет кәсіпкерлік қызмет алдында тұрған кедергілерді жоюға, құқықтық жағынан көмек көрсетуге, өркениетті нарықтық қатынасты орнатуға ықпал етуге тиіс.

Кәсіпкерлік қызметті дамыту үшін үш факторлық жағдайды ескеру қажет. Олар: кәсіпкерлердің құқығын қорғайтын жүйе жасау; тексеруші органдардың санын азайту; рұқсат беруші құжаттардың санын азайту.

Кәсіпкерлік қызметті қолдау мен ынталандыру бүгінгі күнгі мемлекетіміздің алдындағы шешетін өзекті мәселелерінің бірі. Бұл тұрғыда негізгі мақсат – кәсіпкерлік қызметтің экономикалық қызметін тиімді атқаруына мүмкіндіктер жасап, өмір сүру мерзімінің неғұрлым ұзаруына ықпал ету болып табылады.

Кәсіпкерлік қызметтің қазіргі жағдайы мен дамуының талдамасының нәтижелерін және шетелдік тәжірибені ескере отырып, алға қойылған мақсатқа жету үшін аталған бағытта мынадай міндеттерді іске асыру көзделуде:

- кәсіпкерлік қызметтің дамуы үшін заңнамалық негіздің барынша ашықтығын құру;
- экономиканы бюрократиясыздандыру және әкімшілік кедергілерді жою;
- кәсіпкерлік қызметте көлеңкелі айналымды қысқарту;

- мемлекетке бейінді емес функцияларды рыноктық ортаға, бірінші кезекте кәсіпкерлік қызметке беру; [5]
- кластерлік-желілік ұстаным негізінде тіршілікке қабілетті инфрақұрылымдық жүйелерді құру және қамтамасыз ету;
- инновациялық экономикаға кәсіпкерліктің қатысуы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Послание президента Республики Казахстан – лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан – 2050». Новый политический курс состоявшегося государства. –Официальный сайт Президента РК – Режим доступа: www.akorda.kz/ru/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstanu
2. Елшібаев Р.Қ. Кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру. Оқу құралы. – Алматы, «Экономика», 2009. – 18б.
3. Исабеков Б. Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту бағдарламаларын жүзеге асыру концепциялары // Аль-Пари. –2002, – № 4-5. –30-35б.
4. Облыс әкімі Б.М.Сапарбаевтың «Ақтөбе облысының 2015 жылғы кәсіпкерлік және өнеркәсіп басқармасы бөлімдерінің қорытындысы және 2016 жылға арналған міндеттері туралы» есебінің тезистері. «Ақтөбе» газеті // Ақпан, 2015 жыл
5. Руденко А.И. Экономика предприятия в условиях рынка. Учебное пособие. – Минск, 2007. –264с.

*Кайыргалиева М.Г. к.э.н., доцент
Актюбинский университет имени С.Баишева
Сауенова Г.Б. магистрант
Актюбинский университет имени С.Баишева*

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ВАЖНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ И РЕГУЛИРОВАНИЯ

Аннотация

Результаты исследования заключается в следующем: бизнес играет важную роль в решении экономических и социальных проблем.

Развитие и функционирование бизнеса в Республике Казахстан создал необходимые условия для формирования шагов. Поэтому, необходимо учитывать три фактора для развития предпринимательской деятельности.

Принимая во внимание результаты анализа текущего состояния бизнеса и развития задач для достижения целей, определенных.

Ключевые слова: *предпринимательство, малого и среднего предпринимательства, государственной поддержки, конкуренция.*

*Kaiyrgalieva M.G. Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of "Economics and Tourism"
Aktobe University named after S Baishev
Sauenova G.B. - Master student
Aktobe University named after S Baishev*

THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE IMPORTANCE OF GOVERNMENT SUPPORT AND REGULATION

Summery

Scientific novelty of the research: business plays an important role in solving economic and social problems.

Development and operation of business in the Republic of Kazakhstan has created the necessary conditions for the formation of steps. Therefore, it is necessary to take into account three factors for the development of entrepreneurial activity.

Taking into account the results of the analysis of the current state of business and development objectives in order to achieve the objectives set.

Keywords: enterprise, small and medium-sized businesses, state support, competition.

ОӘЖ 330.8

*Мусиров Г. э.ғ.к. аға оқытушы,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

АРАБ ХАЛҚЫНЫҢ ОЙШЫЛЫ ИБН ХАЛЬДУННИҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ.

Түйіндеме

Аталмыш мақала Шығыста, соның ішінде Араб елдеріндегі феодализм дәуірінде қалыптасқан экономикалық ойлар мен оның

туындауына ықпал жасаған ойшыл Ибн Хальдунның тұжырымдамаларын зерделеуге арналған.

Кілт сөздер: жер өңдеу, мал шаруашылығы, қолөнер, сауда, өндіріс, кәсіпкерлік, еңбек, баға, құнның еңбектік теориясы, меншік теориясы, өркениет

Ибн-Хальдун (1332-1406 жж).

Орта ғасырлардағы экономикалық ойлар Араб елдеріндегі феодализмнің дамуымен қатар қалыптасты.

Орта ғасырдағы экономикалық-құқықтық мәселелерді өз еңбектерінде қарастырған авторлардың қатарына мұсылман құқықтанушысы Абу Йусуф (731-798), теолог және құқықтанушы Абу Мухаммад Али б. Ахмад Ибн Хазм (994-1064), философ әрі құқықтанушы Абу Хамид Мухаммад б. Мухаммад аль-Газали ат-Туси (1058-1111), теолог әрі құқықтанушы Таки ад-дин Ахмад Ибн Таймийа (1263-1328), Ибн Таймийдің шәкірті Шамс ад-дин Абу Абдалла Мухаммад б. Аби Бакр, немесе Ибн Каййим ал-Джаузий (1292-1350) жатқызуға болады. Сонымен қатар ортағасырдағы мұсылман экономистерінің қатарына әлемдегі алғаш социолог, энциклопедист-ғалым Абд ар-Рахман Ибн Мухаммад Ибн Хальдун ал-Хадрами (1332-1406) жатады.

Бұлардың әрбірінің өмірі мен еңбектері үлкен тарих. Сондықтан олардың ішінде қазіргі экономика ғылымына өз тұжырымдамаларымен айтарлықтай үлес қосқан Ибн-Хальдун туралы тоқталмақпыз.

Ортағасырдағы мұсылман экономистерінің қатарында ерекше орынды әлемдегі бірінші социолог, энциклопедист-ғалым **Абд ар-Рахман Ибн Мухаммад Ибн Хальдун ал-Хадрами (1332-1406)** иеленеді. Ол Тунис қаласында өмірге келген, атақты тұқымнан шыққан, атасы Абу-Фарис ірі Ифрикии қалаларының бірінің әмірі болған. Ибн-Хальдунның еңбектерінің құндылығы мынада, оның пікірінше тарихи үдерістің негізінде пайғамбарлар мен патшалардың іс-әрекеттері, қызметтері емес, адамзат қоғамының дамуы жатыр. Ибн Хальдунның есмін әлемге танымал қылған оның атақты еңбегі «Мукаддима» (Кіріспе) деп аталады. Мұнда ол өз дәуірінде өмір сүрген бедуин тайпасының көшпелі және отырықшы өмірінің әлеуметтік-экономикалық сипатын ашады.

Ибн Хальдун қайтыс болған соң оның бұл еңбегі ұмыт болды, тек бес ғасырдай уақыт өткен соң барып зерттеушілер оған назар аударған. Осы жылдар ішінде оның есімі де көлеңкеде, ұмыт қалды. [1]

Ибн Хальдун қазіргі экономикалық теорияның негізін қалаған ұлы ойшылдардың бірі екені даусыз. Оның бұл саладағы сіңірген еңбегі, бірқатар ғалымдардың пікірінше, (батыс экономистері де бар) А.Смиттің еңбегінен кем емес, сондықтан да оны «экономиканың атасы» деп атауға әбден лайық.

Бұл жайында белгілі американдық экономист-социолог Й.Шумпетер: «Ибн Хальдун А.Смитпен салыстырғанда ерекшеленеді» деген пікір ұстанады. Әрине, бұл жерде Й.Шумпетер И.Хальдунның оған дейінгі өмір сүрген оқымыстылардың идеяларын негізге алғандығын, әсіресе, еңбек бөлінісі туралы Платонның, ақшаның табиғаты мен мәні туралы Аристотелдің, ал үкіметті басқару туралы Тахир ибн аль-Хұсайын идеяларын өңдеудегі ерекше қабілетін айтып отыр.

Бұдан басқа Ибн Хальдунның ғылыми концепцияларының маңыздылығы сонша, өз заманында ол «ұлы араб ойшылы», «араб Монтескьесі», «арабтың Марксі», «экономика ғылымның пионері», «социологияның толық негізін қалаушы» секілді бірнеше атақ-дәрежеге ие болған тұлға.

Питирим Сорокин оны адамзат тарихындағы атақты бес социологтардың біріне теңеуі (Платон, Аристотель, Ибн Хальдун, Вико, Конт) тегін емес.

Ибн Халдунның экономикалық мәселелерге қатысты бірталай құнды тұжырымдамалары мен ойлары бар, көптеген маңызды нәрселерді ол ойша көзқарас түрінде жеткізген. Ибн Халдунның ең басты құндылықтарының бірі қоғамның ешқандай сыртқы күштердің әсерінсіз үдемелі дамып жетілетіндігі туралы ойы. Бұл көзқарастың негізіне Ибн Халдун қоғамның саяси құрылымдық өзгеру арқылы (саяси эволюция) емес, шаруашылықты ұйымдастыру немесе жүргізу тұрғысынан (отырықшылықтан – қалалық тұрмысқа дейінгі) дамып жетілуін жатқызады. Демек, қоғам дамуының ішкі қайнар көзі адам еңбегі, яғни адамдардың атқаратын шаруашылық қызметі деп есептейді ғалым. Осылайша ол адамзат тарихының кезеңділігін (алғашқы қауымдық қоғам, ауыл өмірі, қала тұрмысы) көрсету арқылы тұңғыш рет адамзат қоғамының төменгі сатыдан жоғары сатыға дейінгі заңды әрі үдемелі даму теориясын негіздейді. Мұндай дамуға негіз болатын адамдардың өндірістік қызметі, өндірістің дамуы, соның ішінде қолөнер мен жер өңдеу екенін алға тартады. Бұл туралы ол «Ұрпақтың өмір сүру шарты, олардың өмірге деген қажеттіліктерге қалай қол жеткізетіндігіне байланысты ерекшеленетінін біл» дейді. Адамзат тарихындағы негізгі бағыттаушы күшке материалдық қажеттілікті жатқызды. «Адамдар жануарлардан өздерінің ерекшеліктеріне байланысты бөлектенеді, солардың ішіндегісі ғылым мен қолөнер», – деп есептеді Ибн Хальдун. [2]

Ғалым адамдардың өмірдегі қажеттіліктеріне қол жеткізудегі экономикалық белсенділіктеріне географиялық факторлардың қалай әсер ететініне көп көңіл аударады. Оның пікірінше, адам қажеттілігі географиялық орта қалыптастыратын мүмкіндікке байланысты қанағаттанады, яғни алдымен тамақ, баспана, содан кейін барып өнерге, ғылымға деген рухани сұраныстар қалыптасады. Осылайша жағымды климатта өмір сүретіндерде еңбекке деген ынталанушылық болады, ал

мұндай географиялық белдіктен тысқары өмір сүретіндерде (солтүстікке және оңтүстікке қарай) сәйкесінше мұндай ынталанушылық төмендейді.

Ғалымның адам «қандай климатта өмір сүрсе де, жалғыз өзі ештеңеге қол жеткізе алмайды, Алла оған өмір сүруі үшін қаншалықты несібе бергенімен өзара көмексіз ол өмір сүре алмайды, қарусыз өзін қорғай алмайды, демек, ұрпақ жалғастығы тоқтап, адамзаттың құрып кетуі мүмкін. Сондықтан, адамдар өзара көмек арқылы бірігуі тиіс, сонда ғана Алланың адам өмірі, ұрпақ жалғастығы туралы қалауы орындалады» деген пікірі қазіргі заман талабына сай құндылығын жойған жоқ деуге болады.

Ғалымның ойынша, адамдардың өмір сүруге қажетті құралдарды бірігіп табуда, яғни шаруашылық қызметпен айналысуы бірнеше кезеңдерден өтеді: жабайылық (таваххуш), қарапайымдылық (бидава), өркениет (хидара).

Оның қарапайым қоғам деп отырғаны тек қана қажетті өнімдер тұтынылатын жер өңдеу, мал шаруашылығы (дарури) болса, ал өркениетті қоғамы қолөнер мен сауда, яғни өндірумен қатар тұтынылатын «қажеттіліктен артылғандар» (заид), соның ішінде «пайда әкелетіндері» (хаджи) мен «қажеттілігі жоқ» сән бұйымдары (камали). Басқаша айтқанда, Ибн Хальдунның «қарапайым» кезеңін Ксенофонттың «экономикасына», ал «өркениетті» Аристотельдің «хрематистикасына» теңеуге болады.

Ибн Хальдунның «әлеуметтік физика» шеңберінде қазіргі заманғы экономикалық теориялардың бірнешеуінің негіздері қаланған десе де болады, олар: қоғамдық еңбек бөлінісі теориясы, адами еңбек күштің үдемелі даму теориясы, тауар өндірісінің теориясы, соның ішінде құн мен баға теориясы мәселесі, қажетті және қосымша еңбек және өнім теориясы, меншік және кәсіпкерлік теориясы, салық және салық салу мен экономикадағы мемлекеттің рөлі теориясы, қоғамның циклдық даму туралы теориялары – мұның бәрі қазіргі экономикалық теорияның зерттеу пәні саласын құрайтын теориялар болып табылады. Тағы бір ерекшелік, оның алдыңғы әріптестері ең бастысы «қиялдағы қоғамды» зерттесе, Ибн Хальдун тұңғыш рет «нақты қоғамды» зерттеген. [3]

Ибн Хальдун тауарлы өндіріс теориясын алғашқы болып қалыптастырушы, ол туралы «Адам балалық қорғансыз шақтан шыққан соң күш алады, яғни еңбек етеді, тең дәрежелі айырбас жасай отырып табыс алады, ал кез келген табыс – еңбек құны» дейді. Мұндағы маңызды тұжырымдама – өнімдегі затқа айналған еңбек. Яғни, тең дәрежеді құн айырбасы арқылы адам еңбектің өзін емес, оның нәтижесін сатып алады. Бұл ретте, тауар өндірісіне жұмсалған еңбек баға арқылы өткізіледі. Бұл біздің ұғымымызда өркениеттік дәуір болып саналады.

Сонымен қатар ол құнның еңбектік теориясын да алғашқы негіздеуші. Ибн-Хальдун байлық пен табыстың негізгі көзі адам еңбегінде

деп есептеді. Осы тұрғыда ол «кез-келген табыс құнға теңбе-тең», – деген пікір айтып шын мәнісінде құнның еңбектік теориясын тікелей көрсетті (қажетті және қосымша өнім, осыған сәйкес қажетті және қосымша еңбек). Классикалық саяси экономияның негізгі өкілдері болып есептелетін А.Смит, Д.Рикардо және К.Маркстен бұрын Ибн Хальдун құнның жеке адамның еңбегімен емес, қоғамдық қажетті еңбек шығындары арқылы анықталатынын байқаған. Ал экономика ғылымында А.Смит құн қалыптасуының еңбектік теориясының негізін қалаушы ретінде танылған.

Бұл туралы С.М.Бациева құнның құпиясын ашқан алғашқы экономист ретінде Ибн Хальдунның атын әділетті тұрғыдан атайды. «Егер еңбек мөлшері артса, онда тұрғындардың еңбек құнының мөлшері де артады» дей келе, тағы бір жерде «Адамдардың пайдаланатындарының және байлық түрінде сатып алатындарының (қолөнер бұйымдары болса) бәрі еңбек (оған жұмсалған) құнына тең» дейді. Кейінірек, ол құнның сұраныс пен ұсынысқа байланысты өзгеру (қоғамдық құн болуы мүмкін) жағдайын қарастырады.

Сол сияқты, Ибн Хальдун кәсіпкерлік теориясын негіздей отырып, нақты шаруашылық өмірдің функционалдық түсінігін білдіретін кәсіпкерлік (касб) терминін енгізеді.

Өкінішке орай, қазіргі кезде «кәсіпкерлік» терминін алғаш Р.Кантильон енгізді (XVIIғ.) деген пікір қалыптасқан. Алайда, IX-X ғасырлардың өзінде ортағасырлық араб ойшылдарының (ашарит, джабраит, кадарит, мутазалит) күшімен тарихта алғаш рет кәсіпкерлік концепциясы қалыптасқан.

Кәсіпкерлік – адамның өз еңбегі мен қабілеті арқасында қол жеткізген иелігі. Бұл терминді «дәулет» деп те түсінуге болады. Егер, кәсіпкерлік тек өмір сүру құралы және оның көлемі өмірге қажеттілерден артылмаса, онда ол «мааш», ал бұл қажеттіліктерден артылса ол «райаш». Бұлардың барлығының себебі, яғни байлық негізі еңбек мөлшеріне байланысты, демек, қажеттіліктерді қанағаттандырудан кейін артық өнім қалады. Осы ретте Ибн Хальдун алғаш рет қажетті (мааш), және қосымша құн (райаш) мен өнім теориясына жақындайды. Осы ретте Ибн Хальдун тұтыну құнын да «ризк» және «касб» деп екіге бөледі. Кәсіпкерлік – адамның өз еңбегі мен қабілеті арқасында қол жеткізген иеліктері болса, ризк – өзінің қажеттіліктеріне жұмсалғандары, немесе тұтыну заттары.

Ибн Хальдун меншік теориясын (оның терминологиясында мульк) алғаш негіздей отырып, оны үш жақты қарастырады: біріншіден, меншік – бұл иелік етілетін мүліктің өзі, екіншіден, меншік – кім меншік иесі соның қолында билік бар, үшіншіден, меншік – өзін-өзі иелену және пайдалану, яғни «жұмыс жасайтын» меншік, немесе меншік – бұл қызмет, капитал қызметін атқаратын түрі.

Ибн Хальдун ақшаның атқаратын қызметтеріне де елеулі түрде назар аударған. Ғалым, ақшаның пайда болуын, сауда айырбасының қарқынымен, жанданумен, сауда байланыстардың кеңеюімен байланыстырады. Ақшаның табиғаты мен пайда болу себептерін қарастыру барысында, Ибн Хальдун, алтын мен күмістің бағасына рынок айытқуларының ықпал жасай алмайтындығын анықтайды, сондықтан, алтын мен күмістің ақша рөлін атқарудағы басты себебі осы деп есептейді. Ал олардың жоғары құндылығын метал ретіндегі сиректігімен, өндіру мен өңдеуге жұмсалатын еңбек шығындарының жоғарылығымен түсіндіреді. Алтын мен күмістің айналыс құралы қызметіне тоқтала отырып, ол айналыстағы ақша санының тек қоғамның даму деңгейінен ғана емес, басқа елдерге шығарылатын тауар экспортының мүмкіндігіне байланысты екендігін айтады. [4]

Ибн Хальдуннің пікірінше, елдің экономикалық дамуын қолда бар алтын, күміс қорлары мен табиғи ресурстар ғана айқындамайды. Елдің дамуын рынок көлемі мен өндіріс құралдарына байланысты экономикалық қызметтер мен еңбек өнімділігі анықтайды. Өндіріс құралдары адам қажеттіліктерін қанағаттандырудан соң қалған қосымша, артық ресурстар есебінен жасалады. Ал рыноктың ұлғаюы таурлар мен қызметтерге сұранысты арттырады, ол өз кезегінде өндірістің ұлғаюына, ғылым мен білімнің дамуына, адамдардың табысының артуына ықпал жасайды, даму үдерісін жылдамдатады.

Салық мәселесі де өзге мұсылман экономистері секілді Ибн Хальдуннің аса назарында болғаны сонша, ол «салықтар мен жиындар мемлекеттің материясын құрайды» дейді. Тұрғындардан шамадан тыс мөлшерде алым алу (оның үстіне күш көрсетілсе) адамдарды еңбек нәтижесінен айырады, үкіметтегі ілгерілеуді тежейді, ал салық төмен болса, адамдардың еңбекке және өндіріске деген ынта-мүддесі артатындығын айтады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Настольная книга по Исламским финансам – Астана, ИД «Сарыарка», 2010 – 542 с.
2. Христианство и ислам об экономике. Под редакцией М.А.Румянцева, Д.Е.Раскова. Издательство НПК «РОСТ», Санкт-Петербург, 2008 – 625 с.
3. Р.И.Беккин. Экономические взгляды Ибн-Хальдуна, 2002 – 6с.
4. У.Ж.Алиев. Значение трудов Ибн-Хальдуна в становлении экономической науки 2005 – 7с.

Мусиров Г.М. к.э.н., ст. преподаватель

Актюбинский университет им.С.Баишева

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АРАБСКОГО МЫСЛИТЕЛЯ ИБН ХАЛЬДУНА

Аннотация

Данная работа посвящена изучению экономических взглядов и концепции арабского мыслителя Ибн Халдуна

Ключевые слова: земледелие, скотоводство, ремесло, торговля, производство, предпринимательство, труд, цена, трудовая теория стоимости, теория собственности, цивилизация

Mussirov G. Candidate of Economic Sciences
Aktobe university named after S. Baishev

ECONOMIC VIEWS OF THE ARAB THINKER IBN KHALDUN

Summery

This article is devoted to estimation of population health by the given statistics information and allergic diseases as a result of contamination environment of Aktobe city .

Keywords: agriculture, cattle, craft, trade, production, entrepreneurship, work, price, labor theory of value, theory of property, civilization.

УДК 338.48

*Мусиров Г. э.г.к. аға оқытушы,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
М.А.Жалғасбаева. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ТУРИЗМ- ІШКІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ НАРЫҚТЫ ДАМУШЫ ҚОҒАМДЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Түйіндеме

Бұл мақалада туризмұғымы мен ішкі туризмнің даму шарттары мен сипаттамалары және Қазақстан Республикасындағы ішкі экономикалық нарықты дамытудағы туризм индустриясының бағыттары айтылады

Кілт сөздер: тур, туризм, туристік аймақ, туристік инфрақұрылым, туристік фирма, прогресс, демография, экотуризм.

Туризм – («тур» – французша «tourism» – серуендеу, жол жүру) белгілі бір маршрутқа жасалатын саяхат деген ұғымды білдіреді. «Туризм» термині қоғамдық құбылыс ретінде бірден қалыптасқан жоқ. Оның қалыптасуына тікелей болмаса да, жанама түрде әсер еткен тарихи алғы шарттар немесе факторлар болды. [1]

Оларға жататындар:

1. Ерте ғасырлардағы, әсіресе орта ғасырларда (VII-XIV ғғ) қалыптасқан мемлекеттер мен халықтар арасындағы сауданың дамуы.
2. Орта ғасырларда және XIX ғасырға дейінгі мемлекеттер арасында болған соғыс қимылдары.
3. XV ғасырдан басталған жаңа жерлердің (Ұлы географиялық) ашылулары.

Сауданың дамуы халықтар мен мемлекеттер арасындағы экономикалық, мәдени т.б. қатынастарды нығайтып, жолға қойды. Халықтардың салт-дәстүрімен олардың мекен еткен жерлерінің табиғаты және тарихы туралы мәліметтердің жиналуына негіз болды. [2]

Халықтар арасындағы сауда қатынастарының дамуы мен өсуі, дүниежүзінде құрлық бойынша да, су жолдары арқылы да жүрген. Сауда қатынастарының ең айқын айғағы «Ұлы жібек» жолының болуы. Бұл жол шығыс пен батысты яғни, Азия мен Еуропа арасындағы байланысты қалыптастырды. [3]

Үшінші алғы шарт – XV ғасырдан басталған жаңа жерлердің ашылуы болды. Ф.Магелланың, Х.Колумбтың, Дж.Куктің, Берингтің т.б. саяхатшылардың жасаған экспедициялары жер шарының басқа құрлықтары мен болашақта игерілуіне жол ашты.

Біздің дәуір – жедел прогрестік дәуір. Қоғамымызда табиғи-тарихи ескерткіштер мен табиғи жарытылысымен ерекшеленетін мекен жайлары нағыз табыс көзіне айналуға. Мұндай кешендерді – «Туристік аймақ» деп атайды. Осылайша туристік аймақтар сол елдің туризмін дамытуға жол ашып отыр. [4]

Әр елдің табыс көзін құраушы қасиетіне байланысты туризм және саяхат бойынша дүниежүзілік Кеңес, қазіргі туризмнің келесідей экономикалық сипаттамаларын анықтайды:

- кейбір елдің ішкі ұлттық өнімін қалыптастырушы өнеркәсіп өнімін өндіруде жетекші рөлге ие;
- мемлекеттің белсенді салық төлеушісі ретінде қазына қорын толықтырушы;

- миллиондаған тұрғындарды жұмыспен қамтамасыз етуші;
- дүниежүзілік экономикада ең тез дамитын сала ретінде танылады.

Қазіргі заманғы туризмнің алғашқы қалыптасуы ХІХ ғасырдың 40-шы жылдарынан бастау алады. Ағылшын кәсіпкері Т.Кук елдің ішінде бірнеше жорықтар және саяхаттар жүргізген болатын. 1920 жылы шетелдік туризмнің географиялық көлемі артып, маңызы кеңейді. 1925 жылы Гаагада туризмді үгіттеу бойынша ресми ұйымдардың бірінші дүниежүзілік одақ конгресі болды. Бұған 14 ел қатысты. Енді туризмнің уақыт жағынан дәйектелген оқиғалар тізбесіне көз жүгіртейік. [5]

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары қаржының, жанар-жағармай ресурстарының, сауда-саттықтың және мамандырылған кадрлардың тапшылығы қатты білінді.

Екінші дүниежүзілік соғыс халықаралық туризмнің көлемін күрт азайтты.

1950 жылы барлық әлем бойынша тіркелген шетел туристерінің саны 25 миллион болды. [6]

1950 жыл халықаралық туризмнің өрлеуі жылдары болып есептелінді.

1960 жылдары шетелдерге шығатын туристер саны 71 миллион болып 3 есеге өсті.

1961-1970 жылдары аралығында туристік бизнес өрлеп, соғыстан кейінгі халықаралық туризм кең масштабты қамтыды.

Еуропалық мемлекеттердің ішкі нарықтағы үлесінің 90 пайызға жуығы ішкі туризмнен түседі. [7]

Европа елдері, соның ішінде Франция, Германия, Испания сондай-ақ, Азия елдерінің ішінде Оңтүстік және Оңтүстік Шығыс Азия елдері, әсіресе Жапония, Оңтүстік Карей, Индонезия, Тайланд, Қытай мемлекеттері ішкі экономикалық нарықты дамытуда туризмнен түсетін пайда арқылы динамикалық өсуде. Олар өз жерлеріндегі табиғи-тарихи және мәдени ескерткіштері мен рекреациялық аймақтарын нағыз табыс көзіне айналдыруды жолға қойған.

Дүние жүзінде 2,5 мыңнан аса ірі қорықтар мен табиғи ұлттық бақтар бар, олардың бәрі қосылып 4 млн. шаршы шақырым территорияны немесе құрлықтың 2,7 %-ін алады. Олардың ішінде ең ірі мұражайларын жыл сайын миллиондаған адамдар барып көреді.

Дүние жүзінің туризм жөніндегі «рекордшылары»- Франция, Испания болса, оларға жыл сайын 50 миллионнан астам адам барады екен. Бұл әрбір испандыққа 1-ден артық шетелдік турист келеді деген сөз. [8]

Ең танымал туристік елдердің қатарына жоғарыда айтылған елдерден басқа Австрия, Ұлыбритания, Чехия, Словакия, Греция т.б. жатады. Андорра, Сан Марина, Монако секілді микромемлекеттерде де туристерге қызмет ету ертеден-ақ, басты табыс көзі болып отыр. Мұнда әрбір тұрғынға бірнеше туристен келеді.

Демалу мен туризм ерекше күшті дамыған Жапония мемлекеті жыл сайын бірнеше рет ересектер мен мектеп оқушыларын жаппай туристік саяхаттарға шығуды әдетке айналдырған. Әсіресе Хонсю Аралығындағы ұлттық бақтарға бару кең тараған. Халқы жиі орналасқан Токайдо мегаполисінің тұрғындары өздерінің демалысын осында өткізеді. Жапон халқының құрмет тұтып, құлшылық ететін орны қасиетті Фудзияма тауымен, Никко бағы ерекше әйгілі. «Никкоға бармаған адам әсемдік туралы айта алмайды» деген мәтел бар. [9]

Халықаралық туризмнің дамуы жөнінен АҚШ еуропадан әлдеқайда артта қалады, бірақ осыған қарамастан, жыл сайын елге 30-40 миллион адам келеді.

Туризмді экономикалық тұрғыдан дамытуда бірыңғай басқару инфрақұрылымы бар туристік рекреациялық жүйелер көлеміндегі функционалдық белдеулердің, демалыс орындары мен туристік жорық топтарының шоғырлануы және кеңістікте ұйымдастырылуы (жобалау, салу, инженерлік коммуникациялық кешендерді орналастыру) қолда бар мүмкіндіктерді тиімді пайдалануға жағдай жасайды.

Ал аумақтық-рекреациялық жүйелердің қалыптасуын 3 топқа бөліп қарастыруға болады. [10]

1) Базистік-ресурстық жағдайлар. Туристік-рекреациялық жүйелердің дамуына ықпал жасайтын табиғи және тарихи-мәдени ресурстарды қалыптастыратын аймақ.

2) Кеңістіктік-экономикалық жағдайлар. Аумақтық-рекреациялық жүйелер кешендері жоғарғы экономикалық даму деңгейіндегі ірі урбандалған агломерациялар негізінде немесе белгілі бір аумақтық географиялық жағдайдың ерекшеліктеріне байланысты дамитын аймақ.

3) Әлеуметтік-экономикалық жағдайлар. Туристік-рекреациялық кешендердің орналасуы мен деңгейі ұлттық, әлеуметтік, тарихи-архитектуралық, археологиялық т.б. факторлармен анықталатын жағдайлар. Мұнда туристік шаруашылықтың дамуы халықаралық маңыздағы бағалы тарихи-мәдени нысандардың болуына негізделеді.

Мемлекеттік басқару органдары сондай-ақ жалпы жеке аумақтар бойынша туризмнің дамуын жоспарлайды. Ол мынадай бағыттар бойынша жүзеге асуы тиіс:

- 1) Аймақтың табиғи мүмкіндіктерін анықтау.
- 2) Аймақтың материалдық-техникалық мүмкіндіктері (туристік кешендер саны, инфрақұрылым жағдайы);
- 3) Жоспарланып отырған және қабылданатын туристер саны;
- 4) Қосымша құрылыстар және күрделі жөндеу үшін шығындар;
- 5) Қажетті қызметшілер саны;
- 6) Туристік қызмет ету нәтижесінде мемлекеттік және жергілікті бюджетке түсетін ақша көлемі .

2010 жылдан бастап, Қазақстан Республикасында ішкі туризмді дамыту ісі қолға алынды. Ел Президентінің «Қазақстан-мәңгілік ел!» Жолдауында ұзақ мерзімді бағдарламаларды жүзеге асыру аясында, көпдеген іс-шаралардың ішінде туризм де ерекше орын алады. Бұл туралы Елбасы «Салауатты өмір салтын қалыптастыра отырып, адам өмірін ұзартуға және ел экономикасын көтеруге, туризмнің алатын орны ерекше»— деп атап көрсеткен болатын.

Қазақстан Республикасында туризмнің даму көрсеткіштерін айқындайтын статистикалық мәліметтерге сүйенер болсақ, 2010 жылы қаңтар-маусым айларында шет елге шығушылар саны 2747,4 мың адам, яғни 44,1%-ға өскен. Ішкі туризмді таңдаушылар 7,2%-ды құрап, 2699,4 мың адамды құраған. 2010 жылғы атқарған жұмыс қорытындысын шығарған министірліктің берген мәліметі бойынша туристердің саны 11,4 миллион адамға жетіп, ішкі туризмнің көлемі 15,7%-ға өскен (3,4 миллион); сыртқа шығатын туристер 9,1%-ға ұлғайған (4,8 миллион). Туризм саласына тартылған инвестиция көлемі 28%-ға өсіп, 107,5 миллиард теңгені құраған. Туризмнен түсетін табыс 15,3%-ға өсіп, 78 миллиард теңгеге артқан. Орта есеппен алғанда, әрбір турист Қазақстанға 6842 теңге не 47 доллар табыс кіргізген.

Статистика агентігінің мәліметі бойынша 2014 жылы Қазақстанда 1252 туристік фирмалар жұмыс істеген. Олар 400 мыңға жуық адамға қызмет етіп, одан түскен пайда 15 млрд. теңгені құраған.

2015 жылы 29 қаңтарында Қазақстан билігі осы жылы елге 3,4 миллион шетелдік азаматтар келгенін, 5 миллионға жуық Қазақстан азаматтары шет елге саяхатқа барып қайтқанын мәлімдеді. [11]

Қазіргі уақытта турфирмалар қызметі 2003 жылмен салыстырғанда 2 есеге өскен. Шет елге саяхаттаған Қазақстан азаматтары 3 есеге көбейген, ал ішкі туризм 1,8 есеге өскен.

2016 жылдың басында елімізге келушілер саны төмендеген. Шет елге шығушылар қаңтар- наурыз айларында 2 миллион адам болса, 2015 жылмен салыстырғанда 23,5%-ға төмен. Ішкі туризм керісінше өсу дәрежесін көрсеткен – 918 400 адам ел ішінде саяхаттаған, бұл 10,6%, яғни жоғары көрсеткіш.

Елімізде ішкі туризмді дамыту үшін, барлық туристік нысандарды ғылыми тұрғыдан зерттей отырып және олардың жанында туристік кәсіпорындар орналастырып, жарнамалық- ақпараттық қызметтермен қатар, қонақжайлық индустриясын қалыптастыру қажет деп танылады.

Қазақстан Республикасы аумағында 118 ерекше қорғалатын табиғи аумақ бар. 5 ұлттық парктер мен қорықшалар, ерекше қорғалатын табиғи зоналары бар. Міне, осындай ерекше қорғалатын рекреациялық аймақтарда экотуризмді дамытудың қажеттілігі туындап отыр.

Экологиялық туризмге деген қызығушы туристер халықаралық нарықта 8,9 млн. адамды құрайды. Бұл туристік өнім әлемдік туризм

нарығында ең үздік тұғырға ие. Қазақ жерінде сақ қорғандары, алтын адам табылған ескі қорымдар және 27 мың көне ескерткіштер бар. Бұл біздің орасан зор тарихи ресурсымыз болып табылады. [12]

Қорытындылай келе, айтарымыз Қазақстан Республикасында туризм саласының болашағы өте зор. Туризм – Қазақстан үшін ішкі экономикалық нарықты дамытшы, қозғаушы күш ретінде болуы тиіс. Оған жан-жақты әрі толық мүмкіндіктер бар. 2014 жылы экскурсовод-гидтерді даярлау және сертификаттау моделі әзірленсе, «ЭКСПО-2017» халықарлық мамандандырылған көрмесінің қатысушылары мен қонақтары үшін кемінде 4 туристік пакет дайындалады. Осылайша туризм индустриясы Қазақстан Республикасының экономикасын дамытуға зор ықпал жасайтыны және оныңажырамас бір бөлігіне айналатыны анық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Ердаuletов С.Р. География туризма: история, теория методы, практика.- Алматы, 2000./336 б.
- 2.Гезгала. Я. Туризм в народном хозяйстве. М.: Прогресс, 1975.
- 3.Теоретические основы рекреационной географии / Под. ред. В.С. Преображенского.- М.: Наука, 1975.-224 б.
- 4.Азар В.И. Экономика и организация туризма.М.: Экономика, 1972.
- 6.Экономика и организация туризма. Международный туризм/ Е.Л. Драчева,Ю.В.Забаева и др. М.: КНОРУС,2005.-576 б.
- 7.Казахстанская туристская ассоциация. – Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://www.kaztour-association.com/>
- 8.Сергалиева Р.А. Туризм және Ақтөбе облысындағы экотуризмді дамытудың жолдары./ Ақтөбе. «NOBE
- 9.www.visitkazakhstan.kz//kk
- 10.Бейсенова Ә. Қазақстан табиғатын қорғау және физикалық географиялық идеяларының дамуы. Алматы,1990
- 11.Саипов А.А Теория и практика туризма Казахстан.Алматы 1999
- 12.Пыхарев А.Н, Жолдасбеков. А.А Мамадиярова.М.Ю. Организационно-правовые основы туристической деятельности в республике Казахстан. Алматы,1998 – 198 с.

*Мусиров Г.М. к.э.н., ст. преподаватель
Актюбинский университет им.С.Баишева
Жалгасбаева М.А. магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева*

Аннотация

В статье рассматриваются туризм - как общественный феномен развития внутреннего экономического рынка. В этой статье было рассмотрено понятие «туризм» и условия развития внутреннего туризма, так же были предложены направления индустриитуризма для развития внутреннего экономического рынка Республики Казахстан.

Ключевые слова: тур, туризм, туристический регион, туристическая инфраструктура, туристическая фирма, прогресс, демография, экотуризм.

*Mussirov G. Candidate of Economic Sciences
Aktobe university named after S. Baishev
Zhalgasbaeva M.A. master student
Aktobe University im.S.Baisheva*

TOURISM AS A SOCIAL PHENOMENON OF THE DOMESTIC MARKET DEVELOPMENT

Annotation

The article considers the concepts of Tourism and development condition of the domestic market; also the directions of tourism industry for the development of the domestic ecological market of the Republic of Kazakhstan are suggested.

Keywords: tour, tourism, tourist destination, tourist infrastructure, tourist firm, progressive, demography, ecotourism.

УДК 331.5

*Шукурова Б.М. э.ғ.к .доцент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Кенжегулова Ж.Л. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ЕҢБЕК НАРЫҒЫН РЕТТЕУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада автор еңбек нарығындағы халықты жұмыспен қамту мәселелерін қарастырады.

Кілт сөздер: *жұмыссыздық, қаржылық-экономикалық дағдарыс, кәсіптік даярлау, әлеуметтік бағдарлама.*

Еңбек нарығындағы мемлекет қызметінің маңызды бағыты болып, жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуге бағытталған шараларды әзірлеу және жүргізу табылады.

Еңбек нарығын мемлекеттік реттеу екі бағытта –макроденгейде және микроденгейде жүзеге асуы қажет.

Қазіргі кезде микроденгейде жұмыспен қамту мәселелері өзекті болып отыр. Кәсіпорын деңгейіндегі жұмыспен қамту мәселелерін шешіп алмай, еңбек нарығының шиеленісін төмендету мүмкін емес.

Өңірлік жұмыспен қамту стратегиясы халықтың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуге және олардың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған. Халықты жұмыспен қамтамасыз етуді жетілдіру өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей байланысты.

Сонымен бірге, өңірлік жұмыспен қамту мәселелерін шешуде жергілікті атқарушы органдардың рөлін біршама арттыру керек, өйткені, осы органдар арқылы өңірлік жұмыспен қамту бағдарламалары жасақталады және ең бастысы, жүзеге асырылады.

Яғни, жергілікті жұмыс күшін тиімді пайдалану және бекітуді, оның сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруда еңбек ресурстарының ұдайы өндірісі мен дамыту жүйесін қалыптастыру жұмыспен қамту саласында маркетингтік басқаруды пайдалануды қарастырады. Жұмыспен қамту саласындағы маркетинг - бұл әлеуметтік тиімділікке қол жеткізу мақсатында жоғары сапалы қызмет көрстеу бойынша мемлекеттік мекеменің қызметі.

Жұмыспен қамту саласындағы маркетингтің біздің ойымызша, әлеуметтік-экономикалық-этикалық бағыттылығы болуы тиіс, өйткені жұмыс берушілер жұмыстан босатылған адамдарға жауапты болуы тиіс және халықты жұмыспен қамту органдары сияқты қаланың және ауданның, оның ішінде ең алдымен аймақтардағы еңбек нарығында тұрақты жағдайды сақтауға ықпал етуі тиіс.

Биліктің жергілікті органдарының, жоғары, орта арнайы және орта мектептердің басшыларына, жұмысшылар мен мамандардың даярлығының кәсіби-біліктілік құрылымы мен көлемін, еңбектің аймақтық нарығының қажеттілігіне сәйкестендіру және келістіруі қажет.

Біріккен Ұлттар Ұйымы сарапшыларының бағалауы бойынша дүние жүзінде өмір сүретін жастардың саны XX ғасырдың ортасында 720 миллионнан XXI ғасырдың бірінші онжылдығында 1,8 миллиард адамға өсті [1].

Олардың 90% жуығы демографиялық серпінді дамып жатқан елдерде тұрады, ондағы жастардың саны еңбек етуге қабілетті

тұрғындардың 30%-ынан астамын құрайды. Дамыған елдерде халықтың картаю үрдісі байқалады.

2014 жылы жастардың 62%-ы Азияда, 18%-ы Африкада, 9% Латын Америкасында, 7%-ы Еуропада өмір сүріп жатқан болса, ғасырдың аяғында бұл ара қатынас түбегейлі өзгерді: 41%-дан Азия мен Африканың, 6%-дан Еуропа мен Латын Америкасының еншісіне тиді.

Болжамды есептеулер бойынша алдағы онжылдықта бұл көрсеткіш 1,9 миллиард адам деңгейінде тұрақтайды, ал 2060 жылға қарай олардың саны олардың ең жоғары саны 1,1 млрд. адамға жетеді, содан кейін бұл көрсеткіш ақырындап қысқаратын болады.

Жастар арасында жұмыссыздық проблемасының өсуі алаңдаушылық туғызуда. Атап өтілгендей, Біріккен Ұлтар Ұйымы экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департаментінің баяндамаларының бірінде («Жастарды жұмыспен қамту проблемасы: құбылмалы қоғамда лайықты еңбекке қол жеткізудің перспективалары») бұл проблема әлемдегі қаржылық-экономикалық дағдарыстың салдарынан ушыға түскен.

Жастар арасындағы жұмыссыздықтың көбеюі – бұл жаңа құбылыс емес, аталған проблеманың жеткен деңгейі - жан ауыртарлық болып табылады.

Жұмыссыздық, әсіресе еуропалық жастардың бас ауруына айналды. Қазіргі таңда оның деңгейі 17 жастан 25-ке дейінгі жастар қатарында орташа 22,5 пайызды құрайды – санмен алғанда бұл шамамен 8 млн. адам болады. Осы тұрғыдан алғанда ахуал былайша қалыптасқан: жастар арасында жұмыссыздықтың ең үлкен көрсеткіші Грекияда (54%), Испанияда (53 %), сондай-ақ Португалия, Италия мен Ирландияда — бұл елдерде жастардың 30 пайызға жуығы өздеріне жұмыс таба алмай жүр. Франция (32,4%) мен Ұлыбританияда (21,7%), сондай-ақ Еуропаның басқа бірқатар елдерінде жағдай біршама дұрыс.

Осы елдермен салыстырғанда біздің елімізде жастарды жұмыспен қамту мәселесі біршама жолға қойылған. Қазақстан Республикасының Статистика агенттігінің деректеріне сәйкес 2014 жылдың екінші тоқсанында 15 жастағы және одан үлкен экономикалық белсенді тұрғындардың саны 9,1 млн. адамға жетті. Жұмыспен қамтылғандардың құрамының (31,5%) үштен бірін 25-34 жастағы адамдар; 13,1% - 15 пен 24 жас аралығындағы жастар құрайды[2].

Қалалық жастарды жұмыспен қамту құрамының – 80,3%-ы, ауылдық жастар арасында – 46,6%-ы жалдамалы еңбектің еншісінде.

Республика бойынша 5,2% жалпы жұмыссыздық деңгейімен салыстырғанда 15-28 жастағы жастар арасындағы жұмыссыздықтың деңгейі 5,9% құрайды.

Ақтөбе облысы бойынша жастар (15-28 жас) арасындағы жұмыссыздықтың деңгейі орташа республикалық деңгейден жоғары, яғни 5,0% жалпы деңгейдің 7,2%-н құрайды.

Жастарды жұмыспен қамту мәселелері жұмыспен қамту саясатын іске асыруда ерекше орын алатын мәселелердің бірі.

Қазақстанда жастар жұмыссыздығы проблемасы жастардың кәсіби білімінің болмауына, біліктіліктің, дағдыларының жетіспеуіне байланысты, еңбек нарығындағы жастардың бәсекеге қабілеттілігінің төмендігіне, еңбек ету қабілетінің шектелуі (жекелеген нысаналы топтар) және еңбек нарығындағы сұраныс пен ұсыныстың ахуалы туралы ақпараттың жеткіліксіздігіне негізделеді.

Жастарды жұмысқа орналастыру мүмкіндігін кеңейту үшін мемлекет мынадай шаралар қабылдауда:

- ауыл жастарының, мүмкіндіктері шектеулі балалардың, оралмандардың сапалы білім алуына, тиісті кәсіби даярлыққа қол жеткізуіне және оған ие болуға мүмкіндіктерді кеңейту;
- жұмыспен қамту және еңбек нарығының жай-күйі мәселелеріндегі хабардарлықты арттыру;
- алғашқы жұмысқа орналасуға жәрдемдесу;
- жұмыспен қамтудың белсенді бағдарламаларына тарту;
- материалдық қолдау көрсету.

Биылғы жылдың бірінші жартыжылдығында республика бойынша жұмыспен қамту органдарына жұмысқа орналасу үшін 16-29 жас аралығындағы 76,4 мың жұмыссыз азамат жүгінген, оның ішінде 35 мыңға жуығы ауылды жерлерде тұрады. Осы құрамдағы 11 мың адамнан астамы – білім беру ұйымдарының бітірушілері. Өтініш білдірген жастардың 46%-ы (35,5 мың) жұмысқа орналастырылды. Олардың жартысына жуығын (17 мың адам) ауыл жастары құрайды.

Ақтөбе облысының жұмыспен қамту органдарына жұмысқа орналасу үшін 15,1 мың адам жүгініп, оның 10,4 мыңы (68,8%) жұмысқа орналастырылды. Жастар арасындағы жұмысқа орналасу деңгейі 37,5%-ды құрайды.

Жастарды Жұмыспен қамту 2020 жол картасына тарту мәселесіне арнайы тоқталайық.

Жаңадан қабылданған Жұмыспен қамту 2020 жол картасының аясында жастардың өзін-өзі көрсетуі үшін мүмкіндіктер кеңінен қамтылған.

Жол картасын іске асыру мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

1. Инфрақұрылымды және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты дамыту есебінен жұмыспен қамтамасыз ету.

2. Кәсіпкерлікті дамыту және тірек ауылдарды дамыту арқылы жұмыс орындарын құру.

3. Жұмыс беруші қажеттігінің шеңберінде оқыту және көшіру арқылы жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу.

2015 жылға 110,6 млрд. теңге (жергілікті бюджеттен қоса қаржыландыру есебінен 5,7 млрд. теңгені қосқанда) көзделген, еліміздегі 123,3 мың адам қамтылатын болады, атап айтқанда Ақтөбе облысында – 7,6 мың адамды қамтуға 10,9 млрд. теңге көзделген.

Жол картасы аясында оқыту және жұмысқа орналастыру, жеке ісін ашуға немесе кеңейтуге микрокредит беру арқылы ауылда кәсіпкерлікті дамытуға ықпал ету, сондай-ақ экономикалық әлеуеті төмен елді мекендерден экономикалық өсу орталықтарына ерікті түрде көшіруді ұйымдастыру қарастырылады.

Бұл орайда мемлекеттік қолдаудың бұрын-соңды болмаған шаралары көрсетіледі.

Бағдарлама іске асырыла бастағаннан бері оған қатысушылардың жалпы санының (235,4 мың адам) жартысынан астамын, яғни 57,8%-ын 29 жасқа дейінгі жастар құрайды.

Жол картасының бірінші бағыты тұрғындарды әлеуметтік-экономикалық даму әлеуеті жоғары немесе орташа қалаларда, ауылды елді мекендерде, саяжайлық кенттерде инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру жолымен жұмыспен қамтамасыз етуге бағытталған және жаңа жұмыс орындарын шұғыл түрде құруға және жұмыссыздық деңгейін қадағалап отыруға мүмкіндік береді.

Осы бағыт шеңберінде азаматтарды объектілерді күрделі, орташа және ағымдағы жөндеумен байланысты жұмыстармен, фельдшерлік-акушерлік пункттердің, ауылдық жерлерде дәрігерлік амбулаториялардың құрылысымен; ауылды елді мекендерді абаттандырумен байланысты жұмыстармен қамтамасыз ету көзделеді.

2015 жылға 57,6 млрд. теңге (жергілікті бюджеттен қоса қаржыландыру есебінен 5,2 млрд. теңгені қосқанда) көзделген, 22,3 мың жұмыс орны құрылатын болады, оның ішінде Ақтөбе облысы үшін - 8,0 млрд. теңге жоспарланған, 2,8 мың адам жұмыспен қамтылады.

Осы бағыт аясында іс-шара басталғалы бері республика бойынша 3,4 мың жас азамат жұмысқа орналастырылды, оның 341-і Ақтөбе облысының тұрғыны.

Жол картасының екінші бағыты шеңберінде мемлекеттік қолдау консультациялық қызметтер көрсету, жол жүруге және тұруға материалдық көмек ұсына отырып, кәсіпкерлік негіздеріне тегін оқыту, бизнес-жоспарын дайындауға жәрдемдесу; микрокредиттер беру; бір жылға дейінгі мерзімге жобаларды сүйемелдеу жөнінде сервистік қызметтер (маркетингтік, заңдық, бухгалтерлік және басқа да қызмет түрлері) көрсету; жетіспейтін инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылым объектілерін дамыту және/немесе салу және/немесе инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылым үшін, оның ішінде

жайылымдық мал шаруашылығын дамыту үшін ілеспе технологиялық жабдықтар сатып алу түрінде жүзеге асырылады.

2015 жылға 25,6 млрд. теңге көзделген, 11 мың жұмыс орны құрылады, оның ішінде Ақтөбе облысы бойынша – 1,8 млрд. теңге бөлініп, 747 адамды жұмысқа орналастыру жоспарланды.

Жастардың белсенді өкілдеріне, бірінші кезекте, ауылдағы жастарға Жол картасын іске асыру шеңберінде өз ісін ашуда немесе кеңейтуде қолдау көрсетіледі.

2,3 мың жас азамат кәсіпкерлік негіздеріне оқытылды, 2,5 мың адам микрокредит алды.

Ақтөбе облысы бойынша айтатын болсақ, мұнда Жол картасы іске асырыла бастаған кезден 72 адам кәсіпкерлік негіздеріне оқытылды.

Үшінші бағыт шеңберінде: оқу және жұмысқа орналасу мәселелері бойынша консультация; лайықты бос жұмыс орындарын іздеу және жұмысқа орналасуға жәрдемдесу; біліктілікті тегін арттыру, кәсіптік даярлау және қайта даярлау курстарына жіберу; оқитын адамдарға оқу орнына дейін жол жүруге және тұруға субсидия беру; жастар практикасына жіберілген бітірушілердің жалақысын ішінара субсидиялау көзделеді.

Осы бағыт мемлекет, жұмыс беруші, оқу орны мен бағдарламаға қатысушы арасында жауапкершілікті бөлуді көздейтінін атап өткен жөн.

Жұмыссыздарды оқыту дуальді оқыту қағидатын ұстанатын жалпы білім беру мекемелерінде жүзеге асырылады, яғни жұмыс беруші практикадан өту үшін база ұсынады, осылайша оқытуға тікелей өзі қатысады және келешектегі қызметкерді оқу аяқталғаннан кейін жұмысқа орналастыруға жауапкершілік алады.

Республика бойынша кәсіптік оқуға жіберілген 43 мың жас азаматтың 2,7 мыңы (6,3 %) Ақтөбе облысының тұрғыны болып келеді.

2014 жылғы 1 қыркүйектегі жағдай бойынша облыстағы жұмыс берушілер 1100 бос жұмыс орны туралы мәлімдеді. Облыстың еңбек нарығында кәсіптер бөлінісінде инженерлер, педагогтар, заңгерлер, бағдарламашы техниктер, құрылысшылар (сылақшылар, кірпіш қалаушылар, арматурашылар, бетоншылар, плиткашылар), кран машинистері (краншылар), медбикелер жөніндегі жұмысшылар сұранысқа анағұрлым ие болып отыр.

Қазіргі кезде Бағдарлама шеңберінде: краншылар, электромонтер, газ-электрмен дәнекерлеуші, барлық сантар жүргізушісі мамандықтары бойынша оқыту жүргізілуде.

Оқуды аяқтағаннан кейін республика бойынша қатысушылардың 56,5 %-ы тұрақты жұмыс орындарына орналастырылды, облыс бойынша осы көрсеткіш жастар арасында – 73,3% құрайды.

Әлеуметтік жұмыс орындары мен жастар практикасы сияқты жұмыспен қамтудың тиімді тетіктері белсенді қолданылады. Олар мемлекет субсидиялайтын уақытша жұмыс орындары.

Бүгінгі күні жұмыс беруші жұмысқа қабылдаған кезде практикалық өтілі бар тәжірибелі кадрларға басымдық беретіні құпия емес. Бұндай кезде алған мамандығы бойынша бюджет қаражаты есебінен уақытша жұмысқа орналастыру қажетті алғашқы тәжірибе алудың және жұмысқа орналасудың шешімді шарасы болады.

Бағдарлама шеңберінде әлеуметтік жұмыс орындарын ұйымдастыру үшін жұмыс берушілермен шарттар жасалады, осыған сәйкес республика бойынша жұмыссыз жастар арасынан 24,7 мың адам, Ақтөбе облысы бойынша – 681 адам жұмысқа орналастырылды.

Жастар практикасына республика бойынша 43,6 мың адам, Ақтөбе облысы бойынша – 1 мың адам жұмысқа орналастырылды.

Жол картасының осы бағыты экономикалық тұрғыдан болашағы бар аудандарға еңбек көші-қонын ынталандырады. Ауыл жастарына басымды көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасы азаматтарының өз еркімен жұмыс бар өңірлерге көшуіне жәрдемдесу, жастарды бейімдеу үшін еңбек ресурстарының ұтқырлығын арттыру бойынша жұмыстар жүргізіледі[3].

Тұрғын үй жұмыс берушілерден нақты өтінімдер мен жұмысқа орналастыруға міндеттемелер түскен жерлерде ғана салынады. Салынатын орынды таңдау, тұрғын үй саны нақты өндірісті дамытуға бағдарланатын болады.

Ағымдағы жылы бағдарлама шеңберінде аталған шаралармен республика бойынша 13 мың адам қамтылды, оған 11 млрд. теңге бөлінді.

Біздің пікірімізше, қазіргі қоғамымыздағы белең алып бара жатқан жұмыссыздық мамандықтың дұрыс таңдалмауынан туындаған күрмеулі мәселелердің бірі деп есептейміз.

1. Ақтөбе облысының 2015 жылғы әлеуметтік-экономикалық дамуының қорытындысының есебі. 2015ж. 11 қараша
2. 2014 жылғы Ақтөбе облысының еңбек саясаты орындалуы туралы есеп
3. Ақтөбе облысының статистикалық мәлеметтері <http://aktobe.stat.kz>

*Шукурова Б.М- к.э.н., доцент
Актюбинский университет им.С.Байшева
Кенжегулова Ж.Л.магистрант
Актюбинского университета им С.Байшева*

**РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКА ТРУДА И ПРОБЛЕМЫ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ
АННОТАЦИЯ**

В данной статье автор рассматривает проблемы занятости населения и пути ее решение.

Ключевые слова: безработица, финансово –экономический кризис, профессиональная подготовка, социальная программа.

*Shukurova B.M. Candidate of Economic Sciences
Aktobe university named after S. Baishev
Kenshegulova ZH.L. master student
Aktobe university named after S. Baishev*

**LABOUR MARKET REGULATION AND THE IMPROVEMENT
OF THE EMPLOYMENT PROBLEM
ANNOTATION**

In this article the author considers the employment problem and the ways of problem solving.

Key words: employment, finance-economic crisis, professional training, social program.

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі:

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына (ҚР Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралы несепке алу туралы 29.01.2004ж. №4645-Ж куәлігі берілген) қазақ, орыс және ағылшын тідерінде мақалалар қабылданады.

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы авторларына қойылатын талаптар:

Журналға жарияланатын мақала дайындау алдында авторлардың келесі ережелерді басшылыққа алуы-сұралады:

Авторлар жөнінде мәлімет (аты-жөні, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйым немесе мекеме атауы және орналасқан жері; елінің атауы, мекен-жайы, телефоны, e-mail) үштілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі. *Ескерту. Автордың аты-жөні атау септігінде қолданылады.*

ӘОЖиндексі

1 интервалдан соң ӘОЖ индексі көрсетіледі. ӘОЖ индексі жарияланатын мәлімет тақырыбынан сол жағында бөлек жолмен орналасады. *Ескерту. ӘОЖ индексін ГОСТ 7.90- 2007 сәйкес есептеп немесе кітапханадан білуге болады.*

Аннотация және кілт сөздер

Аннотация және кілтсөздер арақашықтығы 1 интервал мен үштілде беріледі (қазақ, орыс, ағылшын). Мәтін алдында аннотация мен кілт сөздер жарияланатын материал тілінде жазылады және әдебиеттер тізімінен кейін басқа екі тілде орналастырылады.

Мақаланы рәсімдеуге келесі талаптар қойылады:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімі, кесте, сурет, сурет жазбалары және аннотациялармен қоса 5 беттен аспау керек. Баспаға басыпшығарылған нұсқасымен толық сәйкес келетін электронды түрінде тапсыру керек. Файл атауы мақала авторының тегімен көрсетіледі. Мақала беттерін нөмірлеу керек. Мәтін Word бағдарламасының кез келген нұсқасымен теріліп, CD, басқада тасушы құралмен жеткізіледі немесе электронды поштаға жіберіледі. Мәтін А4 қағазына (210*297 мм) 14 пиксельдегі Times New Roman әрпімен жоларалық 1 интервал қалдыра отырып жазылады.

Кесте, сурет, формулаларда символ және белгілерге әр түрлі түсініктеме болмауы керек. Суреттер айқын әрі анық болуы тиіс. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер көрсетілуі керек. Мәтінде формула саны аз болуы керек. Формулалар баспаға сәйкес (математикалық және химиялық формулалар үшін) болуы тиіс. Кестенің тақырыбы қойылып, бос бағандар болмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі жарияланатын материал мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 20-дан көп болмауы керек. Мақалада сілтеме нөмірлері әдебиеттер тізіміндегі дереккөздердің реттік нөмірлері бойынша қойылады. Мұрағаттық материалдар тізімге еңгізілмейді, оларға сілтеме мәтінішінде жақшаға алу арқылы реттеледі. Дереккөз ретінде электронды ресурстарды қолданған жағдайда

әдебиеттер тізімінде библиографиялық жазба және ғаламтордағы толық желілік адресіне сілтеме пайдаланған күнімен берілгені жөн.

Ескерту. Мақала ГОСТ 7.1 - 2003-ке сәйкес рәсімделуі керек. «Библиографиялық жазылым. Библиографиялық, сипаттама. Құрылымның жалпы талаптары мен ережелері». Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтеме тікжақшаға алынады.

Бір нөмірге бір автордың мақаласы 2-ден аспауы қажет. Мақалаға ұйым жетекшісінің қолы қойылған жолдама хаты мен пікірі жазылады. Баспаға түскен барлық мақалаға пікір беріледі. Қажетті жағдайда толықтыру мен өзгертулер енгізу үшін мақала авторға қайтарылып беріледі. Баспа мақала мәтініне өзгеріс енгізуге құқылы.

Жарияланымға мақалалар келесі мекен-жай бойынша қабылданады

030000, Ақтөбе қаласы, Аз. Жұбановтар көшесі, 302 А. С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті. Тел.: 8(7132) 974081, e-mail: edu_ausb@mail.ru (С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы)

Правила для публикации в журнал «Вестник Актюбинского университета имени С.Баишева»

В научный журнал «Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданный Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г.) принимаются статьи на казахском, русском и английском языках.

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами в порядке расположения:

Сведения об авторах

Перед наименованием статьи указываются сведения об авторах: имя, отчество и фамилия; ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (наименование учреждения, организации, предприятия и место расположения; наименование страны, домашний адрес, телефон, e-mail) приводят на трех языках (казахский, русский, английский). Сведения об авторах излагаются на языке публикуемого материала и после списка литературы на двух других указанных языках.

Примечание. Имя автора приводится в именительном падеже.

Индекс УДК

Через 1 интервал указывается индекс УДК. Его располагают отдельной строкой слева перед заглавием публикуемого материала.

Примечание. Индекс УДК можно высчитать в соответствии с ГОСТ 7.90-2007 или узнать в библиотеке.

Аннотация и ключевые слова

Через 1 интервал приводят аннотацию и ключевые слова на трех языках (казахский, русский, английский). Перед текстом публикуемого материала аннотация и ключевые слова приводятся на языке публикуемого материала и после списка литературы приводятся на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисовочными надписями, аннотации, не должен превышать 5 страниц печатного текста. Текст должен быть набран в программе Word любой версии, представляется на электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4 (210*297 мм), размер кегля – 14 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание текста по ширине.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки. В тексте число формул должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснять в примечании.

Список литературы

Через 1 интервал список литературы помещают после текста публикуемого материала. Список литературы должен состоять не более чем из 20 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Примечание. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимаются не более 2 статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. Статья должна сопровождаться рецензией. Все статьи, поступившие в редакцию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу: 030000, г.Актобе ул. бр.Жубановых, 302 а, Актюбинский университет им. С. Баишева. Тел.: 8 (7132) 974081. E-mail: edu_ausb@mail.ru (с пометкой для Вестника Актюбинского университета им С. Баишева). Сайт: www.vuzbaishev.kz.

**С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ С.БАИШЕВА

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4 Көлемі 8,4 баспа табақ Объем 8,4 печ.л.
Таралымы 100 дана Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 5.11.2016 ж.
Подписано в печать: 5.11.2016 г.

Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды
Жұбановтар көшесі, 302А
Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302А
тел. 97-40-81, 52-36-00

С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-
ИЗДАТЕЛЬСКОМ ЦЕНТРЕ АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ С.БАИШЕВА**

**Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.**

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.

**Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения
редакции.**

Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов.

Рукописи не редактируются и не возвращаются.